

STUDIA
POETICA 7

STUDIA POETICA

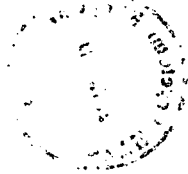
auctoritate et consilio

Cathedrae Comparationis Litterarum Universarum

Universitatis Szegediensis

de Attila József nominatae

edita

Redigunt

G. M. Vajda et Z. Kanyó

C 432181

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000902010

A fedőlap Moholy-Nagy László,
a Bauhaus Szegedről indult munkatársa
fotogrammjának felhasználásával készült.

C 43218

S T U D I A   P O E T I C A   7

AZ EGYSZERŰ FORMÁK SZEMIOTIKÁJA

Szerkesztette:

Bernáth Árpád és Csúri Károly

S z e g e d

1985

TARTALOMJEGYZÉK

Kanyó Zoltán	
AZ EGYSZERŰ FORMÁK RENDSZEREZÉSÉRŐL	7
Voigt Vilmos	
EGY NEM EGYSZERŰ ÉS NEM FORMAI KÉRDÉS: AZ EGYSZERŰ FORMA	17
Kertész András	
KOGNITIV ANOMÁLIÁK AZ EGYSZERŰ FORMÁKBAN. Megjegyzések a logikai konzisztencia problémájához az irodalomelmé- letben.	27
Surányi Ágnes	
AZ EGYSZERŰ FORMÁK ELMÉLETE ÉS A VICC	49
Kocsány Piroska	
AZ AFORIZMA MINT SZÖVEGTÍPUS ÉS LICHTENBERG AFORIZMÁI	59
Tarnay László	
MEGJEGYZÉSEK A TALÁLÓS EGYSZERŰ FORMÁJÁHOZ	75
Simonffy Zsuzsa	
IMPLIKATURÁK ÉS LÁNCKÉRDÉSEK MINT NYELVI JÁTÉKOK	97
Szigeti Csaba	
HAJNÓCZY PÉTER TALÁLÓS KÉRDÉSE: HOL LÉTEZNEK A KOPI NŐK?	119
Odorics Ferenc	
MEGJEGYZÉSEK AZ EGYSZERŰ FORMÁK PRAGMATIKÁJÁHOZ	129
Horváth Alpár Szilamér	
EGYSZERŰ NARRATIV SZÖVEGEK VILÁGSZEMANTIKAI ELEMZÉSE	141
Rubovszky Kálmán	
EGY SZÉPIRODALMI EGYSZERŰ NARRATIV FORMA ADAPTÁCIÓS ISMÉTLŐDÉSÉRŐL	159

Pich Csaba

A TÖRTÉNETSZERKEZET ÉS A FELIDÉZÉS KAPCSOLATA 171

Horányi Özséb

A 'PEP' SZÓ HASZNÁLATÁRÓL A MAI MAGYAR KÖZNYELVEN

LEN - II. 187

Kanyó Zoltán:

AZ EGYSZERŰ FORMÁK RENDSZEREZÉSÉRŐL

Az irodalomtudományban kevés olyan általános tétel van, amelyet ne lehetne teljes joggal megkérdőjelezni és következésképpen mindig akad valaki, aki a kérdést a tétellel kapcsolatban fel is teszi. Sőt, ha elég lelkiismeretesek vagyunk, saját magunkkal szemben kell feltennünk nem is egyszer a kérdést: vajon értelmeset állítottunk-e, értelmes irányban hatottunk-e kijelentésünkkel. Mások is, magam is felvethetem a kérdést: értelmes dolog-e egyszerű formákról beszélni az irodalomtudományban és a néprajzban. Kétségtelenül nagy jelentőséget tulajdonítottam ennek a kérdésnek, s számomra az irodalomtudományi morfológia, a korai strukturalizmus legjelentősebb felfedezésének számít az alábbi összefüggés: az összetett formák logikailag egyszerűbb és következésképpen történetileg megelőző formákra épülnek. Talán szükséges lesz majd e tétel bővebb indoklása és megfelelő kiegészítése pragmatikai vonatkozásban; a korábbi megközelítés elsősorban szintaktikai összefüggések kimunkálásával fáradozott, egyelőre azonban maradjunk tételünk elsődleges vonatkozásainál. Az összetett egyszerű alapelemekből áll - ez egy axióma, amely egy meghatározott, napjainkban meglehetősen elterjedt szemlélet alapján elfogadhatónak tűnik. Tagadása ott merülhet fel, ahol a jelenségek, vagy bizonyosfajta jelenségek összemérését megengedhetetlennek tartják, például azért, mert minden jelenséget sajátos lényeggel ruháznak fel, vagy mindegyiket az egész sajátos részének tartják, s a jelenség megértését kizárólag a totalitás oldaláról fogadják el. Szükségtelen a példákat szaporítanunk, máris látható, hogy axiómánk igazsága az elfogadott világnézet függvénye: amennyiben egy természettudományosan motivált filozófiai rendszert mondhatunk a ma-

gunkénak, a tétel nagy valószínűséggel alapvető igazságnak számít, ha viszont egyfajta miszticizmussal vagy sajátos monizmussal szemléljük a világ folyását, akkor a kijelentés vaskos tévedésnek minősül. Hacsak nem vagyunk az általunk képviselt szemléleti rendszer elvakult képviselői, kénytelenek vagyunk az eszmerendszerek pragmatizmusát elismerni, tehát nem arra az alapra helyezkedünk, hogy van egyetlen igaz rendszer, amelyet mi képviselünk, s az összes többi mind hamis, hanem valamennyit bizonyos lehetőség-rendszerek megfogalmazásaiként fogjuk fel, amelyek több vagy kevesebb adekvátsággal reflektálják a valóságban végbemenő eseményeket, de ab ovo nem lehetséges egyértelműen döntenünk az egyes rendszerek adekvátsági fokáról, és éppen ezért hagyni kell, hogy a történelem menetében kiválasztódjanak a legmegbízhatóbb szemléletmódok és elhulljanak a kevésbé biztonságosak. Ha igazságot keresünk, nem az egész rendszer igazságát kutatjuk a továbbiakban, hanem a rendszeren belüli, a rendszer alaptételeinek fennállása esetén kiszámítható igazságértékeket. Az elmondottakat nem kell az irodalomtudományi viták összefüggésében túlságosan magyarázgatni: azt hiszem magától értetődő, hogy a nézetek különbözősége világosan alkalmazható az irodalommal és az irodalomtudománnyal kapcsolatban kialakult különböző nézetekre: az egyik szerint az irodalomról szóló beszéd csak a szépség igényével mérhető, a másik, a fenomenológiai, kizárja a természettudományos szemlélet alkalmazását a társadalomtudományban és sajátos intuícióna hagyatkozik, s természetesen vannak olyan rendszerek is, amelyek az irodalmi jelenségeket megfelelő szemiotikai ismeretek általánosítása útján a természettudományoshoz hasonló módszertannal kívánják modellálni. E vitának taglalásába nem kívánunk mélyebben belebocsátkozni, s azt, úgy vélem, szükségtelen különösebben hangsúlyoznom, hogy felfogásom az utóbbi szemiotikai rendszerek egyikével azonosítható. Nem kívánom azonosértékűekként feltüntetni ezeket az irodalomtudományos szemléletmódokat, de szándékosan kerülöm az iskolák közötti vitát, mert többnyire minden egyes iskola csak a saját előnyét zengi, s a töb-

bieket a saját szempontjai szerint itéli meg, s így az iskolák közötti vita süketek párbeszédének benyomását kelti. Maradok a természettudományos, empiriste szemléletmódnál ill. szemiotikai alkalmazásánál, s akkor amikor e nézetrendszer bemutatom, úgy beszélhetek róla, mint amelyik nem rosszabb lehetőség a többinél.

Ha ettől a legáltalánosabb szemléletmódbeli különbségtől eltekintünk és figyelmünket immár egy rendszer összefüggéseire fordítjuk, nem menekülünk meg az előző, iskolák közötti vitákhoz, elvi eldönthetőségük miatt nagy mértékben hasonló vitás kérdésektől. Az első ilyen jellegű kérdés az, hogy vajon ontológiailag realista, vagy nominalista módon próbáljuk az irodalomtudomány kérdéseit megközelíteni. Bár e kérdésben az utóbbi időben már hangot adtam véleményemnek, tekintettel azonban arra, hogy ezek az írásaim még nem jelentek meg, s nézeteim bizonyos vonatkozásban meglehetősen eltérnek az uralkodó felfogástól, tanácsosnak látom a problémát röviden érinteni.

A kérdés az irodalomtudomány tárgykörével kapcsolatban merült fel. Az irodalomtudomány történetileg ismeretes módon a romantikához kapcsolódva alakult ki. A romantika egyik alapvető jelszava az irodalom átfogó értelmezése volt, amely többek között megnyilvánult az eddig erősen érvényesülő retorikai szemlélet viaszszorításában. Az irodalom a maga átfogó érvényével ekkor kezd el érvényesülni a költészet sokkal korlátozottabb használatával szemben, s bár a német klasszikus idealista esztétika talaján áll, eltűnnek a különbségek és a műfaji feltételrendszerek, ehelyett a maga absztraktságában megjelenik maga az irodalmi mű, s a XX. században a fenomenológus Ingardennél ez a kategória jelenik meg a modern irodalomtudomány megalapozójaként. Maga a történeti folyamat joggal tölt el gyanakvással bennünket, kérdésünk éppen ezért jogos: van egyáltalán olyan egység, hogy irodalom ill. irodalmi mű? Az a körülmény, hogy manapság majdnem mindenki használja ezt a terminust, még nem biztosítja a terminus értelmes használatát, hiszen távolról sem világos, hogy mely jelenségeket kell

átfognia ennek a fogalomnak. Nyilvánvalóan tudunk idézni olyan műveket, amelyek vitathatatlanul e fogalom alá tartoznak, de a szerző ismert vagy referált megnyilatkozásainak bizonyos csoportjai - pl. a szerző magán vagy a hivatalos levelezése, adott esetben irodalminak tekinthető meg nem is. De egyáltalán mitől függ, hogy egy szöveget irodalminak tekintsünk vagy sem? Bár különböző tényezők szerepet játszanak itt, meghatározónak egy társadalmi konvenciót tartunk, amelynek alapján képesek vagyunk jelenségeket azonosítani, megérteni, elfogadni. Ha társadalmilag nem vagyunk elég nyitottak egy műfaj megértésére, hiába adottak a képességeink a kérdéses műfaj befogadásához, csak személyes szerencsének tudhatjuk be, ha mégis magunkévá tudjuk tenni a műfajt, ez a találkozás társadalmi szinten nem volt megtervezve. Azt, hogy mi az irodalom, konvenció határozza meg, azonban a konvenció meghatározott kisebb-nagyobb közösségekben működik. Szociológiai ismereteink szerint e konvenciók viszonylag kis közösségekben hatnak elementáris erővel, s bár napjainkban tanúi lehetünk olyan átfogó törekvéseknek, amelyek a meghatározó konvenciókat igyekeznek nagy nemzeti egységek fölött létrehozni a modern tömegkommunikáció segítségével, mégsem ennek az egyesítésnek kell elsőrenden figyelmet szentelni, hanem a nyelv pragmatikai sokszínűségének. A megszólalás a műfaj korlátai között egyértelműen behatárolt nyelvileg is, s ez azt jelenti, hogy bizonyos rétegnyelvhez kötött, annak a rétegnek a sajátos nyelvhasználatához, amelyik a sajátjának mondja a kérdéses műfajt. Ilyen módon az, amit általában irodalomnak szokás nevezni, nyelvi játékok sorozataira bomlik, amelyek első renden kis közösségek kommunikációjában élnek. Az egyes közösségek irodalmi műfajai összevethetők egymással és kereshetők olyan szövegek, amelyek logikailag, pragmatikailag megelőzik az összes többi formát, így merül fel az egyszerű forma kérdése, mint alapvető irodalomelméleti kérdés. A ma egyre inkább egységesülés felé haladó irodalmi jelenségek a szóbeli irodalmi jelenségek, a szóbeli irodalom alapelemeinek vizsgálata alapján válhatnak

érthetővé: egyszerű formákon nyilván olyan szóbeli nyelvi játékot kell értenünk, amely egyszerű közösségekben is létrejöhetett és amely a kulturális közlésformákat megalapozza. Az egyik alapvető kérdés, hogy jelenlegi kulturális ismereteink alapján mennyire juthatunk el egyáltalán a történelem előtti idők egyszerű formáihoz. Erre a kérdésre csak az adhat egyértelmű pozitív választ, aki valamilyen misztikus intuición alapján tudást szerez arról, hány egyszerű forma van, s hogy fejlődtek ki belőlük a későbbi összetett alakzatok. Empirikus vizsgálat alapján könnyen olyan helyzethez juthatunk, hogy jelenlegi kultúránk egyszerű formái nem föltétlenül esnek össze a korábbi korok egyszerű formáival, de más vizsgálat mint az empirikus, aligha hozhat megbízható eredményt, s a várható nehézségek nem szabad, hogy eltérítsenek a vizsgálatok elvégzésétől. Ha az irodalmi jelenséget nominalista módon nyelvi játékok sorozatával értelmeztük, fel kell tennünk a kérdést, van-e valami közös elem e játékok sorozatában. Természetesen egymástól meglehetősen különböző játékokra kell gondolnunk, az egyik pl. fiúk számára szóló beavatkozási rítus, a másik mitosz, a harmadik tréfa stb. Az általános tendencia esztétikai megegyezések kimutatására törekszik, azonban a szépségben való megegyezés nagyon másodlagos jellemvonásnak tűnik. A szóbeli kommunikáció eszközeivel rendelkező csoportok egyfajta létszükséglete volt egy bizonyos társadalmi tradíció kialakítása. Ez első szinten csak a szóbeli kommunikáció eszközeivel, valamint társadalmi konvenciók segítségével hajtható végre: biztosítani kell, hogy a közösség minden tagja, vagy kiválasztott tagjai meghatározott alkalmakkor tetszés szerint fel tudják eleveníteni a kodifikált szöveget. Ez úgy érhető el, hogy szigorú konvenciót vezetünk be: ilyen és ilyen alkalmakkor a közösség meghatározott tagjainak ilyen és ilyen szöveget kell előadnia, különben különféle büntetésnek van az illető kitéve, amelyek a kiközösítés szintjéig mehetnek. A közösség lehet egyfajta kommunikatív egység az említett kulturális hagyományok bevezetése nélkül, de mint jelhasználó közösség jó-

val alacsonyabb szinten áll, mint azok a közösségek, amelyek a közös memória-egységet kialakították és megfelelő stratégiákat dolgoztak ki a memória-egységek felidezésére, a közösségi tudás ébrentartására. Bármilyen is legyen a konkrét nyelvi játék tartalma, célja átvitt szemiotikai szinten mindenütt ez: a nyelvi rendszer hatósugarának kiteljesítése, a kommunikáció lehetőségeinek bővítése a kommunikáció sajátos szabályozása révén. Mert más mód egyelőre nem áll rendelkezésre, csak a szóbeli kommunikáció módja, csak ezt lehet a könnyebb emlékezetben tartás kedvéért, a felidezés technikájának megkönnyítésére megfelelő módon átszerkeszteni, úgy hogy a szövegtesten az azonosságok és az egymást kizáró ellentmondások meghatározó szerephez jussanak. Ez a tény meghatározza az általunk keresett egyszerű formák szintaktikai-szemantikai szerkezetét: az ellentétek maximálisan kiélezettek, nincs semmi lekerekítve, nem fokozás, hanem ismétlés található, s a világkép általában tétel és ellentétel egymást abszolút mértékben kizáró ellentétében formálódik meg. Ugyanakkor világossá válik a nyelvi szépségek gyakorlati jelentősége: a legegyszerűbb szinten megvalósuló nyelvi kiterjesztése az a köznyelvi kommunikációnak, egy új nyelvi réteg, mindegy milyen céllal is jött létre. Pontosabban szólva a rejtett szemiotikai cél világosan látható és gyakorlati jellegű, a társadalmi tudat szorgalmas önkiműveléséről van szó a tarka nyelvi és kommunikációs játékokban. Az a közösség, amely erre az útra lépett, kétség kívül magasabbrendű emberi közösség irányába tett egy meghatározó lépést, mert csak ilyen módon hozható létre közösségi tudat és közösségi emlékezet. Ezzel az időhöz való viszony alapvetően megváltozik, nem egy megkülönböztethetetlen és állandó jelennel állunk immár szemben, hanem van nekünk mint közösségnek múltunk és e múltnak vannak bizonyos tanulságai, amiről reflektálni kell. S megváltozik az egész társadalmi struktúra is, de e változások végülis oda vezetnek, hogy a kezdet kezdetén olyan alapvetőnek minősülő gyakorlati eljárások jelentősége egyszerűen olyan kicsinynek és másodlagosnak tűnik az újabb

eredmények mellett, mint amilyen az írás vagy a tömegkommunikációs eszközök; a régi módszerek alkalmazása egyszerűbben fölöslegesnek, elavultnak vagy avittságában igazónak tűnik, ezért nyer utólag az egész rendszer egyértelműen esztétikai értelmezést. Az esztétikai értelmezés ellen nem kívánunk szót emelni, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy az általunk alkalmazott szemiotikai értelmezés nem ebbe az irányba mutatott, hanem végsősoron a természettel vivott zéró-összegű játék irányába: tudatot, illetve öntudatot fejlesztett egy közösségnek, hogy a természettel vivott harcban megálljon. Ezek az eszközök csak akkor minősülnek kizárólagosan esztétikai jelentőségűnek, amikor az eszközök gyakorlati jelentősége elvész a természettel vívott összeütközésben. Ilyenformán azt mondhatjuk, hogy az egységesnek tűnő esztétikai szféra meglehetősen összetett heterogén gyakorlati rendszerek egységesítéséből áll elő oly módon, hogy az eredeti gyakorlati célok jobbára jelentőségüket veszítik, illetve amikor sokkal hathatósabb eszközök állnak rendelkezésünkre e célok elérésének érdekében. Az esztétikai interpretáció némiképp a késői hamis tudat értékelése az összefüggésekről látszat megegyezések alapján azonban tisztában kell lennünk azzal a veszéllyel, hogy ezen az oly kevésbé feldolgozott területen számos ideológiai téveszme foglyai lehetünk.

Az elmondottak alapján világosan látszik az egyszerű formák elvi módszertani jelentősége a nominalista alapú irodalomelméleti és néprajzi gondolkodás számára. Az irodalom nem valami homályos egység, hanem különböző gyakorlati orientációju nyelvi játékok sokasága. A kérdés, amely morfológista-strukturalista stb. rendszerépítő szemszögéből felvetődik, úgy fogalmazható meg, hogy vajon kijelölhető-e a műfajok olyan alapvető csoportja, amelyből építkeznek a többiek és milyen elvek szükségesek az alapvető formák kijelöléséhez.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyszerű formák meghatározása nem csupán általános elvi kérdés, mint ahogy azt első meghatározójuk, Jolles gondolta, hanem alapvetően

empirikus kérdésfeltevés, s mint ilyen, nem szakítható el a nyelv-, irodalom- és néprajztudomány fejlődésének főbb problémáitól. A kutatások a korábbi időszakban szintaktikai ismérvek rendszerezésére korlátozódtak. A francia és az angolszász kutatások eredményeire támaszkodva magam is kísérletet tettem egy ilyen összegzés kialakítására, s ez első megfogalmazásban tér és idő kölcsönös összefüggéseinek érdekes táblázatát hozta, amelynek főbb tanulságait ma is megszivlelendőnek tartom. Azonban a névmások, nevek, névszós szerkezetek, valamint igeidők és a tér mondatbeli kifejezései logikai értelmezést kívántak meg, s így a korábban áttekinthetőnek minősített táblázat kezdett már akkor teljesen áttekinthetetlenné válni, amikor a kérdéses viszonyoknak csak egy töredékét sikerült formalizálni, s az is világossá vált, hogy e szintaktikai összefüggések önmagukban nem meghatározó jelentőségűek. Meghatározó jelentőségűnek azt az eljárást tartom, amely az egyszerű formákat mint nyelvi játékokat megpróbálja egy átfogó pragmatista nyelvtan szabályaival értelmezni, amely tekintettel van a játékok kifejezésre jutó elvek belső összhangjára. Klasszikus példa erre Grice kommunikációs grammatikája, amely a maga kooperációs elvével és a racionális közlést biztosító maximáival világosan elhatárol egy olyan közléstípust, amelynek a célja a megalapozott igaz közlemény, tehát az a fajta közléstípus, amely a tudományos közlések homlokerében áll. Az egyszerű formák kérdése azaz a kérdéssel hozható kapcsolatba, hogy hány ilyen alapvető nyelvtan határozható meg. Pontosabban szólva egy kijelentést úgy foghatunk fel, mint a közösség tagjai által a kommunikációban végrehajtott cselekvést, amelynek típusát műfajnak nevezzük és a kommunikáció során alkalmazott szöveg létrehozási és viselkedésbeli stratégiák alapján definiáljuk. Felépítettségük szerint a műfajok lehetnek egyszerűek és összetettek. Egy műfaj akkor egyszerű, ha egyetlen stratégiai mozzanat hozza létre abban a játszmában, amelyben a kommunikációs partnerek résztvesznek /pl. a megszólított megneveztetése a vicc esetében, egy általá-

nosan jóváhagyott megoldás prezentálása a közmondásnál, stb./, az összetett műfajok viszont több különböző stratégiai mozzanatot egyesítenek, többnyire úgy, hogy különböző egyszerű műfajok elemeiből épülnek fel. Természetesen az összetettség bizonyos fokig definíció függvénye, éppen ezért szükséges az egyszerűnek vélt műfajok empirikus vizsgálata, s ennek alapján egy többé-kevésbé általánosan elfogadható skála megállapítása. A műfajok pragmatikai tulajdonságai alapján további különbségeket tehetünk, alapvetőnek tűnik a különbség az elsődleges egyszerű műfajok és a másodlagos egyszerű műfajok között. Az elsődleges egyszerű műfajok rendelkeznek a nyelvi és viselkedésbeli megfeleltetés kódjának teljességével. Ilyen a racionális konverzáció és a Grice-i grammatika, továbbá minden valószínűség szerint a vicc, a fiktív mese, az ígész formula, és a nekik egyenként megfelelő grammatika. A másodlagos egyszerű műfajok alá vannak rendelve az elsődlegeseknek, amennyiben a másodlagosoknak nincs speciális nyelvi és viselkedésbeli kódjuk, s így más, elsődleges műfajok kódját kényszerülnek alkalmazni. Ezt látjuk pl. a közmondások esetében, hiszen a közmondások használata megfelel a konverzáció szabályainak. Az egyszerű műfajok - elsődlegesek és másodlagosak egyaránt - jelentik a társadalmilag-kultúrálisan releváns információ tárolására és a szóbeli kommunikáció eszközeinek speciális újrászervezésével megoldódó, rendszeresen ismétlődő közlésre szolgáló institucionált megoldást, amelyet alátámasztanak a kíváncsú kommunikatív formák megszerzésére, begyakorlására és átadására buzdító társadalmi normák. Az egyszerű műfajok nyelvtana lényegileg a szöveglétrehozás szabályaiban a memorizálhatóság érdekében szóló társadalmi döntéseket sűríti magába. Az egyszerű műfajok, ha nem is számíthatók örökéletűeknek, mint ahogy Jolles az egyszerű formákról hirdette, valóban igen hosszú ideig aktívan fennállhatnak: még akkor is, amikor a szóbeli irodalom presztízse rég a múlté, s ha nincs közvetlen társadalmi kommunikációs szükség a használatára, csak a tetszés, csak az alapvető ellentmondásokon épülő művészeti kód gya-

korlati alkalmazása.

Az egyszerű formák rendszerezéséről kívántunk szólni, azonban nem tehattünk mást, mint ismertettük azt a nominalista irodalomelméleti felfogást, amelynek véleményünk szerint természetes kiegészítője a műfajelmélet megfelelően megfogalmazott alapeleme, amelyet mi egyszerű műfajnak neveztünk már csak azért is, hogy megkülönböztessük az egyszerű formák kevésbé szerencsésen megfogalmazott elméletétől. A kérdéses elemek műfajok, egy adott közösség meghatározott konvenciója alapján jönnek létre és azután e konvenció rendszer részét alkotják. E műfajok rendszerezésére tettünk szerény javaslatot, azonban ez az empirista jellegű javaslat csak annyiban él, amennyiben a gyakorlatban megvalósítjuk. Nagy örömünkre szolgál, hogy az egyszerű formákkal való foglalkozásunk nemcsak értő ellentmondásokat, hanem a fiatalok körében néhány ígéretesnek tűnő vállalkozást indított útjára, a felvetett gondolatok megméretésére ezek az elméleti és empirikus vizsgálatok adnak majd megfelelő alkalmat.

Voigt Vilmos

EGY NEM EGYSZERŰ ÉS NEM FORMAI KÉRDÉS:

AZ EGYSZERŰ FORMA

Az egyébként érdemtelenül egy-művűnek tekintett holland művészettörténész és esztéta, Jolles munkája óta az "egyszerű forma" elnevezése és témaköre bekerült egy különös köztudatba, amely a folklorisztikától az irodalomelméletig, újabban pedig a narrációelméletig, irodalomszemantikáig, műfajelméletig terjed. Ez a címszó az egyetlen, amely a nemzetközi és magyar irodalmi lexikonokban, folklorisztikai kézikönyvekben egyaránt helyet kap, amelyről igazán nem tradicionális kutatók konferenciákat rendeznek Chicagótól és Urbinótól Tartuig meg Kecskemétig. Eközben néhány kérdés felderítetlen maradt /így például nem sokat tudunk az "egyszerű forma" fogalom felbukkanásáról Jollesnél; abban sem vagyunk biztosak, hány ilyen formát különböztetett meg; nincs dolgozat arról, hogyan fogta fel maga ezt a kérdéskört később stb./, másokkal pedig nem foglalkoztak érdemben a szakkutatók. Ranke erőfeszítései ellenére sem tudják a folkloristák /zömmel/ mindmáig, mit is lehet ebből a teóriából hasznosítani, egy kissé túl irodalomelméletinek is érzik az egészet. Az irodalomelméletben viszont egy-egy röpke megjegyzés /mint Wolfgang Kayseré/ aligha értékeli érdemében e témakört. Napjainkban a korai és az egyszerű /nem "egyszerű"/ műfajok olyan kutatója, mint Permjakov nem érinti e témakört - kor- és tématársa /nagyrabecsülője is/, Kanyó Zoltán viszont az "egyszerű forma" kérdéskörének újrafelvételével kísérletezett, és ezt ismét az irodalmi műfajelmélet, majd a modalitás-elmélet középpontjába állította. Mindez önmagában is elégséges ahhoz, hogy egy kissé széttekintsünk és megkérdezzük: valóban "forma"-e

és mennyiben "egyszerű" a címkével takart jelenség?

Válaszunk természetesen kettős nem.

Johannes Andreas Jolles /1874-1946/ holland írónak indult, majd Firenzében esztétikatörténettel foglalkozott. Az első világháború kitörésekor /felesége révén/, lett német állampolgár, tanított a megszállt Belgiumban, majd a lipcsei egyetemen volt az összehasonlító irodalomtörténet professzora. Voltaképpen a huszas évek elejétől foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyeket mi ma az "egyszerű formák" tárgykörébe sorolhatunk. 1923-as kötet /Bezeiling en Vorm/ ugyan esszéisztikus jellegű, de a tartalomforma és a formacél fogalma már sejteti a későbbi morfológiai irodalomelmélet szerzőjét. Főként a De Gids hasábjain közölt műfaji dolgozataiban /Het Sprookje 1922-1923, De Sage 1923, Het Sprookje in de wetenschap 1928/ az olasz novellairodalom Insel-Verlag antológiájában /1923/ közölt előszavában, a találóskérdés mitikus hátteréről a Sievers-émlékkönyv számára készített dolgozatában /1925/ bukkannak fel először ilyen gondolatai. /Eltérően az utókor értékelésétől, nem csupán egyszerre, mintegy Zeusz fejéből pattant ugyanis ki az "egyszerű formák" gondolata./ Ugy gondoljuk, 1922-28 körül hollandul gondolhatta végig műfajelméletét, amely - felesége segítségével - német formát öltött és 1929-30-ban jelent meg. Kortársi bírálati közül a romanista Victor Klemperer /1930/, és a német irodalmár Max Kommerell /1931/ a műfajelméleti szempontokat hangsúlyozták. Robert Petsch /1932/ a folklorisztikai műfajelmélet szempontjait képviseli. Maga az ötlet hamar nagy népszerűsége tesz szert, és Walter Berendsohn már 1933-ban, a Handwörterbuch des deutschen Märchens /Band I. Lieferung 7./ hasábjain külön címszót szentel e fogalomnak. Ebben arra hivatkozik, hogy Axel Olrik és Friedrich Kauffmann elgondolásai előlegezték már Jolles nézeteit, azonban maga is hangsúlyozza, hogy Jolles véleménye ezektől eltérő. Ettől kezdve a folkloristák mindmáig teoretikus érvényűnek tartják e

művet - talán azért is, mivel a folklorisztikában kevés az elméleti eredmény. Akármilyen kézikönyvben, lexikonban van hivatkozás rá, és amikor irodalomelméleti munkákba kérnek fel közreműködésre folkloristákat, ők is rendszerint ezt a témakört kapják /a Fischer-Lexikon "Literatur" 2/1 kötetében például Kurt Ranke, sőt a magyar Világirodalmi Lexikonban is van "egyszerű formák" címszó/. A folklorisztikai kézikönyvekben és áttekintésekben Bausinger Formen der "Volkspoesie" kötete /1968/ 1980/, vagy Ranke áttekintő tanulmánykötete /Die Welt der Einfachen Formen, 1978/ szinte tengelyébe állítja ezt a műfajelméletet. Az Enzyklopädie des Märchens legutóbb megjelent füzetében /Band 3, Lieferung 4/5, 1981/ Bausinger tekinti át e témakört.

Ami az irodalomelméletet illeti, itt már a legkorábbi viták és ismertetések is felvetettek poétikai szempontokat. Ennek ellenére Wolfgang Kayser volt az, aki a Das sprachliche Kunstwerk /1948/ hasábjain először állította metodikai iránytűként a középpontba Jolles művét /... "in einem Buch, das für alle morphologische Arbeit grundlegend ist, die einfachen Formen bestimmt, die noch unterhalb der "Literatur" liegen"/. A nemzetközi kutatás viszonylag későn realizálta Jolles munkájának fontosságát. 1970-ben jelent meg francia, 1980-ra ígérték olasz kiadását. Pongs önálló monográfiája /Symbolik der einfachen Formen 1973/ már irodalomelméleti értelmezést ad. A legjobb tudománytörténeti áttekintés azonban mindmáig folklorista műve /B. Holbek: Teorien om einfache formen - 1962/. Ujabban a morfológiai irodalomelmélet, sőt folklorisztika keretébe illesztik, Propp kortársaként, sőt azt is megkísérik, hogy e két mű közös forrásait /pl. Goethe morfológiáját vagy Walzel irodalomelméletét/ tételezzék fel. Ez azonban filológiailag nem igazolható, módszertanilag is megkérdőjelezhető. Voltaképpen az első ismertetések és viták egyike, R. Petsch monografikus parafrázisa /Die Lehre von den "einfachen Formen". /Deutsche Vierteljahrsschrift

für Literaturgeschichte 1932/ itt már a helyes megoldást képviselte: egy irodalomelméleti munkáról van szó, amely az irodalom korai formáit vizsgálja. Jolles módszere nem folklorisztikai, nem is morfológiai, nem strukturalista, hanem a német romantika irodalomelméleti /és nem folklorisztikai!/ sejtéseit folytatja, amint azt terminusai /"Sprachgebärde", "Sichvonselbstmachen"/ bizonyítják, és amint a műfaj absztrakt nyelvi /nem pedig nyelvészociológiai vagy kommunikációelméleti/ felfogása is már önmagában hordozza.

A továbbfejlesztés nem is annyira a felvetett műfajok /Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz/, esetleg - bár egyértelműen nem adatolt módon - tizedikként a "Fabel" vizsgálatában keresendő. Ezek mindegyikével kapcsolatban a szakkutatás rámutatott már a konkrét elemzés hiányosságaira, fontos felismeréseire és továbbfejleszthető ötleteire egyaránt. Különösen a középkori irodalom más műfajaival kapcsolatban Jolles követői /elsősorban Schossig/ tettek hasonló javaslatokat. Ezek sorában a legtanulságosabbak Kanyó Zoltán ötletei, aki már Beszédmód, műnem, műfaj /Helikon, 1973/1/ tanulmányában a kezdeti műfajokat a kommunikáció elméleti osztályozásával kísérelte megragadni, legújabbban pedig Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form, 1981./ expressis verbis a modern szövegelmélet alapjának tekintti Jolles elgondolásait. Noha ez a pozitív felfogás bizonyos fokig indokolatlanul optimista, mégis használhatóbb és direkter hozzájárulás annak felismerésére, hogy Jolles voltaképpen egy műfajelméletet kísérelt megalkotni, mint mondjuk Permjakov vagy Ben-Amos rendszerei, amelyek szintén egyszerű-műfajelméletiek, anélkül azonban, hogy ezt közvetlenül is Jolles munkája folytatásának tekintenék.

Anélkül, hogy itt a problémát túlságosan is leegyszerűsítsenénk, az "egyszerű forma" voltaképpen egy műfajelméleti kategória, rövid és archaikus műfajok gyűjtőneve. Mind Jolles, mind mások szemében itt néhány általános

műfajelméleti sajátosság /sorozatszerűség, szerkesztettség, a valóság jellegzetes visszatükrözése stb./ magától értetődő alaptényező. Amikor azonban a pusztán nyelvi meghatározottságot hangsúlyozza, illetve a Geistesbeschäftigung jelenségét abszolutizálja, csupán féligazságokhoz jut el. Kanyó felfogása, aki a műfajokat a beszédmód fogalmával kapcsolja össze, ennél jobb, mivel a nyelvi meghatározottság tényeit a maguk keretei között megnyilvánulónak /és nem minden határon túlmenőnek/ tekinti. Érdekes, hogy itt ő is, Permjakov is implicit módon egy általánosabb műfajelmélet kereteit rajzolja fel. Eszerint a műfajok rendszere /!/ absztrakt módon úgy ragadható meg, hogy a szemantika, szintaktika és a pragmatika vonatkozásában megfigyelhető különbségeket rendszerezzük. Egy teljes és ilymódon szemiotizált műfajelmélet ugyan még nem született meg, de lehetősége nyilvánvaló. Azt is helyesnek nevezhetjük, hogy a nyelvi megfogalmazódást nem csupán egyetlen vonatkozásban /pl. a szemantikában/ hangsúlyozzuk, hanem mindhárom területet figyelembe vesszük. Ezen kívül a nyelvet általános jelenségeként, a teljes kommunikáció megnyilvánulásaként fogjuk fel. /Itt főként a kontextus különböző fajtáinak figyelembe vétele indokolt./

Amikor az egyszerű formát ilymódon tartalmi jellegű műfajelmélet irányában tett kezdeményezésnek tekintjük, a "forma" terminusa értelmet nyert. Kérdéses viszont azonban az, miért, mennyiben és hány ilyen "egyszerű" forma van? Eltekintve Jolles néhány konkrét javaslatától, úgy látszik, itt vannak rövid műfajok /brachilogizmus/ és régi műfajok /monda, mese/. De az így egyszerűnek tekintett műfajok rendszerének megállapítása még várat magára. Legfeljebb sejtéseinket fogalmazhatjuk itt meg.

Jolles szerint a műfajok összefüggnek egymással, összességük /vagy egészük, talán rendszerük is - e ponton Jolles hallgat, úgyhogy nem tudjuk, milyen kategóriára gondolhat /"eine abgeschlossene Reihe" - "damit ein System

im Sinne", amelynek feladata "sich die Welt in einer bestimmten Weise verwirklichen". Ez felfogható lenne valamilyen valóságkifejezésként, sőt akár tükrözésként is, Jolles azonban nem véletlenül óvatos sőt homályos a maga megfogalmazásaiban. Véleménye szerint az "egyszerű forma" valamilyen önálló jelenség, pontosabban ezek "Vergegenwärtigungen" jellegűek, és eközben nem az a fontos, hogy a megszületett alkotás mit és hogyan tartalmaz a valóságból, hanem maga az a szellemi folyamat, amely a művet létrehozza. Ennek a folyamatnak a neve a "Geistesbeschäftigung", amely minden látszólagos nyelvi, történeti, sőt társadalomtörténeti és világszemléleti megközelítés ellenére is csak egy absztrakt, steril fogalom: magára a folyamatra vonatkozik, azt azonban nem minősíti. A "Geistesbeschäftigung" fogalmát ugyan párhuzamba állítja a "Lebenshaltung" jelenségével, ettől azonban még nem lesz sem materialista, sem igazában társadalmi-történeti a maga irodalomelmélete. Ha végül is kíváncsiak vagyunk arra, mit is ért Jolles műfajon, meg tudjuk a "Geistesbeschäftigung" terminus második feléből, ez ugyanis nem más, mint a régi retorika occupatio fogalma.

Jolles tehát egy retorikus műfajelméletet módosít a maga elgondolásában.

Ezt a megoldást két irányban is tovább lehet fejleszteni. Mivel Jolles példatára irodalom és folklór határeseteit vizsgálta, mind az egyik, mind a másik tartományt pontosabban is körül lehet járni.

A folklorisztikai javaslatok közül a legismertebb az amerikai Roger D. Abrahams rendszere. Ő néhány egyéb írásában is foglalkozott a műfajok kérdéseivel, illetve egy általa ugyancsak retorikainak nevezett műfajelmélet lehetőségével. Legérdekesebb ide vágó munkája The Complex Relations of Simple Forms c. dolgozata, amely először a Genre folyóirat 2:2 /1969 June/ számában jelent meg, majd ezt közölte Dan Ben-Amos nevezetes antológiája

/Folklore Genres. Austin - London, 1976/ is. Érdekes, hogy a meglepő terminológiai egybeesés ellenére sem idézi Abrahams Jolles nevét. /Dan Ben-Amos viszont az említett kötet bevezető tanulmányában és a maga dolgozatában egyaránt részletesen foglalkozik Jolles elgondolásaival, sőt ezek utóéletével és használhatóságával is, /Abrahams Northrop Frye műfajmeghatározásából indul ki, és a folklór alkotásokban többféle strukturát vél felfedezni. Ezek közül legtöbbit a kontextus szerkezetével /structure of context/ foglalkozik és eszerint a műfajok négy csoportját különbözteti meg egymástól: Conversational - Play - Fictive - Static. Ezek az előadó és közönsége viszonyát tekintve tovább oszthatók és csoportosíthatók. Végül is nyolcféle nagyobb csoportban közel negyvenféle lehetőséget ad. Példatára elméleti és az angolnyelvű folklórisztika, szociolingvisztika hagyományait követi. Valószínű, hogy etnikus különbségek lényegesek lehetnek itt. /Erre ő kevésbé utal, Ben-Amos annál inkább./ Voltaképpen egy olyan műfaji beosztást láthatunk e kísérletben, amelyhez hasonlót mások is adtak. Csak néhány ilyen példa: V. J. Guszev beosztása /Esztetika folklóra. 1967./ esztétikaibb és áttekinthetőbb, a magam vázlata /A folklór alkotások elemzése. 1972. II/5. fejezet/ pedig sokkal részletesebb és kommunikációelméleti szempontból is kidolgozottabb.

Mindezek a megoldások teljes műfaji rendszerezést kísérelnek meg, és nem csak az "egyszerű" formákat veszik figyelembe.

Azt, hogy nemcsak egy általános folklórisztikai műfajelmélet vezet az egyszerű formák problémaköre felé, legjobban Permjakov tanulmányaiból láthatjuk. Anélkül, hogy e gazdag életművet e szempontból teljességgel áttekinthetnénk, csak utalni van módunk arra, hogy több ízben is módosult a szerző ide vágó elgondolásainak rendszere. Az Izbrannije poszlovici i pogovorki narodov Vosztoka első kiadásában /1968/ még a szóláshagyomány logi-

kai-strukturális rendszerezése készült el, a rövid műfajok rendszerezésével még nem foglalkozik. A más című bővített második kiadás Poszlovici i pogovorki narodov Vosztoka /1979/ viszont már ilyen dolgozatai után készült, mindazáltal csak közvetve találunk utalást az elemi műfajok rendszereinek problémájára. Az 1970-ben megjelent Ot pogovorki do szkazki foglalkozik részletesen e témakörrel. Az 1979-ben megjelent, de sokkal előbb elkészült angol változat /From Proverb to Folktale/ bemutatja a rövid, az elemi kijelentéstől az elemi elbeszélésig terjedő műfajok rendszerét, ahogy Permjakov mondja, a "klisék" rendszerét. Kevéssé köztudott, hogy a kultúrhérosz-történetek és állatmesék áttekintését is megkísérelte /Prodelki hitrecov, 1972/, ez azonban inkább csak ötlet, nem tüzetesen kidolgozott műfaji rendszerezés. Permjakov voltaképpen 25-féle "paremia"-kategóriát sorol fel, ezeket több szempontból is rendszerezi, amelyet logikai és nyelvi jellegű rendszerezésnek nevezhetünk. A kommunikációs szituációkat nem veszi alapul, jóllehet hivatkozik rájuk. Feltevendő, hogy sehol sem hivatkozik Jolles nevére vagy az egyszerű formák elméletére, amelyet azonban nyilvánvalóan ismer.

Ez a logikai rendszer - paradox módon - egyszerre konkrétabb és komparatívabb, mint Jollesé, amely ehhez képest irodalomtörténeti esettanulmányok sorozatának látszik.

A másik irányba, az irodalomtudomány felé /vagy felől/ többen is közeledtek. Tanulságos például, hogy Paul Zumthor, aki Essai de poétique médiévale c. könyvében /1972/ többször is felhasználja Jolles munkáját, maga pedig a középkori műfajok kialakulásával, rendszerezésével foglalkozik, nem elméletként, hanem a szólások, rejtvények definiálásához használja fel Jolles ötleteit: a maga kommunikációs és szemiotikai rendszerezésébe már nem veszi át Jolles rendező kategóriáit.

Azt a gondolatot, hogy a középkori irodalom hasonlóan

rendszerösszerűségében értelmezhető, sokan tudják. Lihacsov és Averincev az óorosz és bizánci költészet rendszerét leíró könyveikben szinte automatikusan ebből indulnak ki. A középkori irodalom elméletének megújításában olyan jelentős kutató, mint H. R. Jauss a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején sokszor foglalkozott e középkori műfajok rendszerének kérdéseivel. Littérature médiévale et théorie des genres c. írása /Poétique 1-1970/ ugyancsak kommunikációelméleti és poétikai szempontú, ismeri is Jolles ötleteit, azonban elméleti és esztétikai következtetései teljesen mások. Az Alterität und Modernität der mittellalterlichen Literatur /1977/ hasábjain azt fejti ki, hogy a befogadásesztétika szerint nincs egy műfaj, hanem csak műfajok rendszere figyelhető meg /"Rezeptionsstruktur des plurale tantum"/, amelyben azonban a középkori kisformák /Kleinformen/ nemcsak a maguk steril, definíciószerű állandóságában, hanem az egyes szövegeknek a műfajokhoz való viszonyában jelennek meg esztétikai értéként /"mit dem ästhetischen Reiz der Variation von Text zu Text"/.

Éppen e közeli megoldások eltérő volta jelzi, miben nem követik ma ismerői sem Jolles rendszerét.

Nem idézve itt feleslegesen sok példát, végül arra kell még hivatkoznunk, hogy az olyan áttekintések, mint például Klaus W. Hempfer műfajelmélete /Gattungstheorie, 1973/ ugyan többször is hivatkozik Jolles nevére vagy elgondolására, a modern rendszerezés azonban már más jellegű. Hempfer mindig tudománytörténeti távlatba illeszti Jollest, hivatkozik morfológiai szemléletének kortársaira. Amikor közvetlenül foglalkozik állításaival, ezeket "ahistórikusnak" és a nyelvi metafizika /Sprachmetaphysik/ megnyilvánulásainak tartja, és ezért nem is fogadja el.

Voltaképpen ezzel zárhatjuk is szemlénket. A modern irodalomelmélet minél inkább pontos, annál inkább csak történeti jelentőséget tulajdonít Jolles ötletének. Mind az irodalomtudomány, mind a folklorisztika képviselői

egy pontosabb társadalmi-történeti, kommunikációs, sőt esztétikai modellt javasolnak. Problémaérzékenysége Jollesnek mégiscsak megmarad. És ha kriptikus nyelve, elvont tárgyalásmódja nem is teszik könnyű olvasmánnyá, éppen a munkásságával foglalkozó írások nagy száma is bizonyítja, hogy egy igen fontos probléma rejlik az "egyszerű forma"-teóriában. Természetesen, mi azon a véleményen vagyunk, hogy ez tartalmi és műfaji kérdés. Minden műfaj egyszerre "egyszerű" és bonyolult: a maga keretein belül egyszerű, és csak véges számú törvényszerűségnek engedelmeskedik. Ezek más-más műfajokban párhuzamosan, mégsem azonosan jelennek meg. Ezért az "egyszerű forma" problémaköre nemcsak hogy nem egyszerű és nem formai kérdés, hanem voltaképpen a műfajhierarchia problémájának egyoldalú felvetése. Azt, hogy ez a kategória voltaképpen micsoda, másutt kell kifejtteni, A Világirodalmi Lexikon legutóbbi kötetében /1982/ már utalhattam is arra, hogy éppen e kiadvány adhat majd utbagazítást az érdeklődőknek.

Kertész András

KOGNITIV ANOMÁLIÁK AZ EGYSZERŰ FORMÁKBAN

Megjegyzések a logikai konzisztencia problémájához az
irodalomelméletben

1. Problémafelvetés

1.1. Az "egyszerű formák" kategóriájába sorolható szövegtípusok kognitív szerkezetében sajátos helyet foglalnak el azok az inkongruenciának, anomáliának, diszkrepanciának, inkompatibilitásnak nevezett elemek, amelyek megsértik az ellentmondásmentesség vagy a "tertium non datur" klasszikus logikai elveit. A szövegek kognitív strukturájának modellálására alkalmas metanyelv számára ez a tény súlyos problémákat vet fel. A logikában és a deduktív megalapozású tudományelméletben ugyanis azért van jelentősége pl. az ellentmondásmentesség elvének, mert amennyiben egy rendszeren /modellen, teórián/ belül igazolható egy tétel, valamint annak tagadása is, úgy ebből az ellentmondásból bármely tetszőleges tétel levezethető lesz, vagyis a rendszer egésze értelmezhetetlenné válik. Mivel egy ellentmondás mindig hamis, ezért egy logikailag konzisztens metanyelv szemantikai interpretációja az ilyen szerkezetekhez minden esetben a "hamis" igazságértéket rendelne hozzá. Ez azonban ellentmond annak az intuitive nyilvánvaló ténynek, hogy egy adott szöveg kognitív szerkezetében ágyazott anomália egyrészt értelmezhető, másrészt nem vonja maga után a rendszer egészének értelmezhetetlenségét, harmadrészt pedig igen lényeges kognitív, kommunikatív, metakognitív és metakommunikatív stb. funkciót tölt be. Ezek alapján a következő két kérdés vetődik fel: /1/ Lehetséges-e az anomáliák logikailag konzisztens modellálása, azaz elkerülhető-e, hogy a tárgynyelvi anomália a metanyelvet is anomálissá tegye? /2/ Milyen

módon ragadhatók meg azok a kognitív és kommunikatív folyamatok, amelyek alapján egy adott egyszerű forma szerkezetébe ágyazott ellentmondás igazzá válik?

1.2. A kognitív anomáliák körülhatárolásánál első megközelítésben beszédaktusként elhangzó és koherens kognitív struktúrával rendelkező szövegek olyan nyelvi formában objektíválható, gondolati tartalmat jelölő szöveg szemantikai egységeiről lesz szó, amelyeknek propozíciók, predikátumok, individuumok alakjában kifejezhető logikai szerkezete ellentmondást vagy meghatározatlanságot tartalmaz. Ellentmondásra épül pl. a következő, népmesében előforduló mondat: "Jöjjön is, ne is, hozzon is ajándékot, ne is, köszönjön is, ne is!" Egy példa a meghatározatlanságra: "Kint sem vagyok, bent sem vagyok, hol vagyok? /A küszöbön./" Az anomália implicit is lehet, pl. viccek igen gyakran épülnek a preszuppozíciók vagy implikátumok közötti ellentmondásra. Meghatározatlanságot kifejező implicit anomáliának minősíthető pl. az, amikor egy tényállás adekvát leírásához szükséges propozíciók közül nem jelenik meg sem egy adott propozíció, sem annak tagadása: pl. a fent említett mesében nem történik említés arról, hogy Mátyás király milyen színű kalapot viselt akkor, amikor a lány meglátogatta, illetve, hogy viselt-e egyáltalán kalapot. További példák - így pl. anomális predikátumok, individuumok ismertetésétől, illetve az anomáliák típusainak bemutatásától terjedelmi okok miatt el kell tekinteni.

1.3. Az anomáliák tolerálhatóságát illetően ismeretelméleti síkon két válasz bontakozik ki, két tradíciónak megfelelően:

/1/ Koherentista módszer. Jellemzői röviden a következők:

/a/ az a tétel fogadható el igaznak, amely koherál ismereteink egészével; nincsenek kitüntetett igazságok, minden tétel egyenrangú;

/b/ a tapasztalat pusztán "durva", differenciálatlan adatokat szolgáltat;

/c/ a bemenetet adatok inkonzisztens halmaza adja;
/d/ visszacsatolások lehetővé teszik az adatok állandó újraértékelését;
/e/ nem tesz különbséget megfigyelési állítások és általános törvények között;
/f/ nem tételezi fel az érveléshez felhasznált evidencia konzisztenciáját.

Mint látható, egy koherentista rendszerben fellépő el-
lentmondás nem jelenti a rendszer fogyatékoságát, tehát
az inkonzisztencia alapvetően tolerálható.

/2/ Deduktív módszer. Főbb jellemzői:

/a/ kétféle igazság van; alapvető /axióma/ és levezetett
/teoréma/;
/b/ a tapasztalat az alapvető ismereteket szolgáltatja;
/c/ a diszkurzív /induktív és deduktív/ ismeretek bemenetei
ismert igazságok;
/d/ az elemzés későbbi fázisaiban nyert ismeret nem hathat
vissza a korábbi lépésekben igaznak elismert tételekre;
/e/ különbséget tesz megfigyelési állítások és általános
törvények között;
/f/ eleve felhasználja az érveléshez felhasznált evidencia
konzisztenciáját.

Az elsősorban logikai és matematikai módszerekkel dol-
gozó deduktív módszer tehát - hagyományos formájában - el-
utasítja az anomáliákat.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a koherentista meg-
közelítés alkalmasabb keretet nyújthat az anomáliák model-
lálására, mint egy deduktív rendszer. A felsoroltakon ki-
vül ennek egyik további oka, hogy a vizsgált anomáliák nem
izoláltan fordulnak elő, hanem egy szöveg részeként, minek
következtében értelmezhetőségük természetszerűen összefüg-
gésben áll a szöveg kognitív szerkezetének azokkal az ele-
meivel, amelyek az adott anomáliával koherálnak. Ennek meg-
felelően modellálhatóvá válnak, ha sikerül leírni a lokális
verifikálásukhoz vezető koherenciamechanizmust.

Ezzel szemben a deduktív módszer mellett a következő érvek szólnak: /i/ a tudományos elméletalkotás gyakorlati problémái mindenképpen szükségessé teszik az ellentmondásmentesség követelményének felállítását, azért, hogy a modell vagy a teória megőrizhesse értelmezhetőségét; /ii/ a logika újabb fejlődése, elsősorban a "lehetséges világok" szemantikájának kialakulása lehetővé teszi a proposíciók "lehetséges világok" szerinti értékelését; /iii/ az elmúlt évtizedben számos biztató kísérlet történt az "inkonzisztencia logikájának" kidolgozására; /iv/ bár a koherentizmus hangsúlyozza a logikai megalapozás szükségességét, módszerei meglehetősen bizonytalanok, mivel kívül esnek a matematikai analízis hatókörén /erre elsősorban Rescher utal nagy nyomattal/; továbbá tisztázatlanok olyan fogalmak, mint pl. a "koherencia", a "preferencia mechanizmusa", vagy az extra-logikai tényezők minősége és szerepe stb.

E felületes áttekintés alapján is belátható, hogy az egyszerű formák szövegtípusaiban előforduló anomáliák modellálására önmagában véve egyik metodológiai keret sem alkalmas; a kettő együttes alkalmazásával azonban nagyobb eséllyel adható válasz a felvetett problémákra. Ennek megfelelően a jelen dolgozat fő metodológiai célkitűzése az lesz, hogy felvázoljon egy globálisan koherentista keretben működő lokálisan deduktív rendszert.¹ Általános kiindulópontként Nicholas Rescher koherentista episztemológiája szolgál - a logikai rendszer számára adódó feladatokra a rescheri modell, valamint a kognitív és kommunikatív folyamatok közötti néhány összefüggés elemzése mutat majd rá.

2. A koherentista keret néhány problémája

2.1. Rescher episztemológiájának² megfelelően a faktuális proposíciókként felfogott adatok igazságértékének meghatározása nem konstitutív, hanem regulatív, illetve normatív szabályokon nyugszik. Bemenetként rendelkezünk prima facie, azaz potenciális vagy látszólagos igazságok egy in-

konzisztens halmazával, melyből a koherenciamechanizmus meghatározza az adott kognitív struktúrában érvényes aktuális igazságokat. Az anomáliákat verifikáló koherenciamechanizmus leírásának kérdése az alábbi részproblémákra bontható:

2.2. Milyen összefüggés tárható fel az anomáliák szempontjából releváns kognitív és a szövegnek egy beszédaktus-szituációban való elhangzását irányító kommunikatív szabályok között? A kognitív rendszerezés Rescher által megállapított maximái és Grice társalgási maximái³ párhuzamba állíthatók egymással, mivel egyaránt a "konstitutív-regulatív" oppozícióra épülnek. Ezzel túlmenően kimutatható, hogy a Grice-féle kommunikatív maximák mindegyikének megfelelő kognitív maximák egy csoportja, így a kognitív és kommunikatív folyamatok alapvetően azonos síkon kezelhetők.

2.3. Központi feladatként adódik az említett szabályok logikai státuszának megállapítása. Rescher nem határozza meg a regulativitás és faktualitás fogalmai közötti különbséget. A probléma az alábbi módon ragadható meg.

Az alethikus modális logikában az alapvető elvet a következő formula fogalmazza meg: $Nf \rightarrow f$. Ez a tétel azt mondja ki, hogy ami szükségszerű, az igaz. Ennek értelmében az "f" propozíció egy törvény kifejezője, mivel az "f szükségszerűen igaz" állítás annyit jelent, hogy "f" igaz lenne a körülmények számottevő változása esetén is, vagyis hogy "f" minden lehetséges világban igaz. Mivel tehát egy törvény mindig igaz, ezért megsérthetetlen. A szükségszerűség fogalmának többféle interpretációja lehetséges. Nf többek között úgy is értelmezhető, mint pl. "f ismert" vagy "f tény" stb.⁴ Így az alethikus modális logika a faktualitás logikájaként is kezelhető.

Azonban egy normatív⁵ logikához jutunk akkor, ha a fenti elvet felváltjuk egy gyengébbel, amely csupán annyit állít, hogy ami kötelező, az megengedett. Az így kapott deontikus logikában az alethikus modalitások analogonjait

a következőképpen szokás újraértelmezni: "kötelező", "megengedett", "tilos", a "szükségszerű", "lehetséges", "lehetetlen" alethikus fogalmaknak megfelelően. Döntő fontosságú az a tény, hogy a deontikus lokigában az alethikus alaptörvény analogonja nem érvényes: nem igaz, hogy $Of \rightarrow f$. Ez intuitive is könnyen belátható, hiszen egy kötelezettséget meg lehet szegni, egy előírást ki lehet játszani, egy parancsnok ellen lehet szegődni. Tehát: ami norma, az megsérthető. Erre vezethető vissza a normák dinamikus jellege, ami egymással való ütközésükben, egymásba való átalakulásukban csapódik le. Ennek megfelelően a normatív rendszerek középpontjában a normakonfliktus problémája áll.

Searle általánosságban a következőképpen határozza meg a szabályok két típusát.⁶ A regulatív szabályok alapvetően függetlenek az általuk meghatározott tevékenység lényegétől; egy regulatív szabály fennállása vagy hiánya nem befolyásolja a magatartás specifikumait. Ezzel szemben egy konstitutív szabály az általa irányított jelenség lényegi összetevőihöz tartozik, esetleges megszűnése maga után vonja a tevékenység specifikumainak megváltozását. Felmerül a kérdés, hogy a jelen esetben hozzárendelhető-e a szabályok e két típusához egyértelműen a "törvény" és a "norma" logikai fogalma? A válasz nemleges lesz. Egyfelől ugyanis nyilvánvaló, hogy a regulatív szabályok logikai szerkezete normatív, hiszen /i/ megsérthetők anélkül, hogy ez a szóbanforgó magatartás lényegi megváltozását vagy összeomlását eredményezné, /ii/ mint azt Searle is hangsúlyozza, általában "tedd X-et", vagy "Y esetén tedd X-et" jellegűek, tehát nyelvi formájuk alapján is kötelezettséget fejeznek ki. Másfelől azonban a konstitutív szabályok /i/ a "törvény" fogalmára épülnek, mivel nem sérthetők meg a beszédaktus vagy a kognitív struktúra teljes megsemmisítése nélkül; /ii/ azonban, mint arra Searle is utal, bizonyos konstitutív szabályok

megsértése szankciókat, illetve büntetést vonhat maga után, vagyis ezek normatív jellegűek; /iii/ továbbá ezek a szabályok szintén imperativuszként fogalmazhatók meg. Látható, hogy a regulatív és a konstitutív szabályok közötti különbséget pusztán logikai eszközökkel nem ragadhatjuk meg: a törvény fogalmával jellemzett szabályok egyértelműen konstitutívak ugyan, a normatív szabályok azonban lehetnek konstitutívak vagy regulatívak. A logikai felosztás tehát máshol húzza meg a szabályok típusai közötti határvonalat. Felvetődik a kérdés, hogy a "konstitutív versus regulatív" osztályozást felcserélhetnénk-e a "törvényszerű versus normatív" különbségtétellel? A számos érv és ellenérv közül itt csupán egyre érdemes rámutatni. A koherenciaelemzéshez feltétlenül szükség van logikai kiindulópontokra - ezen a szinten tehát fontos szerep jut a szabályok logikai alapon történő megkülönböztetésének. Ez a felcserélés mellett szól, hangsúlyozva, hogy az alethikus vs. deontikus oppozíció a vizsgálatoknak csupán egy meghatározott fázisában különíthető el mint logikai, a regulatív vs. konstitutív oppozíciótól, mint nem-logikaitól.

2.4. Az elmondottak alapján rámutathatunk Rescher rendszerének egyik alapvető következtetlenségére, mely az anomáliák modellálásánál is súlyos problémákat vet fel.

Jóllehet a koherenciaelemzés nem mondhat le a logikáról, az igaz tételek meghatározása logikán kívüli tényezők bevonását is igényli. A logika szerepe a következőképpen jellemezhető: /1/ minden logikai tétel érvényes marad a koherenciaelemzés során; /2/ a koherenciaelemzés nem végeredményként állapítja meg a logikai igazságokat, hanem előfeltételezi őket, vagyis az igazság megállapításának kérdése részben olyan extra-logikai probléma, ahol a logikai igazság nem vég-, hanem kiindulópont. Ezzel összefüggésben az alábbi kérdések merülnek fel:

/1/ Milyen kritériumok alapján döntünk az egyik vagy

a másik logika javára? Rescher kiindulási alapként a klasszikus kétértékű logikát javasolja. Azonban, mint a korábbi megfontolások kimutatták, szükséges a logikai alapvetés kiterjesztése a modális logika irányába. Ez az eredmény azonban ellentmond annak, hogy Rescher az igazság-meghatározó mechanizmus két logikán kívüli tényezőjének a faktualitást és a normativitást tekinti, vagyis az itt vázolt keretben egyértelműen logikaiként meghatározott fogalmakat.⁷ A faktuális elem az igazság-jelöltek halmazára utal, mivel az elemzésnél rendelkezünk kell az adatok bemenetével, azaz egy jelenség adat-voltát meghatározó önálló kritériummal. Másrészt fellép egy normatív elem, amennyiben meg kell állapítani az adatok inkonzisztens halmazának maximálisan konzisztens részhalmazai közötti preferencia mechanizmusát. Reschernek feltétlenül igaza van akkor - és ez a rendszer szövegelméleti adaptálásánál elkerülhetetlen megszorítás -, amikor a koherenciaelemzést logikai alappal rendelkező, de logikán túli eljárásként határozza meg. Azonban kétségbe vonható annak jogossága, hogy az ilyen értelemben fel-fogott faktualitást és normativitást mint logikán kívülit állítja szembe a klasszikus kétértékű logikával azonosított logikaival - mind a faktualitásnak, mind a normativitásnak van ugyanis logikája. A továbbiakban az egyik fő feladat éppen annak bizonyítása lesz, hogy egy ily módon kiterjesztett logikai rendszer szükséges /bár nem elegendő/ feltétele az anomáliákat verifikáló mechanizmus megragadásának.

/ii/ A következő lényeges probléma arra vonatkozik, hogy milyen viszony áll fenn a faktualitás és normativitás között? Rescher kifejezetten következetlenül jár el, amikor mereven elkülöníti egymástól a két elemet. Konceptiójának egyik ellentmondása, hogy egyrészt hangsúlyozza a bemeneti adatok faktualitását, másrészt pedig a rendszerezés folyamatába beépített igazságok regulatív, illetve normatív jellegét, anélkül, hogy a kettő

közötti átmenetre utalna. Így tehát fokozott élességgel vetődik fel az a kérdés, hogy található-e összefüggés a két tényező között; ez más szóval annyit jelent, hogy az eddig körvonalazott rendszer maga csupán akkor maradhat koherens, ha igazolni tudjuk, hogy a faktuális átalakul normatívvá.

2.5. Hasonlóképpen merül fel az inkonzisztencia és a konzisztencia viszonyának problémája. A koherenciaelemzés ugyanis az igazság-meghatározás folyamatát alapvetően transzformációs eljárásként⁸ határozza meg, melynek eredményeképpen az inkoherenca koherenciává, a rendezetlenség rendszerre, az igazság-jelöltek igazsággá alakulnak át. Amennyiben tehát abból a hipotézisből indulunk ki, hogy az egyszerű formák szövegeiben előforduló anomáliák ténylegesen verifikálhatók egy adott kognitív struktúra koherencia-szabályainak megfelelően, úgy ez egyúttal annyit jelent, hogy az inkonzisztencia is átalakul konzisztenciává. Ennek a folyamatnak a logikai eszközökkel történő megragadása tűnik a modell egyik kulcsfontosságú kérdésének.

2.6. Mindezek után felmerül a probléma, hogy mely mechanizmus vezet el egy anomália tényleges verifikálásához, azaz hogyan alakul át egy prima facie igazság aktuális igazsággá? A deontikus logikában akkor beszélünk prima facie normáról, ha a ceteris paribus kikötés érvényét veszti, vagyis ha közbejön egy olyan újabb /erősebb/ norma, amely az adott kötelezettséget hatályon kívül helyezi. Egy prima facie igazság tehát akkor alakul át aktuális igazsággá, ha nem lép fel olyan erősebb szabály, amely kiiktathatja, azaz, ha ceteris paribus. Következésképpen egy anomália akkor tehető igazzá, ha nem kerül előtérbe pl. egy konzisztenciára kötelező maxima, vagy egy olyan újabb szabály, amely pl. egy ellentmondás két pólusa közül az egyiket megszünteti. Nyilvánvaló, hogy ez az átalakulás folyamatjellegű, ennek következtében, valamint a beszédaktusok sajátosságainak megfelelően, időbelileg

meghatározott. Leírható-e ez a folyamat logikai eszközökkel?

2.7. Hogyan teremthetők meg egy prima facie igazság aktuális igazsággá való átalakulásának feltételei? Első lépésként a korábban egymással párhuzamba állított rescheri és grice-i általános kognitív és kommunikatív maximákat ki kell egészíteni olyan szituáció - illetve struktúra-specifikus szabályokkal, amelyek csak a sajátos szöveg-típusoknak megfelelő sajátos közlendők esetén lépnek életbe és határozzák meg a kommunikációs helyzetet. Könnyen belátható, hogy egy beszédaktus sikeressége vagy sikertelensége a specifikus és az általános maximák ütközésének függvénye, mely a ceteris paribus kikötés érvénytelensége mellett következik be. Pl. egy mese-szituációt jellemezhet a következő maxima: "Az inkonzisztenciát fogadd el plauzibilisabbnak, mint a konzisztenciát". Ez nyilvánvalóan ellentmond a mennyiség és minőség grice-i, valamint a koherencia és indukció rescheri maximáinak és a fent vázolt módon helyezi őket hatályon kívül. Ezáltal megteremtődik a lehetősége annak, hogy egy következő lépésben már érvényes maradjon a ceteris paribus kikötés, és egy inkonzisztens prima facie kötelezettség átalakuljon aktuálissá.

2.8. Rescher két ciklust definiál.⁹ Az egyik az általa teoretikusnak nevezett kör, amely a kognitív folyamat egyes stádiumai között kizárólag a koherenciakritériumok alapján létesít kapcsolatot, anélkül, hogy minden stádiumot összevetne a valósággal. A másik az alkalmazás köre, egy alapvetően pragmatikus folyamat, melynek feladata, hogy bizonyos kognitív stádiumokat a gyakorlatra vonatkoztasson. Hangsúlyozni kell, hogy a pragmatizmus fogalma itt metodológiai értelmet nyer /és ezért filozófiai-lag talán valamivel kevésbé problematikus, mint más pragmatizmus-fogalmak/, melynek kérdésfelvetése így hangzik: "Működik-e az X kognitív struktúra a gyakorlatban?" Rescher szerint egy propozíció csupán akkor fogadható el,

ha mindkét ciklus verifikálja. Ha módosítás nélküli megtartjuk ezt a felfogást, az anomáliákat el kell utasítani, mivel a gyakorlatra vonatkoztatva nem működnek: a gyakorlat nem igazolja, hogy háromszemű lányokról, önmaguk között különbséget felmutató galambokról stb. beszéljünk. Ezzel szemben belátható, hogy egy vicc, egy mese, egy találós kérdés stb., bármilyen merész anomáliákat tartalmaz is, a gyakorlat egy bizonyos szintjén, egy adott kommunikációs szituációban elfogadható, sőt, kognitív és metakognitív ereje éppen ebben rejlik. /Ennek kézzelfogható mindennapi megnyilvánulása pl. a befogadó reakciója egy-egy anomáliát tartalmazó szövegre: "találós", "milyen igaz", "ül", stb./ Éppen ezért - ellentétben Rescherrel - mind a teoretikus, mind a pragmatikus ciklusban meg kell különböztetnünk a lokalitás és a globalitás szintjét. Lokálisan az anomáliák mindkét ciklusban verifikálhatók lesznek, annak következtében, hogy viszonyítási pontjuk egy egyszerű forma zárt kognitív struktúrája és egy adott kommunikációs szituáció; globálisan azonban egyik szinten sem fogadhatók el, hiszen nem koherálnak tudásunk egészével és mint episztemikus tények a gyakorlatban is csődöt mondanak.¹⁰ Ez a meghatározás azért lényeges, mert így az anomáliák mindkét ciklusban akceptálhatók és ezzel elismerhetők, mint a megismerési folyamatban progresszív szerepet betöltő, új információkat közvetítő kognitív szerkezetek. Az így módosított ciklusok projekciója a szinkrónia és diakrónika tengelyeire mindkét esetben viszonylagos pontossággal meghatározhatja az egyszerű formákban fellépő anomáliákat, mint tudomány- vagy irodalom-előtti struktúrák komponenseit. Az eljárás ismertetésére itt nincs mód.

3. Egy modális logikai rendszer

3.1. Az alábbiakban néhány részletében bemutatunk egy olyan modális logikai rendszert, amely a koherenciaelemzés során felmerült és ott logikai megfontolások nélkül meg nem válaszolható problémákra nyújt megoldást.

A következő kérdések maradtak nyitva: /1/ Egy prima facie norma átalakulása aktuálissá, miközben ceteris paribus; /2/ Valamely általános maxima kiiktatása szövegspecifikus kognitív és kommunikatív szabályok által, ahol a ceteris paribus kikötés nem áll fenn; /3/ Az inkonzisztencia átalakulása konzisztenciává; /4/ a normativitás levezetése a faktualitásból.

A bemutatásra kerülő rendszer Brandom és Rescher inkonzisztenciát toleráló logikai rendszerén¹¹ és van Eck deontikus logikai kutatásain¹² alapul. A felvetett problémák megoldását a protologikai szinten, a lehetőségekhez mérten informálisan fejtjük ki; hangsúlyozni kell azonban, hogy minden érintett tétel, valamint a rendszer konzisztenciája formálisan is bizonyítható.

3.2. Brandom és Rescher a lehetséges világok halmozán két műveletet értelmeznek, a "szuperpozíciót" és a "sematizációt". A szuperpozíció világok diszjunktív összekapcsolását jelenti, ahol érvényét vesztheti az arisztotelészi ellentmondásmentesség elve és előfordulhat, hogy az e művelettel képzett világban egy /p/ propozíció esetében mind p, mind -p igaz értékelést kap. Sematizációnak nevezik a világok konjunktív összekapcsolását, amely megsérti a "tertium non datur" elvet - így előállíthat olyan helyzet, ahol egy /p/ propozíció esetében sem p, sem -p nem fordul elő a sematizált világban. Így lehetőség nyílik arra, hogy az anomáliák két korábban említett típusát /és itt nyíltan fellép az empirikus megfigyelések teóriától való függőségének problémája/ logikailag megfogalmazzuk. Az inkonzisztencia logikájának központi kérdése nyilvánvalóan az, hogy milyen módon sikerül elkerülni a logikai káoszt, vagyis hogy egyetlen ellentmondás fellépése a rendszer egészének értelmezhetetlenségéhez vezessen? A probléma akkor oldható meg, ha egy inkonzisztens világban megengedhetővé válik /p/ és /-p/, de kizárható az önellentmondás, /p. -p/. A megoldás lényege abban áll, hogy a logikai következtetés szabályá-

nak szemantikai értelmezését a következőképpen módosítjuk: "konjunktive igaz premisszákból, érvényes következtetési szabályok alapján igaz konklúzióhoz jutunk."

Rescher és Brandom ily módon elkerülik, hogy amennyiben a premisszák között szerepel $/p/$ és $/-p/$, önellentmondásra lehessen következtetni. Másként fogalmazva az eljárás annyit jelent, hogy amikor a logikai következtetési elv alapján áttérünk a szemantikai értékelésre, az $/1/$ szabályt fel kell váltani a $/2/$ szabállyal:

$/1/ \quad t/p_1/, t/p_2/, \dots, t/p_n/ \vdash t/q/$

$/2/ \quad t/p_1, p_2, \dots, p_n/ \vdash t/q/$

Igy csupán a szemantika válik inkonzisztenssé, a logika nem változik meg, mivel továbbra is érvényes marad a

$/3/ \quad p, q \vdash p \cdot q$

deduktív logikai szabály, és a

$/4/ \quad \vdash p, \vdash q, \Rightarrow \vdash p \cdot q$

metateorematikus szabály. Látható a rendszer kettőssége: a logika alapvetően klasszikus marad, a szemantika azonban megengedi a /gyenge/ inkonzisztenciát anélkül, hogy ez önellentmondást eredményezne.

Ez a rendszer kiegészíthető alethikus operátorokkal. Ennek előfeltétele egy olyan módosított R' alternatívareláció bevezetése, amelyet az inkonzisztens, illetve sematizált világok halmazán értelmezünk. Az R' reláció sajátossága hogy rendelkezik a standard világok halmazán értelmezett R reláció minden tulajdonságával, azaz ha p_1 . R reflexív, vagy tranzitív, vagy szimmetrikus, akkor R' is az. Ezzel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a klasszikus logika, mind a Kripke-típusú modális logika tételei érvényesek maradnak, annak ellenére, hogy inkonzisztens, illetve sematikus proposíciók is előfordulhatnak.

Ez a logikai rendszer alapvető jelentőségű az itt vizsgált anomáliák szempontjából. A standard rendszerek azért alkalmatlanok az anomáliák tárgyalására, mert egyetlen ellentmondás fellépése a rendszer egészét értelmez-

hetetlenné teszi. Itt azonban az anomáliák olyan lokális ellentmondásokként definiálhatók, amelyek nem terjednek ki egy kognitív struktúra globalitásának szintjére. Ezen a ponton azonban az anomáliák még nem ágyazhatók be a kognitív rendszerezés korábban vázolt koherencia-mechanizmusába, hiszen az anomáliákat csupán a faktualitás szintjén ábrázolhatja. Eppen ezért a megfelelő megoldáshoz csak a modell deontikus logikai komponensének kidolgozásával juthatunk el.

3.3. Egy prima facie igazságként szereplő anomália akkor alakul át aktuális plauzibilitássá, ha nem jön közbe olyan erősebb norma, amely ezt megakadályozná. Itt egyértelműen egy tolyamatról van szó, tehát figyelembe kell venni az idő tényezőjét: ahhoz, hogy egyáltalán tenné állhasson egy újabb norma fellépésének lehetősége, ki kell kötni, hogy a szituációs-specifikus szabály fellépése és a prima facie igazság, vagyis az anomália aktualizálódása időben ne essen egybe, hiszen ha egybeesnek, "nincs idő arra", hogy egy újabb norma érvényre jusson. Ennek megfelelően egy prima facie kötelezettséget így fogalmazhatunk meg: $O_y f_y$, ahol $y < y'$. Ha azonban egy norma fellépése és teljesülése egybeesnek, akkor nem jöhet közbe semmi, eleve ceteris paribus, vagyis aktuális normával van dolgunk: $O_y f_y^{13}$. Ennek megfelelően egy prima facie kötelezettség akkor alakul át aktuális kötelezettséggé, ha a szabály fellépésének idejétől számítva a proposíció aktualizálódásának időpontjáig ceteris paribus; az idő előrehaladtával ugyanis az utóbbi időpontban is érvényes lesz a norma, tehát aktuális kötelezettséget találunk, mivel y -ból y' lesz, azaz $O_y f_y$, átalakul $O_y f_{y'}$ -vé. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a prima facie igazságok inkonzisztens halmazában szereplő anomália akkor alakul át aktuális plauzibilitássá az egyszerű forma kognitív szerkezetében, ha a szoveg-specifikus kognitív és kommunikatív szabályok az anomália kimondásának időpontjában is érvényben maradnak. A korábban említett maximák mintájá-

ra megfogalmazható a következő szabály: "Minden $O_{y,y'}^f$, $/y < y' /$ prima facie kötelezettség implikálja az $O_{y,y'}^{M,f}$, kötelezettséget - vagyis azt, hogy egy norma fellépésének időpontjától kezdve a kivitelezéséhez szükséges feltételeket ne sértsük meg".¹⁴

3.4. A jelen rendszer mind diadikus, mind monadikus operátorokat tartalmaz. A deontikus logikában a diadikus operátorok bevezetésének oka abban rejlett, hogy a Chisholm paradoxont nem lehetett feloldani monadikus eszközökkel. Ez a probléma olyan másodlagos kötelezettségekre vonatkozik, amelyek egy elsődleges kötelezettség megsértése nyomán lépnek fel. A helyzetet formuláknak a következő halmaza világítja meg: $\{Oq, -q, O/r/-q/\}$. Az időargumentumok bevezetésével a halmaz utolsó formulája, amely egy hipotetikus, azaz feltételes kötelezettséget fogalmaz meg, a következőképpen írható újra: $O_y/r_{y'}/-q_{y'}/$, ahol $y < y' < y''$.

A deontikus logikában egy A lehetséges világ deontikus alternatíváján egy olyan B világot értünk, amelyben mindaz, ami A-ban norma, aktuális igazsággá válik - ebben az értelemben tehát egy deontikus alternatíva ideális vagy perfekt.¹⁵ Így természetes, hogy ha egy kötelezettséget nem tartunk be, akkor nem beszélhetünk abszolút értelemben vett perfekt alternatívákról, hanem csak relative ideális világokról. Erre a tényre épül Hansson diadikus rendszere, amely a "majdnem perfekt" világok fogalmát használja fel.¹⁶ Van Eck azonban kimutatja a következőt. Attól a pillanattól kezdve, hogy Oq -t megsértettük, vagyis $-q$ igazzá vált, már nem hipotetikus, hanem feltétel nélküli /abszolút/ kötelezettséggel van dolgunk és így ismét beszélhetünk perfekt alternatívákról. Tehát egy hipotetikus obligáció átalakul abszolút obligációvá. Így $-q$ aktualizálódása esetén érvényes az $O_y/r_{y'}/-q_{y'}/$ formula, amely, $-q_{y'}$ esetén egyértelműen adja az $O_y/r_{y'}$, prima facie kötelezettséget. Azaz, az eredetileg másodlagos obligáció itt már elsődleges kötelezettséggé válik,

amelyet pl. egy újabb, hozzá viszonyítva másodlagos kötelezettség követhet, amennyiben $\neg r$ valósul meg:

$O_y/s_y,,,/-r_y,,,/$. Továbbá, mivel a hipotetikus kötelezettség prima facie obligációvá alakul át, ezért az előző pontban leírtaknak megfelelően átalakulhat aktuális kötelezettséggé. A normatív logikai meghatározottsággal rendelkező folyamatoknak ez a fajta összjátéka, egymásba való átalakulása, egymás kijátszása, amellett, hogy megfelelően tükrözi a kognitív és kommunikatív folyamatok dinamizmusát és dialektikáját, rávilágít ezek relatív voltára: egy szabály lehet egy meghatározott viszonyítási alapról nézve elsődleges, egy másikról szekundér, prima facie, egy harmadikról abszolút vagy feltételes stb., miközben interferenciájuk lehetősége mindig fennáll.

Az anomáliák szempontjából egy hipotetikus norma abszolúttá történő átalakulása a következőképpen értelmezhető. Egy kommunikatív szituációban egy beszélő számára a kognitív és pragmatikai maximák előírják, hogy pl. konzisztensen fejezze ki magát: O_q . Mivel azonban a beszélő egy mesét, vagy egy viccet, vagy egy találós kérdést stb. akar elmondani, ezért megsérti ezt a maximát: $\neg q$. Ennek eredményeként fellép egy másodlagos kötelezettség, amely pl. azt mondja ki, hogy az anomáliát plauzibilissá tegye, azaz koherenssé a szöveg többi elemével: $O_y/r_y,,,/-q_y,,,/$. Az előbb leírtak értelmében ez egy $O_y r_y,,,$ feltétel nélküli prima facie kötelezettséggé válik, amely - amennyiben ceteris paribus - aktuális kötelezettséggé alakul át és így az anomália igazzá tehető.

Az elmondottak alapján megfogalmazható a normakonfliktus feloldásának itt érvényes szabálya¹⁷, mely pl. leírhatja az általános és a szövegspecifikus kognitív-kommunikatív maximák ütközését:

$/O_y f_y,,, .N_y, /f_y,,,-- \neg q_y,,,/ . O_y q_y,,,/$

A tétellel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik. Először, mint látható, a normakonfliktus a normák által kötelezővé tett proposíciók közti törvényszerű ellent-

mondásra, vagyis nem-normatív propozíciók közti viszonyra épül. Másodsor, esetünkben a konfliktus feloldása normatív eszközökkel megy végbe, azáltal, hogy általánosságban kimondjuk, hogy két, egymásnak ellentmondó kötelezettség közül a később fellépő kerül ki győztesen.¹⁸

3.5. Bizonyítható a következő, központi jelentőségű metatétel:

$N_Y f, N_Y -f, T \vdash O_Y /f/q/, O_Y /-f/q/$

A tétel azt mondja ki, hogy az érvényes teoreémák és levezetési szabályok alkalmazásával egy alethikus ellentmondásból levezethető a két propozíció normakonfliktusa.¹⁹ Ez a metateoréma számos korábban felvetett problémára ad választ.

Mivel a normakonfliktus nem érinti a rendszer ellentmondásmentességét, ezért a metateorémát úgy interpretálhatjuk, mint az inkonzisztencia átalakulását konzisztenciává. Azonban, mivel itt továbbra is konfliktusról van szó, ez azt jelenti, hogy jóllehet az inkonzisztencia konzisztenciává vált, egy bizonyos mértékű diszkrepanciát vagy anomáliát, vagy inkongruenciát stb. mégis megőrzött a rendszer, az eredeti ellentmondás maradványait itt is megtaláljuk. Vagyis: az inkonzisztenciától a konzisztencia irányába vezető folyamat párhuzamosan halad az ellentmondás megőrzésével és újraértékelésével.

Egy másik következmény, hogy ez a folyamat minőségi változást is eredményez: az alethikus logikából eljutotunk a deontikus logikához, vagyis a törvényből levezetjük a normát,²⁰ a faktualitás normativitássá vált²¹.

Az elmondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze: egy logikai ellentmondás egy minőségileg más szinten újraalkotható, úgy, hogy ellentmondásos alapszerkezetét megőrzi /konfliktus/ és megszünteti /ellentmondásmentesség/.

4. Következtetések

4.1. Az a tény, hogy egy koherens kognitív struktúrában egy faktuális ellentmondásból levezethető a normakonfliktus, az elmondottak mellett arra is utal, hogy

megszűnik statikus jellege és felveszi a normatív rendszerekre jellemző dinamikus tulajdonságokat. Ennek megfelelően az anomáliák beépülnek egy dinamikus és önmagát folyamatosan újraszervező rendszer egészébe. Mint láttuk, a deontikus logikában a normakonfliktus alapvetően az átalakulási folyamatok kiváltója és kiindulópontja, így arra következtethetünk, hogy az anomáliák az így leírható kognitív és kommunikatív folyamatok középpontjában állnak és újrastrukturálódásuk forrásai lehetnek. Eszerint logikai magyarázat adható az anomáliáknak a szövegekben betöltött alapvetően fontos szerepére.

4.2. A vázolt logikai rendszer segítségével leírhatóvá vált az az intuitive világos, de a tudományelméleti előfeltevéseknek ellentmondó tény, hogy az egyszerű formák kognitív szerkezetében az anomáliák egyrészt értelmezhetők, másrészt nem vonják maguk után a kognitív rendszer egészének értelmezhetetlenségét. Így a bemutatott modell az anomáliákat olyan rendszerszerű, konzisztens, lokális és ideiglenes konfliktusokként láttatja, amelyek maximálisan koherálnak egy adott kognitív struktúrával, melyben központi funkciót töltenek be. Tehát kimondható az a tétel, hogy a konzisztencia az anomáliákat tartalmazó szövegtípusok esetében is a koherenciakritériumok közé tartozik, ezek logikailag ellentmondásmentes modellálása elvben lehetséges.

4.3. A koherentista episztemológiának megfelelően a logikai rendszer csupán a kutatások kiindulópontjának felvázolására alkalmas. Így - ezt a kezdeti lépést követően - az anomáliák tényleges és lényegi működésének megragadásához csak akkor juthatunk el, ha feltárjuk a logikai rendszerhez kapcsolódó extra-logikai tényezőket - azonban az itt adódó súlyos problémák meghaladják a dolgozat kereteit.

4.4. A röviden vázolt módszertani megfontolások felvetik az anomáliák modellálásánál alkalmazandó igazságfogalom meghatározásának messzemenő elméleti következmé-

nyekkel járó problémáját. Mivel a jelen keretek részletes kifejtést nem tesznek lehetővé, ezért csupán a kérdés felvetésére szorítkozhatunk. Az ismertetett javaslatok azonban igazolni látszanak azt a feltételezést, hogy a modell különböző szintjein különböző igazságfogalom-explikációkra van szükség: az anomáliák működésének leírásához csak a különböző fogalmak egymásra vonatkoztatása révén juthatunk el. Az igazságfogalmak funkciói, röviden a következők: /i/ Korrespondencia-elv: az anomáliák izolált vizsgálata deduktív eszközökkel; /ii/ Koherencia-elv: az anomáliák beillesztése az egyszerű formák szerkezetébe, plauzibilitásuk magyarázata a struktúra többi eleméhez fűződő viszonyuk alapján, a nemlogikai tényezők bevonása az elemzésbe; /iii/ Pragmatikus elv: az anomáliák "működésének" vizsgálata a társadalmi kommunikáció és megismerés folyamataiban a lokalitás és a globalitás szintjén, viszonyításuk az egyszerű forma zárt szerkezetén kívül eső elemekhez a diakronika és a szinkronia tengelyén. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy - jóllehet itt súlyos kérdések várnak tisztázásra - az adott esetben nem három különböző igazságelmélet eklektikus kombinációjáról²² van szó, hanem az igazságfogalom különböző szinteken történő explikációjáról. Ennek létjogosultsága csupán egy megfelelő tudományelméleti keretben alapozható meg.²³

4.5. Végezetül felvetődik a kérdés, hogy az anomália-problémának milyen jelentősége lehet az irodalomtudomány számára? Az irodalomelmélet szempontjából azért lehet jelentősége, mert egyrészt az irodalmi szövegek igen gyakran épülnek anomális szövegsemantikai elemekre, másrészt pedig a röviden körvonalazott episztemikus keret analógiájára kidolgozhatóvá válik egy olyan szigorú metanyelv, amely, amellet, hogy konzisztens, képes a tárgynyelvben található anomáliákat, vagyis konfliktusokat, mint olyanokat érzékeltetni. Jelentősége lehet továbbá az irodalomtudomány elmélete számára, mivel, - mint azt az itt bemutatott rendszer példázza - kidolgozhatók olyan formális

eszközök, amelyek segítségével anomális teóriákból ki-
küszbőlhetővé válnak az ellentmondások, paradoxonok,
meghatározatlanságok és így ezek tudományelméleti re-
konstrukciójának egyik fontos feltétele megteremthető.
Jelölések:

propozicionális változók: $f, p, q, \dots$; logikai konstan-
sok: $\neg$ /negáció/, $\cdot$ /konjunkció/, $\vee$ /diszjunkció/, $\rightarrow$
/materiális implikáció/, $=$ /bikondicionális/, $\wedge$ /diadi-
kus deontikus kifejezésekben a "/" jeltől balra álló vál-
tozó egy normát, a tőle jobbra álló változó ennek felté-
telét fejezi ki/; modális operátorok: N /szükségszerű/,
 M /lehetséges/; deontikus operátor: O /kötelező/; idő-
változók: $y, y', y'', \dots$; igazságértékek: t, f /t/p/ ol-
vasata: "a p propozíció igaz"/; logikai levezethetőség :
logikai következmény: $\vdash$; meta-szintű konstans: $\Rightarrow$
/"ha...akkor"/; teoreémák halmaza: T ; rendezési reláció: $<$.

Jegyzetek

- 1/ Ennek lehetősége elvben fennáll: "To be sure, while
a network system gives up Euclideanism at the global
level of its over-all structure, it may still exhibit
a locally Euclidean aspect, having local neighborhoods
whose systematic structure is deductive/axiomatic."
Rescher, N.: Cognitive Systematization. Oxford, 1979.
45.
- 2/ Rescher /1979/ és Rescher, N.: The Coherence Theory
of Truth. Oxford, 1973.
- 3/ Grice, H.P.: "Logic and Conversation". In: Cole, P. -
J.L. Morgan /eds./: Syntax and Semantics. Vol. 3.
London, 1975.
- 4/ Vö. pl. Kutschera, F. von: Einführung in die intensionale
Semantik. Berlin /New York, 1976. 18-21.
- 5/ A "norma" és a "törvény" fogalmának interpretációihoz
vö. pl. Wright, G. H. von: Norm and Action. London,

1963. és Ruzsa I.: Individuumok a modális logikában.
Disszertáció, Budapest, 1975.
- 6/ Searle, J.R.: Speech Acts. Cambridge, 1969. 33-41.
- 7/ Rescher /1973/
- 8/ Rescher /1979/ 70-71.
- 9/ U.o. 90-114.
- 10/ Az itt képviselt felfogás bizonyítására terjedelmi okok miatt nincs mód. Egyetlen egyszerű forma, a vicc /és a benne szereplő anomáliák/ kognitív és metakognitív funkciójának logikai magyarázatához vö. Kertész A.: "Jokes, norms, logic." /előkészületben/
- 11/ Brandom, R. - Rescher, N.: The Logic of Inconsistency. Oxford, 1980.
- 12/ Eck, J. van: A System of Temporally Relative Modal and Deontic Predicate Logic and its Philosophical Applications. Groningen, 1981.
- 13/ Vö. van Eck Hintikka-kritikáját, i.m. 12-16. és 70-73.
- 14/ Vö. van Eck, i.m. 72.
- 15/ Az itt vázolt rendszerben a deontikus alternativareláció a nem-standard lehetséges világoknak megfelelően módosul, minek következtében egymással feltétel nélkül ütköző normák is fennállhatnak egyidejűleg. Ez egyetlen eddig ismert rendszerben sem lehetséges - az így kapott új deontikus logika problémáira itt nem térhetünk ki.
- 16/ Hansson, B.: "An analysis of some deontic logics". In: Hilpinen, R. /ed./: Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings. Dordrecht, 1971., 121-147.
- 17/ Vö. Van Eck, i.m. 75-77.
- 18/ Többek között ez is megkülönbözteti a jelen rendszert az etikai kontextusokban használatos deontikus logikától, ahol a normakonfliktus nem mindig oldható fel normatív eszközökkel. Vö. pl. Solt K.: "A deontikus O

operátor értelmezése." In: Ruzsa I. /szerk./: Modális és intenzionális logika. Budapest, 1980. 107-118.

- 19/ Itt azonban nem feltétlenül oldódik fel a normakonfliktus. /!/ Mind az anomáliák /tehát a rendszer alkalmazása/, mind a rendszer logikai sajátosságai szempontjából ez igen lényeges tényező.
- 20/ Ez nem jelenti a deontikus logika visszavezetését az alethikus modális logikára. A tétel tehát nem jelent érvet a redukcionista felfogás mellett.
- 21/ Ezzel feloldottuk a Rescher kiindulópontjában rejlő implicit ellentmondást is, mely szerint a bemeneti adatok egyrészt faktuális proposíciók, ugyanakkor prima facie igazságok.
- 22/ Azonban a különböző igazságelméletek sem feltétlenül zárják ki egymást: "Thus, the correspondence theory does not deny the importance of the coherence and pragmatist theories, though it does imply that they are not good enough." /Kiemelés tőlem, K.A./ Popper, K.R.: Objective Knowledge. Oxford, 1972. 312.
- 23/ Az igazságfogalom teóriától, illetve részteóriától függő interpretációját lehetővé tenné pl. a Sneed-Stegmüller féle tudományelmélet megfelelő szintű átdolgozása és alkalmazása. Ugyancsak ebben a keretben válna megoldhatóvá az empirikus megfigyelések teóriától való függésének korábban említett problémája. Vö. Stegmüller, W.: Theorienstrukturen und Theoriedynamik. Berlin /Heidelberg / New York, 1973.

Surányi Ágnes

AZ EGYSZERŰ FORMÁK ELMÉLETE ÉS A VICC

Előadásomban mindenekelőtt a vicckutatás helyzetét körvonalazom, majd az egyszerű formák és a vicc viszonyára koncentrálni egy sor olyan problémát vetek fel, melyek a konkrét funkcionális-szemantikai elemzések megkezdése előtt tisztázásra várnak. A vicc műfaji specifikumainak feltárására tett kísérlet perspektivikusan a narratív struktúra, az általános szabályszerűségek szempontjainak gazdagodásához vezethet.

"Külföldön az utóbbi évtizedekben kezdtek a viccel behatóbban foglalkozni, mi pedig csak 1969 óta. A szakemberek többet tudnak róla, mint a közönség, de még ők sem eleget."¹ A tudományos diszciplínák közül a folklórisztikában történt előrelépés a budapesti színhagyományozás szimpozionon és a bukaresti konferencián. A pszichológia a nevetés fízológiájával, a vicc kommunikációs aktusában résztvevő felek személyiségével, a viccnek a személyiség önmegvalósításában betöltött szerepével foglalkozott behatóan. A vicckutatásokat a legkövetkezetesebben a szociológiai tudományok vitték végig. Ugyanakkor "mind a nemzetközi, mind a magyar esztétika leghomályosabb pontja a komikum"², bár előljáróban megjegyezhetjük, a kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a vicc nem képvisel esztétikai minőséget, valahol a hétköznapi és esztétikai szint között helyezhető el. Az irodalomtudományi tanulmányok túlnyomó része a viccet a humor és komikum címszó alatt tárgyalja. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a komikumról elmondottak a viccre is vonatkoznak, mint a legkisebb komikus műfajra. A kutatók azonban a műformákra összpontosítottak, így Jolles sokat vitatott elmélete³ az egyszerű formákról mind a mai

napig nagy jelentőségű a viccet illetően.

A kutatás helyzete korántsem megnyugtató, ha egyetértünk azzal, hogy a vicc a XX. század népköltészete, Katona Imre szavával élve "közköltészet". A vicc orális forma, melynek vizsgálatára a fenti tudományágak bármelyike hivatott. Bár a viccről szóló német szellemtörténeti és pszichológiai tanulmányoknak se szeri, se száma, az irodalomtudomány előtt álló feladatok nagyrészt megoldatlanok. A leghasználhatóbb és irodalomelméleti kérdésekre is kitérő mű L. Röhrich könyve⁴, mely a tudományos diszciplínák kutatási területének bemutatásán túl sajnálatos módon alig több, mint igényesen rendszerezett vidám példatár és karikatúra gyűjtemény.

A viccnek és rokonműfajainak áttekintését megnehezíti egy egységes terminológia használata. Ez nemcsak a vicc, tréfa, anekdota és adoma fogalmak használatára vonatkozik, hanem a komikumra és humorra egyaránt. Schopenhauer joggal méltatlankodott: "A humor szót az angoloktól kölcsönöztük, ... hogy egy a fenségessel rokon nevetségességfajtát elkülönítsünk és megjelöljünk. De ez nem arra való, hogy minden tréfát, minden paprikajancsiságot így nevezzünk, mint ahogy ez most Németországban - anélkül, hogy a tudósok és irodalmárok ellene szólnának - általában történik."⁵ Köztudott, hogy történetileg a vicc a legfiatalabb műfaj, keletkezése a XIX. századra tehető. Első megközelítésre a vicc és az adoma áll egymáshoz közelebb, míg az anekdota és tréfa alkotja a másik fogalompárt. Az anekdotát a hi-telesség igényével mesélik, legtöbbször ismert történelmi személyiséghez vagy egy adott csoport számára ismert emberhez kapcsolódik. Ugyanakkor az anekdota és vicc között merev határvonal nem húzható meg, ha az anekdotában mind-össze egy híres ember neve hangzik el, akkor inkább vicc áll előttünk. Az anekdota és az írásbeliség közti interferencia nagyfokú, az anekdotának stilusa van, esztétikai minőséget hordozhat, nevelhet, ismereteket adhat egy történelmi korról, személyiségről, nem csupán a megneveztetés

igényével lép fel, mint a vicc. A tréfa is történelmi termék, melyben a tett szerepe a szóval szemben túlsúlyban van. A tréfa rendszerint bonyolult felépítésű, s az esetleges kis szóbeli fordulat ellenére a befejezés sohasem olyan váratlan, mint a viccé. A tréfa jelentős hányada napjainkra a gyermekfolklór részévé vált. Az adoma valahol a vicc és anekdota között foglal helyet: "rokon az anekdotával, de attól eltérően nem valóságos személyeket, hanem elvont típusokat szerepeltet. Cselekménye csupán a megtörténtség játékos látszatára tart igényt."⁶

A vicc rövid, tömör prózai műfaj, mely legtöbbször csattanóval végződik. Ez a vicc közkeletű meghatározása, mely több problémát vet fel. A rövidség fogalma relatív, a rövidség talán a többi egyszerű forma viszonylatában fogható meg: hosszabb, mint az egymondatnyi folklór, de rövidebb, mint a mese. A tömörség már közelebb visz bennünket a vicc lényegéhez, tömörségénél fogva a vicc csak a szükséges elmondására szorítkozik. Minden vicc tartalmaz csattanót, de a csattanó csak a többi alkotóelem viszonylatában jöhet létre. Ha igaz az, "hogyan a narratív struktúra olyan funkciókból áll, melyek mindegyike valamiféleképpen jelentőséggel bír"⁷, akkor ez a vicc esetében is érvényes.

A viccek tartalmi-formai változatossága, gazdagsága szinte határtalan. Vannak eseményes és eseménytelen viccek, egykét-több menetű viccek, olyan viccek, ahol a párbeszédnek kiemelt szerepe van. Bergson megkülönböztet olyan komikumot, melyet a nyelv csak kifejez, továbbá olyan komikumot, melyet maga a nyelv, a nyelv szórakozottsága hoz létre, ilyen például a szóvicc. A Bergson-féle felosztásba végeredményben minden vicc besorolható. A formulavicc /szóvicc/ gyakran alig tartalmaz többet, mint a csattanót, ezért a csattanó elemzésére fokozott figyelmet kell fordítani. Jolles elméletében az egyszerű formák a korai irodalom és a népköltészet olyan formái, melyek nem az írók kompozíciós szándékából, hanem mintegy önmaguktól jöttek létre. A folklór komikum végpontján helyezkedik el a vicc /tehát nem

archaikus forma/, Jolles könyvében a kilencedik helyen. A vicc valódi helyét így csak a többi műfajhoz való viszonyában jelölhetjük meg. Az egyszerű formák elméletében a példázat és mítosz ideális közege a kérdőforma, a mondáé és emlékeztető eseté a kijelentő mód, a mondásé és legendáé az imperativusz, a meséé és fabuláé az optativusz. A rejtvény és a vicc pedig az elhallgatás /Schweigen/ kategóriának van alárendelve. Az elhallgatás nyilván nem a nyelv, hanem a közlés hiánya, így a vicc-nél "a szöveg nyelvileg jól formált a felszíni szerkezet szintjén, nem az a szemantikai mélyszerkezetet illetően."⁸ A vicc elképzelt, fiktív - vele szemben a rejtvény reális forma. A rejtvény és vicc jellemzője egyaránt az elhallgatás. Különösen szoros a kapcsolat a találóskérdés és az egyes vicctípusok között, de míg a találóskérdéseknél megvan a reális esély a válaszadásra, a tréfás kérdésekre a választ rendszerint az elbeszélő adja meg. A mesével való rokonságot bizonyítja a formula-, csali- és hazugság-mese, valamint a formula-, csali- és hazugságvicc párhuza-ma. Francis Utley kimutatta, hogyan lett az egyes példázatokból a középkorban tréfa, melynek elemei egyes mai vicctípusokban is fellelhetők. A többi egyszerű formával szemben a vicc-mesélés a legkevésbé alkalomhoz kötött. A mesével ellentétben grammatikailag a viccmesélő pozíciója mindig az egyes szám harmadik személy. A mesével együttjáró hármas szám a viccben is gyakori, s ha nem is a megoldás, de a poén mindig a harmadik személyhez tartozik.

A viccek két nagy csoportra oszthatók:

1/ valamilyen tréfás eseményt előadó vicc

2/ szójátékot vagy tréfás ötletet tartalmazó vicc.

A vicc nehezebben fogható meg, mint a többi egyszerű forma. Nem olyan gazdag például sztereotípiákban, mint a mese, nincsenek állandósult kezdő- és zárómondatai. Nincs stilusa, az egyénítő stiluskomikum adta lehetőségekkel alig él, s ha igen /Arisztid és Tasziló raccsol, Pistike pöszén beszél/, alkalmazásának nincsen funkcionális sze-

repe. A viccmesélést kezdő cél- és körülménymegjelölő mondat olyan nyelvi jelek sora, melyek a hallgató elvárásait határolják be, de a tényleges vicc és poén sokszor az elvárásokkal ellentétesen hat, így felelhet meg az újszerűség és újdonság kritériumának. A vicc kezdőmondata alapján csak annyit tudunk, hogy viccet fogunk hallani. A viccet megelőző "Hallottad már ezt a viccet?" kérdés konvenciója ellenére nem szabad nagy jelentőséget tulajdonítani a vicc kezdőmondatának, melynek szerepe nem több, mint egy telefonbeszélgetés: "Halló, itt XY beszél!" kezdése, a telefonbeszélgetés kimenetele nagyon sokféle lehet. A kérdéssel kezdődő vicceknél nagyobb a kezdőmondat fontossága, mert esetenként a szerkezet várhatóságát is betájolja.

- Mi a különbség...?

- Ki az abszolút...?

Más a helyzet a tréfás kérdéssel, ami szándékosan megtévesztő:

- Miért temetik a skótokat a hegyoldalba?

- Mert ott a temető.

A vicckezdésre van egy viccem /a példákat Kis Tódor⁹ és Röhrich gyűjteményéből vettem/:

Kovács és Szabó együtt utazik. Kovács vicceket szeretne elmondani, de Szabó állandóan közbevág, és minden viccre azt mondja, hogy ismeri.

Kovács kezdi:

- Két utazó együtt ...

- Ismerem.

- Pistike az iskolában...

- Ismerem.

- Arisztid és Tasziló...

- Ismerem.

Kovács dühbe gurulva folytatja:

- Megcsal a feleséged...

- Ismerem.

- Te szerencsétlen, ez nem vicc...

- Ismerem.

- Ertsd meg, a kövér Feketével csal meg!

- A kövér Feketével? Mondom, hogy ismerem.

A vicc kezdőmondatában említett szereplők neve és a szereplők száma még nagyobb mértékben orientál. Móricka vicc /pikáns, tiszteletlen viccre számíthatunk/; Arisztid és Tasziló /a hülye arisztokrata hibás cselekvése lesz a csattanó/; egy angol, egy francia, egy orosz találkozik... /túllicitáló viccre számíthatunk/.

A viccek történelmi-társadalmi, valamint nyelvi meghatározottsága ma már nem kétséges, ugyanakkor nyitott kérdés még, hogy adott társadalomban miért ilyen vagy olyan típusú viccek jönnek létre nagyobb arányban. Mivel magyarázható például nálunk a skót viccek hallatlan népszerűsége? Az magától értetődő, hogy Magyarországon az irek ostobaságáról szóló vicc poénja kis valószínűséggel érheti el a kívánt hatást, míg az ír főnévre alkotott szójáték kézenfekvő. A szereplőkre épülő, eseményes viccek-nél hasznos lenne a hatalom-szemantikai összefüggéseket megvizsgálni, mert ezeknél a vicceknél lényeges komikus elem a szerepcsere. Az alárendelt - fölérendelt viszony rendszerint a poén kimondása után változik meg. Megkülönböztethetünk állandósult szerepcserét /gyermekszájvicc/, alkalmi szerepcserét /főnök - alkalmazott/ és váltakozó szerepcserét /a bolondviccekben/.

A hagyományos vicctipológia híven illusztrálja, hogy a viccek elnevezésénél mind tartalmi, mind szerkezeti szempontok szerepet játszottak:

1/ A szereplő társadalmi, politikai, nemzeti, vallási nemi, életkori hovatartozása alapján vannak: orvos, pincér, skót, igazgató, zsidó, anyós, gyermekszáj, arisztokrata stb. viccek.

2/ Helyszíntől függően iskolában, laktanyában, lakatlan szigeten, túlvilágon játszódó viccek.

3/ Lényegi tartalmi vonatkozás alapján: vallási, politikai, szex, szkatológikus, álomviccek stb.

4/ Hatás szerint beszélhetünk faviccekről, morbid és obszcén viccekről.

5/ Irányultság szerint van agresszív, tendenciózus, antiklerikális, ártalmatlan stb. vicc.

6/ A vicctechnikáról kapta nevét a csalivicc, hazugságvicc, szólamvicc, definícióvicc, túllícitáló, poén-gyilkos-, gesztus-vicc, karikatúra stb.

7/ S végül aszerint is lehet osztályozni, kinek a szájából hangzik el a csattanó - gyermekszájvicc, bolond-vicc stb.

A konfliktusok alapján történő osztályozás a hagyományos vicctipológiánál jóval egységesebb szemléletet mutat.

Röhrich szerint vannak a nyelvi normával, a logikával, az erkölccsel, szokásokkal és illemmel, a társadalommal, politikával, vallással és nemzeti kisebbségekkel történő összeütközéseken alapuló viccek. A viccek szándéka a megnevettetés. Ezenkívül a viccnek lehet kommunikáció-teremtő, -fenntartó, illetve pótló szerepe is. Ez utóbbi szándék erősen megkérdőjelezi a vicc pozitív szerepét.

A vicc rugalmas keret, egy-két elem felcserélése következtében könnyen ellentétes értelmet is nyerhet. Példa erre a jó és rossz hírrel kapcsolatos vicc.

Az üldözés idején két zsidó találkozik össze.

- Mi újság?
- Van egy jó hírem és egy rossz hírem, melyiket mondjam előbb?
- Előbb a jót, aztán könnyebben viselem el a rosszat!
- Hitler meghalt!
- Ez nagyszerű! Es mi a másik hír?
- Hogy ez nem igaz.

A másik példa:

Az internátusigazgató behívat egy papát, mert baj van a gyerekével.

- Uram, van egy rossz hírem és egy jó hírem az Ön számára.
- Mondja előbb a rosszat, jobb azon túllenni.

- Az Őn fiának természetellenes hajlamai vannak.
- Hát ez borzasztó! Es mi a jó hír?
- A fiúk megválasztották a múlt héten szépségkirálynőnek!

Az előbbi két viccnél a poént strukturálisan vagy funkcionálisan lehetne megközelíteni, további lehetőség a poént generáló mondat sokszempontú elemzése lenne. .

Arra a kérdésre, hogy a vicc pozitív önálló forma-e, vagy pedig a többi egyszerű forma feloldása negatív előjellel, Jolles igenlő választ ad, a vicc önállóságának lényegét a vicc kettős funkciójában, a rosszallás és feloldás egységében látja.

Nincs olyan viccmeghatározás, mely mindenható lenne, mégis szükség van olyan sajátosságok feltárására, melyek specifikusak, csak a viccre jellemzők. Mi lenne ez - az ellentét, ellentmondás vagy a hiány? Valamennyi együtt. Az ambiguitás, binaritás és az ebből kiinduló dezambiguálási törekvés a nyelv, s nem csupán a vicc sajátja. Valamennyi vicc közös jellemzője a szemantikai folytonosság hiánya. A félreértésekről szóló viccekben a normális kommunikáció lehetőségét az zárja ki, hogy az azonosság posztulátumát¹⁰ megsértik, a viccben a beszélgetés objektuma nem marad azonos önmagával. Az önálló műfaj megléte stílusjegyekkel, stílussajátságokkal támasztható alá. A folklór stílusát illetően azonban még jó néhány kérdés tisztázatlan. Az ismétlés, csere, kihagyás, fokozás és túlzás bár jellemző a viccre, nem kizárólagos. A viccel kapcsolatban a nehézséget az jelenti, hogy nem is hétköznapi, nem is esztétikai minőség. Nem a szokásos értelemben vett népköltészeti alkotással van dolgunk, hanem félnépi, mai, túlságosan új, élő műfajjal. Ha művészi szövegnek nem is tekinthető, az igazán szellemes viccek száma elenyésző a silány viccek arányával szemben. Maga a viccalkotás folyamata feltétlenül tartalmazza a kompozíció momentumát, s maga a folyamat esztétikainak tekinthető. Véleményem szerint a viccnél korábban született népköltészeti alko-

tások értékét éppen az adja meg, hogy történelmi távlatból szemléljük őket, így a viccre is oda kell figyelni, mint olyan szövegre, mely az idő múlásával igazi művészi értékre tehet szert az utókor szemében. A felvetett kérdéseken túl érdekes vizsgálati területnek ígérkezik a viccek valóságtartalmának, társadalmi-történeti meghatározottságának a vizsgálata.

Jegyzetek

- 1/ Katona Imre: Mi a különbség?
Magvető Kiadó, Budapest, 1980. 5. o.
- 2/ Voigt Vilmos: A komikum a folklórban 16. o.
in: A komikum és humor megjelenési formái a folklórban
/Szerk.: Istvánovits Márton - Kriza Ildikó/ Budapest,
1977.
- 3/ A. Jolles: Einfache Formen, Verlag-Halle, 1956.
- 4/ Lutz Röhrich: Der Witz, Stuttgart: Metzler, 1977.
- 5/ Schopenhauer: A nevetségesség elmélete 131. o.
in: Szalai Károly: A komikum breviáriuma
Magvető Kiadó, Budapest, 1970.
- 6/ Világirodalmi Lexikon L. kötet, 65. o.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- 7/ Barthes: An Introduction to the Structural Analysis
of Narrative 244. o. in: New Literary History Vol.
VI - Winter 1975.
- 8/ Hoppál Mihály: Esemény - elbeszélés - közösség 78. o.
in: A komikum és humor megjelenési formái a folklórban
- 9/ Kis Tódor: 1000 vicc a javából
Minerva, Budapest, 1968.
- 10/ Olga-Iszak Rezvin: Szemiotikai kísérlet Ionesco műveiben. Helikon 19. /1973/.

Kocsány Piroska

AZ AFORIZMA MINT SZÖVEGTÍPUS ÉS LICHTENBERG

AFORIZMÁI

A 18. század második felében alkotó fizikust és író, Georg Christoph Lichtenberget úgy tartják számon, mint a német aforizma megteremtőjét. Friedrich Schlegel, Jean Paul, Nietzsche és Karl Kraus egyaránt mesterét látta benne.

A Lichtenberg-kutatás számos problémája közül itt a következőkre összpontosítok: Köztudott, hogy Lichtenberg nem aforizmagyűjteményt állított össze, hanem több mint 20 éven át egyfajta naplót írt. Feljegyzett minden apró gondolattöredéket, olvasmányaiból kiírt érdekes részleteket, írt fiktív levelet, szarkasztikus eszmefuttatásokat és természetesen - bizonyítottan pl. La Rochefoucauld nyomán is - maximákat /ha nem is nevezte így őket sohasem/.

A romantika felfedezi a töredéket, a fragmentumot, mint irodalmi alkotást. A "töredékes" műnek specifikus esztétikai értéket tulajdonít. Sorra születnek a különféle töredékműfajok. Ebben a közegben különösen nagy hatást gyakorolnak a Lichtenberg halála után, 1801-6 között kiadásra kerülő válogatott feljegyzések. Az első teljes aforizmagyűjtemény 1901 és 1908 között lát napvilágot. Kiadója, Leitzmann számára - miképpen a kutatás számára még jónéhány évtizedig - egyértelmű, hogy a gyűjtemény a műfajt illetően aforizmákat tartalmaz. A kutatás ezután számos fontos megállapítást tesz a tematikát, Lichtenberg személyiségét, az ábrázolt korról való véleményét illetően. Irnak a felvilágosodás és a romantika határán álló gondolkodó világnézetéről, a természettudós és a művész alkat ellentmondásairól stb. /L. pl.: R. Trachsler 1956. P.

Requadt 1964, J. A. Müller 1967, F. H. Mautner 1968, G. Neumann 1979/. Fontos megállapítások születnek továbbá a rövid próza stílusáról, az aforizma nyelvi, retorikai eszközeiről /L. pl. G. Neumann 1976./ De meglepően későn bukkan fel az a kérdés: vajon Lichtenberg vaskos kötetei hány fajta rövid prózaformát tartalmaznak? Vajon ez a töredék műfaj nem tagolódik-e funkcionálisan és poétikailag megkülönböztetendő egységekre, a funkción pl. a lichtenbergi prózának az aforizma mint műfaj kialakulásában játszott szerepét értve? A problémát Rudolf Wilzbold veti fel elsőként 1969-ben. Megoldása mintegy első, tematikus jellegű és jobbára folytatás nélkül maradt közelítésként értékelhető. Szerinte Lichtenberg kötetei különbözőképpen interpretálható jegyzeteket, aforizmát, maximát, viccet, fragmentumot és feljegyzéssorozatot tartalmaznak. Kategóriái feltétlenül elgondolkodásra serkentők - viszont különös erővel mutatnak rá az aforizmakutatás máig megoldatlan alapkérdésére is: nincs explicit meghatározásunk arról, hogy pl. mi az aforizma és mi a maxima, elválasztható-e a kettő műfaji szinten, vagy a szövegtípus szintjén, vagy netán csak a szokás, a történeti hagyomány teszi, hogy pl. Bacon esetében aforizmáról, La Rochefoucauld-nál maximáról beszélünk stb. Wilzbold további kategóriái - a jegyzet, a fragmentum, a feljegyzéssorozat - a kérdést csak tovább mélyítik.

Dolgozatom próbálkozás Lichtenberg mondásainak típusokba sorolására. A típusokat mint szövegtípusokat értem. A szövegtípus és a műfajtípus között kölcsönös összefüggést tételezek fel. A szövegtípust mint szintaktikai, szemantikai, illetve pragmatikai kritériumokkal leírható egységet értelmezem. A pragmatika terminussal a nyelvhasználat tényezőire utalok.

Ebben a keretben egyetlen típust kísérelek meg két kritériummal leírni, ezt a típust aforizmának fogom nevezni.

Az aforizmát irodalmi közmondásként szokták emlegetni /vö. Gero von Wilpert 1959/. Kiindulásként elfogadható tehát az a feltételezés, hogy miképpen a közmondás, az aforizma is általános érvényű kijelentés. Az általános érvényű kijelentésnek megvannak a maga nyelvi kritériumai. A kijelentés nominális részében szereplő nomen legyen generalizáló vagy egzisztenciális értelmű, illetve ennek megfelelően determinált névszó vagy egy ilyen formára visszavezethető ún. személytelen kifejezés; továbbá verbális részében az ige jelen idejű alakban szerepeljen.

Közelebbi empirikus vizsgálat során kiderül, hogy számos mondásban bizonyos eredendően nem generalizáló értelmű névszók szerepelnek. Ezek közül egy típust emelek ki.

Lichtenberg mondásai között légió azoknak a száma, amelyekben pl. egy bevezetetlen 3. személyű személyes névmással találkozunk, mellette pedig rendszerint múltidejű igealakokkal: pl. "Er teilte des Sonntags Segen und oft schon des Montags Prügel aus." /E 3/ /Az idézetek helyét illetően l. Hans Friderici /ed./ 1978./ - Vasárnap áldást osztott és gyakran már hétfőn verést. -

Ezekben az esetekben fel kell tételeznünk, hogy a nomen bizonyos tényezők hatása következtében átértékelődik egyfajta különleges generalizáló, illetve egzisztenciális értelmű névszová. /Hasonlót l. a közmondásokra vonatkozóan Kanyó 1981./ Az átértékelődést szövegnyelvészeti és pragmatikailag megragadható feltételek magyarázzák. Szövegnyelvészeti szempontból a magyarázat az a tény, hogy ezek a mondások a névmást illetően bevezetetlenek, viszont önmagukban álló zárt szövegeknek tekintendők, amelyekben a névmás sem anaforikus, sem referenciális funkciót nem tölthet be. Pragmatikai szempontból a magyarázat kézenfekvően az értelmezés kényszere: az aforizmakötet kontextusában, amelyben az olvasó elvárása szerint általános érvényű kijelentések sorakoznak, a bizonytalan er is általános érvé-

nyúv é válik: "van olyan "ő", hogy...", illetve "nem minden "ő"-re igaz, hogy ..." jelentésben fogjuk értelmezni.

Mindenesetre az átértékelhetőségnek vannak kötelező lingvisztikailag meghatározható feltételei is. A kijelentés igéje legyen jelentésében vagy a kontextus által determináltan duratív ige annak megfelelő /múlt/ időben. /A durativitásról ebben az értelemben l. Hoppe-Beugel - Hauser-Suida 1972./ Nem átértékelhető kijelentés ezek szerint pl. a következő: "Und mit dem Wein, der nun nicht mehr in den Bouteillen, sondern im Kopf war, gingen sie auf die Strasse." /B. 241./ - És a borral, amely immár nem a butéliákban, hanem a fejekben volt, kiléptek az utcára. -

Nem átértékelhetőek továbbá pl. azok a kijelentések, amelyekben több olyan névmási elem is található, amelyeknek a referenciája a szövegben "kitöltetlen". Ilyen pl. a következő mondástípus: "Er urteilte davon, wie ein Professor iuris von einer Satire" /E 231/. - Úgy vélekedik róla, mint egy professzor iuris a szatíráról. - Ez a mondás a köznyelvben szóláshasonlatként ismert formula "irodalmi" változatának tekinthető. Pl. " ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez". Mindenesetre ezek az irodalmi szóláshasonlatok megérdemlik legalább az aforisztikus hasonlat megnevezést. A hangsúly ugyanis esetükben nem a hasonlított és a hasonló közötti összefüggésen van, hanem a hasonló válik önállóvá. Az idézett magyar szóláshasonlat a hallgató számára egyértelműen azt tartalmazza, hogy "X rosszul ért valamihez", az aforisztikus hasonlat viszont azt sugallja, hogy "minden professor iuris - bár az olvasó netán azt hiszi, hogy igen okos és mindent ért, mégis - rosszul ért a szatírához". /Az még természetesen további gondolatsort indít el, hogy miért éppen a szatírához nem ért stb., de ez már a tartalmi elemzés kérdése./ Mint szövegtípus, az idézett Lichtenberg-mondás úgy fest, mint egy szabályos szóláshasonlat, de az aforizmakötet /poétikai/ kontextusában mégis különbözik

tőle. Ennek további részletes tárgyalására itt nem kerülhet sor, felvillantásával a /nyelvi/ szövegtípus és a /poétikai/ műfajtípus kölcsönhatására kívántam utalni.

Az eddigiek alapján tehát kétféle aforizmáról beszélhetünk: olyanokról, amelyek formájukat tekintve szabályos generalizáló, illetve egzisztenciális kijelentések, továbbá olyanokról, amelyek csak az aforizmakötet kontextusában értékelődnek át általános érvényű kijelentésekké. Azokat a mondásokat, amelyek nem generalizáló kijelentések és azzá át sem értékelhetők, fragmentumoknak tekintjük.

Második meghatározó kritériumként feltételezem, hogy az aforizmat mint általános kijelentést közelebbről egy belső, szintén pragmatikusan meghatározható szerkezeti tulajdonság jellemzi. Ez a következő: legyen aforizma minden olyan mondás, amely úgy értelmezhető, mint az olvasó előfeltételezett véleményének tagadása. Az aforizma szerkezete tehát egy "A egyenlő nem A" formát mutat. A kifejtés lehetséges esetenként szintaktikai és szemantikai, de leggyakrabban és legáltalánosabban, tehát alapvetően pragmatikai síkon.

Lényegében ezzel az ellentétező szerkezettel határozza meg Serge Meleuc /1969/ a maximát. Ő ezt a szerkezetet nyelvileg kifejthetőnek ítéli és a kifejtéshez szintaktikai és szemantikai lehetőségeket lát. Bizonyítani szeretném, hogy Meleuc explikációs lehetőségei sem tisztán szintaktikai, illetve szemantikai, hanem pragmatikai lehetőségek.

Milyen módon explikálható tehát a második kritérium, vagyis az az állítás, hogy az aforizma egy "A egyenlő nem A" szerkezetet mutat? Serge Meleuc háromféle lehetősége a következő:

1/ A legegyszerűbb mód, ha az olvasói vélemény és az írói ellenvélemény a maxima tagadva idéző szerkezetében adva

van. Pl.: "Nicht die Lügen, sondern die sehr feinen falschen Bemerkungen sind es, die die Läuterung der Wahrheit aufhalten." /F 547/. - Nem a hazugságok, hanem az igen finom félrevezető megjegyzések azok, amelyek az igazság kiderítését akadályozzák.-

Az olvasói vélemény: A hazugságok azok, amelyek az igazság kiderítését akadályozzák.

Az aforizma tartalma: Nem a hazugságok azok, hanem stb. A német aforizma esetében ide számíthatnak a tagadás egyéb lehetőségei, pl. a kein, a konjunktívusz bevezetetlen függő mondatban vagy az ohne-vel alkotott szerkezet. Ez utóbbi esetenként több szempontból nehézséget jelenthet; pl. mert az ohne többértelmű, továbbá, mert előbb meg kell győződnünk arról, hogy az ohne-vel bevezetett mondatrész-e az, amely az aforizma tagadó szerkezetében releváns stb. Mindenesetre lingvisztikai eszközökkel megoldható a következő szerkezeti rekonstrukció is:

"Es lässt sich ohne sonderlich viel Witz so schreiben, dass ein anderer sehr viel haben muss, es zu verstehen."

/D 329/ - Különösebb értelem nélkül is lehet úgy írni, hogy a másiknak igen sok kelljen a megértéshez. -

Olvasói vélemény: Es lässt sich mit sonderlich viel Witz so schreiben, dass... - Különösen sok értelemmel lehet úgy írni, hogy ... - /A prepozíció mindkét esetben - ohne, mit - hangsúlyos és szemantikai, nem grammatikai funkciójú./

2/ Az ohne-mit poláris szemantikai viszonyához hasonlóan feltehetőleg poláris melléknevek is felhasználhatók a tagadott olvasói vélemény explikálására. Pl.:

"Kluge Leute glauben zu machen, man sei, was man nicht ist, ist in den meisten Fällen schwerer, als wirklich zu werden, was man scheinen will." /F 50/ - Okos emberekkel a legtöbb esetben nehezebb elhittetni, hogy olyanok vagyunk, amilyenek valójában nem, mint ténylegesen olyanná válni,

amilyennek mutatkozni szeretnénk. -

Az olvasói vélemény előállításához a nehezebb behelyettesítendő a könnyebbel.

Mármost nyilvánvaló, hogy az ohne-mit és a leicht-schwer /könnyű-nehéz/esetében másról van szó, mint az első, valóban tagadva idéző példában. Ez utóbbi Meleuc elmélete szerint értelmezhető pl. szintaktikai inverzióként is. Az aforizma tartalmával ellentétes olvasói véleményt szintaktikai inverzióval így lehetne rekonstruálni:

Nehezebb olyanná válni, amilyennek mutatkozni szeretnénk, mint okos emberekkel elhitetni, hogy olyanok vagyunk, amilyenek nem. A szintaktikai inverzióval megvilágítható esetek tarka képet mutatnak, a példa a szintaktikai és szemantikai vonatkozások összefonódását kívánta szemléltetni.

Mindenesetre az olvasói véleményt símán tagadva idéző szerkezetek és a többi, inverzióval explikálható aforizmaszerkezet között lényeges különbséget kell látnunk. Ott ugyanis tényleg expliciten benne volt az olvasói vélemény a mondásban - itt viszont előállítottuk! Igaz, világos lingvisztikai módszerekkel. De az előállításhoz az indítók az aforizmán kívül voltak!

3/ Még inkább jellemző ez Meleuc harmadik eljárására, az általa szemantikainak nevezett inverzióra. Ennek lehetőségeit így fogalmazza meg:

- a/ az aforizma két az olvasó számára elváló jelentést olvaszt össze egy jelentéssé;
- b/ az aforizma két az olvasó számára rokon jelentést állít szembe egymással;
- c/ a megelőző két lehetőség együttes szereplése.

Meleuc a jelentés hordozóját is megadja: a nomen, illetve a nominalizációval előállítható egység formájában.

Egy példa az a/ esetre: két elváló jelentés összeolvasztására: "Gerade das Gegenteil tun heisst auch nachahmen, es heisst nämlich das Gegenteil nachahmen." /D 598/ - A dol-

gok ellenkezőjét tenni is annyi mint utánozni, ti. az ellenkezőt utánozni. -

Egy példa a b/ esetre: két rokon jelentés szembeállítására: "Es ist eine bekannte Sache, daß die Viertelstündchen größer sind als die Viertelstunden." /L 415/ - Ismert tény, hogy a negyedórácskák hosszabbak, mint a negyedórák. - A szembeállított jelentésegységek: Viertelstündchen - Viertel - stunden /negyedórácskák - negyedórák/.

Már maga Meleuc sem dolgozik azonban nyelvi kritériumokkal, amikor azt mondja, hogy az aforizmában az olvasó számára elváló egységek azonosításáról van szó. Az "olvasó számára" megfogalmazás semmiképp sem vonatkozik nyelvi - szemantikai -, hanem nyilvánvalóan nyelvhasználati - pragmatikai - kritériumra. És hogy valóban mennyire pragmatikai kritériumra van szükség, arra a következő két példa szolgál szemléltetésül:

a/ "Ist denn Besinnen etwas anderes als Nachschlagen und Erfinden mehr als Umformen?" /E 314/ - Vajon eltűnődni mást jelent-e mint utánalapozni és feltalálni több-e mint átformálni? -

b/ "Ein Buch ist ein Spiegel: Wenn ein Affe hineinguckt, kann freilich kein Apostel heraussehen."... /E 213/ - A könyv tükör: ha majom néz bele, bizonyosan nem fog apostol visszanézni. -

A két példa közül csak az a/ mondatban állapíthatnánk meg valamiféle valóban deduktíven kódolható lexikális szemantikai, tehát nem pragmatikailag megfogható ellentmondást, mondjuk, az "Erfinden" és az "Umformen" között: Ennek a mondatnak a szerkezete leírható egyfajta szemantikaelméleten belül, a két-két adott lexikális egység egymást kizáró szemantikai jegyeivel, pl.

Besinnen /eltűnődni/ [+ pszichikai]

Nachschlagen /utánalapozni/ [- pszichikai]

Erfinden /feltalálni/ [- ismertre vonatkozik]

Umformen /árformálni/ [+ ismertre vonatkozik]

De hogy írjuk le a b/ mondatot? Az a/-hoz hasonló elemzésre itt nem gondolhatunk, az aforizma szerkezetileg nyilvánvalóan nem a Buch /könyv/ és a Spiegel /tükör/ metaforikus azonosítására épül, hanem ennek az azonosításnak a metafora magyarázata is szerves része. Ezt szemléltetendő, vessük össze Lichtenberg mondását a következő, szintén lehetséges kijelentéssel:

A könyv tükör: ha belenézünk, a világot látjuk benne viszatükröződni.

Mi a különbség Lichtenberg aforizmája és e mondat mint szövegtípus között? A különbség megadható, ha az aforizma leírásába bevezetünk egy pragmatikai preszuppozíciót: elfogadjuk, hogy az aforizma általánosan olyan kijelentés, amely egy feltételezett olvasói vélemény ellenkezőjét állítja. Adott esetben a preszupponált vélemény egy metaforikus közhely: a könyv azért tükör, mert tükrözi az "életet", úgymond. Az aforizma ezzel szemben azt állítja, hogy a könyv mint tükör nem az ábrázoltakat, hanem az olvasót tükrözi vissza. A közhely-jelentés személytelen általánosságával az aforizma jelentésének személyre szóló szubjektivitása áll. Az aforizma szerkezete így is leírható mint két elváló jelentés összeolvasztása: "a könyv mint a benne ábrázolt élet tükre" és "a könyv mint az őt olvasó ember tükre". Ennek az inverciónak a létrejöttéhez azonban a nyelvi megjelenési formán kívüli, pragmatikusan megragadható feltételek voltak szükségesek. Az aforizma nem mindig tartalmazza az olvasói ellenvéleményt, annak belátása az olvasó "jószándékának" függvénye. A könyv mint tükör metafora közhely-jelentésének ismerete nélkül az olvasó a mondást, mint általános érvényű kijelentést, zavartalan egyetértéssel kísérve, egy másfajta szövegtípusnak minősíthetné; mondjuk, reflexiónak. Kétségtelenül érdekes reflexiónak, de ez már tartalmi kérdés.

Ha az olvasó feltételezett ellenvéleményét mint belső

szerkezeti elemet bevezetjük az aforizma mint szövegtípus leírásába, akkor az aforizma műfajtipusának leírásához a következő négy ponton járultunk hozzá:

1. A példából következően belátható, hogy a szövegtípus pragmatikai elemzése során is felszínre kerül az aforizma esztétikai vizsgálatának egy sarkalatos kérdése: a közhely szerepe az aforizmában. /Vö. ehhez R. H. Stephenson 1980./ Köztudottan számos közismert és elismert aforizma tulajdonképpen egy közhelyet mond el. Elméletünk szerint ezek nem aforizmák - legalábbis mindaddig nem, amíg megfelelő keretben fel nem elevenítik a közhely igazságát, és pedig azáltal, hogy explicit vagy implicit módon lehetővé tesznek egyfajta szembeállítást egy lehetséges ellenvéleménnyel. A különösen kedvelt és hatásos aforizmák egész sora éppen így építkezik, pl. "Vom Wahrsagen lässt sich's wohl leben in der Welt, aber nicht vom Wahrheitssagen." /J 765/ - Az "igazlátók" jól megélnek ezen a világon, de az igazmondók nem. - Az aforizmat konstituáló pragmatikus preszuppozíció gondolata mint munkahipotézis így megfelelő keretet nyújthat az aforizma mint műfaj tartalmi és formai elemzéséhez, a tartalom és forma közötti, az esztétikum szempontjából szükségszerű összhang feltárásához.
2. Csak az olvasó hozzáállása, ismeret- stb. alapján dönthető el, hogy pl. aforizma vagy reflexió-e egy ilyen kijelentés: "Das Verdienst von Raffineuren von Zucker, den andere Nationen gepflanzt und gesotten haben, ist das Verdienst der meisten berühmten deutschen Schriftsteller." /J 976/ - A legtöbb híres német író érdeme azon cukorfinomítók érdemével azonos, akik a más népek által ültetett és kifőzött cukrot finomítják. -
Ha elemzésünkben elfogadunk egy ilyen saját - olvasói - véleményt: A legtöbb híres német író érdeme saját érdem,

nem mástól átvett érdem stb., akkor a mondás aforizma. Ellenkező esetben - ha tehát egy véleményen vagyunk az íróval, vagy, mondjuk, nincs a témával kapcsolatos véleményünk - akkor szatírikus reflexió. Mivel ráadásul nem kortárs íróról van szó, a megítélés csakis történetileg lehetséges. Ez az aforizma műfaji meghatározásának egy a szövegtípus meghatározásán túlmutató, de abban megfogalmazódó kérdése: ti. az "örök" illetve a korhoz/helyhez kötött "általános" kijelentés szükségszerű különválasztása.

3. Az aforizma és a történetiség - kérdéssel párhuzamosan vetődik fel az aforizma és szubjektivitás kérdéskör is. Az aforizmát létrehozó feltételezett olvasói ellenvélemény ugyanis nyilvánvalóan szükségszerűen szubjektív jellegű. Az aforizmának olyasmiről kell szólnia, amiről az olvasónak van egyéni, illetve egyéninek tekintett véleménye. Miről van az olvasónak véleménye? Nyilvánvalóan egyfelől általánosan az embert érintő kérdésekről, másfelől egy-egy korban, illetve egy-egy környezetben bizonyos rengetegszer tárgyalt, érintett kérdésekről. Éppen ezért az "igazi" aforizmák tematikáját mindig az ember, az emberi lét, életmód, karakter kérdései alkotják. Ami pedig ezektől eltér, az csak igen szűk és nagyon pontosan meghatározandó közegben lehet aforizma tárgya. Szövegtipológiai szempontból megkockáztatható egy olyan alapállás is, hogy a nem az "embert" érintő, de az adott történelmi-társadalmi közegben olvasói ellenvéleményen alapuló mondatok se legyenek aforizmák; ezek további meggondolás tárgyát képezhetik. Más, hasonló jelenségekkel együtt szemlélve alkothatják pl. az un. bon mot kategóriáját. Mindenestre izgalmas kérdés marad, hogy mi tartozik az "embert" érintő kérdések sorába. Végezetül eszerint el kell fogadnunk, hogy a következőes pragmatikai kritériumhoz a tematika is hozzátartozik, vagyis: a vizsgált szövegtípus és ezzel párhuzamosan a műfajtípus meghatározásának a szö-

veg konkrét témája is integráns része.

4. Ha továbbá a feltételezendő olvasói ellenvéleményt az aforizma alkotóelemének tartjuk, akkor az aforizma sokat emlegetett irónikus, szatírikus, kritikus, polemikus stb. jellege, amit hagyományosan vagy formai jellemzőként említenek vagy esetenként a korral, illetve az írói alkotó egyéniséggel magyaráznak, egyúttal a szövegtípus, illetve ezzel párhuzamosan a műfajtypus definíciójának része lesz. /L. ehhez Meleuc írását is./

Ily módon végeredményben ismét kétféle aforizmáról beszélhetünk. Egyfelől olyanokról, amelyekben az olvasó ellenvéleménye nyelviileg expliciten benne foglaltatik. Ilyenek az olvasói véleményt tagadólag idéző szerkezetek; ezeknek az aforizma mint szöveg-, illetve műfajtypus kialakulásában, egyfajta aforizma-kompetencia létrejöttében, ha szabad ezt a szakkifejezést naívan használni, rendkívül fontos szerepük van. Másfelől olyanokról, amelyeknél az olvasó ellenvéleményét az aforizmát konstituáló pragmatikus preszuppozíciónak tekintjük. A "pragmatikus" megjelölés arra vonatkozik, hogy az aforizmát konstituáló előfeltevést a mindenkori elhangzás körülményei tekintetbe veendő a tematika is.

Igy végsősoron olyan meghatározó kritériumot fogadtunk el, amely a szövegtípus leírását és a szövegtípus mindenkori szubjektív olvasói értelmezését összemossa. Ezenkívül a leírás pragmatikus kiterjesztésével természetesen meglehetősen általánosan is közelítettünk az aforizmához. A használt megkülönböztető kritériumok /az aforizma mint generalizáló kijelentés, nem generalizáló kijelentéseknél az átértékelődés lehetősége, preszupponált olvasói ellenvélemény/ felhasználásával mindenesetre lehetőség nyílik a lichtenbergi mondások egyfajta tipizálására, amely alkalmas segítség lehet egyes jellegzetes műfajtypusok /pl. aforizma, reflexió, fragmentum/ leírásához.

sára. Szükségesnek látszik emellett a bemutatott modell alkalmazhatóságát kipróbálni az egyes aforizma-típusok további jellemzésére is. Ha ezzel a modellel vagy munkahipotézissel sikerül a témában előbbre jutni, akkor jogosultságát is igazoltuk.

Irodalom

- Friderici, Hans 1978: Lichtenbergs Werke in einem Band, ed. H. Friderici. Berlin-Weimar.
- Hoppe-Beugel, G. / Hauser-Suida, 1972: Die Vergangenheitstempora in der deutschen geschriebenen Sprache der Gegenwart. München.
- Kanyó Z. 1981: Sprichwörter - Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik. Budapest.
- Mautner, Franz H. 1968: Lichtenberg. Geschichte seines Geistes. Berlin.
- Meleuc, S. 1969: Structure de la maxime. Langage 13: 69-99. /németül: Ihwe, J. ed.: Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Frankfurt 1972. Bd. III.: 276-321./
- Müller, Jost A. 1967: Formprinzipien des Aphoristischen. /Eine Untersuchung der Aphoristik G. Ch. Lichtenbergs/ Zürich.
- Neumann, G. 1976: Der Aphorismus. Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung./ed. Gerhard Heumann/. Darmstadt.
- Neumann, G. 1979: Ideenparadiese: Untersuchungen zur Aphoristik bei Lichtenberg, Friedrich Schlegel, Novalis und Goethe. München.
- Requadt, P. 1964: Lichtenberg. Stuttgart.
- Stephenson, R. H. 1980: On the Widespread Use of an Inappropriate and Restrictive Model of the Literary Aphorism. The Modern Language Review 75: 1-17.

Trachsler, R. 1956: Lichtenbergs Aphorismen. Zürich.

Wilpert, G. von. 1959: Sachwörterbuch der Literatur.
Stuttgart.

Wilzbold, R. 1969: Über Lichtenbergs Kurzformen.

Bindschedler, M. / Zinsli, P. /ed./,
Geschichte, Deutung, Kritik. Literatur-
wissenschaftliche Beiträge dargebracht
zum 65. Geburtstag Werner Kohlschmidts.
Bern. 109-133.

Tarnay László

MEGJEGYZÉSEK A TALÁLÓS EGYSZERŰ FORMÁJÁHOZ

1.o. Az egyszerű formák elméletének egyik alapvető feladata lenne narratív szövegek egy jól definiált rész-halmazának megadása. Narratív és nem-narratív megkülönböztetése azonban nemcsak koherenciai és szövegszegmentációs kérdések megoldását előfeltételezi, hanem predikáció ill. referencia vizsgálatát is. Ezért foglalhat el különleges helyet az egyszerű formák között a találós mondás;¹ nem található ui. a világban olyan elemi / v. nem-elemi/ esemény, amelynek megfeleltethető lenne, vagy amelyet denotálhatna. Így nem definiálható igazságfeltételek megadásával, legalábbis nem egy Tarski-típusu elméleten belül. Ennek alapján narratív struktúrával sem rendelkezhet. Leginkább talán a közmondáshoz éreznénk közeleink, de amíg ennek mélystruktúrája egy implikációt tartalmaz - s így a "ha-akkor" formula révén felmerülhet annak kontextuális, világállapotokra vonatkoztatott elemzése,² a találós egyszerű formájának kifejezése a klaszikus logika nyelvén nehézségekbe ütközik. A találósok nem propozíciók, nem lehetnek igazak vagy hamisak. Létezik azonban a találósoknak és a narratívnak két egymással összefüggő határeset: az enigma és az enigmatikus felszólítás. Enigmának nevezünk röviden olyan narratív szöveget /ill. szövegrészt/, amely egy eseménysornak az elbeszélése úgy, hogy megértése a találós megfejtéséhez analóg módon megy végbe. Az enigmatikus felszólítás egy olyan beszédaktus, amelynek sikerességét egy enigmának a megértése befolyásolja. Mindkét esetben egy igaz vagy igazzá tehető eseménysorról van szó, s ezért elhatárolásuk a találostól elvi jelentőségű. A továbbiakban kizárólag a találóssal foglalkozunk, annak ellenére, hogy az enigmának

találósokból való generálását igen lényegesnek tartjuk a narrativitás vonatkozásában.³

1.1. Dolgozatunkban az eddigi legátfogóbb és legismertebb elemzésből, Elli Köngäs elméletéből indulunk ki. Elli Köngäst nagy empirikus anyagon végzett vizsgálatai vezették elméleti megfogalmazásokhoz; nagyszabású vállalkozását a találósok komputerizálására nem kívánjuk érinteni, annak szigorúan csak logikai-pragmatikai összetevői érdekelnek. Kritikánkat jóval szerényebb, mintegy kétszáz csuvas találós figyelembevételével tesszük meg. Ezen túlmenően nem rendelkezhetünk E. Köngäs élő helyzeleinek tapasztalatával sem. Mindezek ellenére úgy érezzük, hogy a korpusz számottevő kibővítése nem befolyásolná lényegileg elméleti következtetéseinket.

1.2. E. Köngäs elmélete két alapvető feltételezésen áll /a továbbiakban T1 és T2/;

T1 A találós két egymás mellé rendelt, különböző osztályba tartozó terminust tartalmaz, ill. ezen osztályok közötti azonosságot állapít meg.

T2 A találós metanyelvi állítás.⁴

A következőkben T1 és T2 tarthatatlansága mellett érvelünk. Elemzésünket szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szinteken végezzük el. T1- és T2-vel szemben kifejtjük saját álláspontunkat: konkrét példák taglalása után megfogalmazzuk alaptételeinket, és megadjuk a találósok generálásának egy lehetséges algoritmusát. Célunk a találós egyszerű formájának meghatározása mellett az, hogy elkülönítsük két másik - némely tekintetben hasonlatos - nyelvi, de nem narratív jelenségtől, mint a kérdések és az általunk korábban már részletesen elemzett episztemikus probléma, a titok.⁵ Végezetül itt hangsúlyozzuk, hogy a találósok feltehetőségének és nem megválaszolhatóságának kérdését állítjuk középpontba, egyrészt azért mert találósok generálásának lehetőségét mint a természetes nyelvek inherens tulajdonságát értelmezzük, másrészt mert véleményünk szerint a helyes válasz megtalálásának nem

szemantikai, hanem pragmatikai feltételei vannak; szemantikailag legfeljebb lehetséges válaszoknak egy halmaza definiálható; lehetséges és helyes válaszok elkülönítésére azonban a hagyományos szemantikai megközelítési módok alapján nem adható meg általános kritérium.

2.o. A találós szintaktikai összetevőivel itt csak röviden foglalkozhatunk; a találós szintaktikailag két jól megkülönböztethető részre, helytelen szóhasználattal kérdés- ill. válasz-egységre osztható. A probléma abból ered, hogy a találósokat általában - mint maga E. Köngäs is - kérdés-válasz relációként értelmezik. Ennek első sorban /s mint később látni fogjuk kizárólagosan/ szintaktikai magyarázata van; bármely találós egy szintaktikai művelet segítségével kérdés-válasz párrá alakítható attól függően, hogy milyen kifejezéseket tartalmaz. Köngäs szerint /vö. Tl/ minden találós két terminust kapcsol össze, egy kérdés- és egy válasz-terminust, és "terminuson" nominális frázist ért /noun phrase/. Mivel a logikákban "terminusnak" individuumneveket, referáló kifejezéseket tekintenek, ebben az összefüggésben Köngäs szóhasználatát megkérdőjelezhető lehet. Ezért megmaradunk a nehezebb, de jól definiált "nominális frázis" mellett. Mint látni fogjuk a találós generálásának nem elengedhetetlen feltétele az, hogy nominális frázis szerepeljen benne. Állhat csak verbális vagy nominális és verbális frázisokból. Grammatikai strukturája szerint különböző TR transzformációk után egy adott találós $\lambda x [A/x/]$ alakra hozható, ahol A egy összetett kifejezés, amely egy lambda operátor által lekötött x változót tartalmaz. TR explicációjától itt most el kell tekintenünk a találósok felszíni formájának rendkívüli változatossága miatt. Ekkor egy találósta a következő S1 szintaktikai szabály segítségével alakíthatunk kérdés-válasz párrá:

S1 Alkalmazzuk az $F_0/Q, A'/ = Q$ az, ami A'? és az $F_1/F_0/Q, A'//, B//$ függvényt, ahol Q kérdőszó, A' TR kimenete, F_1 lineáris rendezés, B pedig válasz-egység.⁶

Pl. vegyük az alábbi találóst:

/1/ Vak kakas ugrálva kukorékol - Fejsze.⁷

A megfelelő TR transzformációk elvégzése után kapott λ x /x vak kakas $\wedge$ x ugrálva kukorékol/ alakra alkal-
mazva F_0 -t és F_1 -gyet, /1/ átirható /1'/-vé:

/1'/ Mi az, ami vak kakas és ugrálva kukorékol? Fejsze.

Mivel S1 minden esetben elvégezhető, a találós szintaktikai mélystruktúrájában egy alanyi típusú kérdő összetett mondat szerepel. Azonban S1 csak olyan speciális korlátozással érvényes, amely alapvetően megkülönbözteti a találóst a normál kérdés-válasz relációtól: megítélésünk szerint ui. nem adható meg egy olyan transzformáció, amely a kérdést /v. kérdőszót/ a válaszbba /az un. hosszú válaszbba/ transzformálja. Egy ilyen transzformációt gyakorlatilag minden kérdés-elmélet feltételez, akár függvényként, akár speciális kvantorként értelmezze a kérdőszavakat,⁸ hiszen másképpen a kérdés-válasz reláció szemantikája nem explikálható. A találós esetében azonban egy ilyen transzformációval előállított /2/ válasz elfogadhatatlannak tűnik:

/2/ Fejsze az, ami vak kakas és ugrálva kukorékol.

A kiemelő szerkezet kiküszöbölésével aztán könnyen jutnánk el /2'/-höz:

/2'/ A fejsze vak kakas és ugrálva kukorékol.

Úgy véljük /2'/ jól formáltsága kizárólag szintaktikai elemzéssel nem dönthető el teljesen. Mindenesetre a felszíni variánsok között ilyenre nem akadtunk, valószínűleg csak transzformációkkal nyerhető. Az, hogy /2'/ elvetése vajon érvényteleníti S1-t is, a találósok szintaktikai és szemantikai szabályainak mélyebb és részletesebb összefüggéseiből indokolható. Mindezekre most nem térhetünk ki, de annyit szeretnénk előrebecsíteni, hogy S1 és a bevezetendő "Mi" kérdőszó szerepe értelmezhető úgy, mint amely morfológikusan jelöli a találós két szintaktikai egységének, kérdés- és válaszegységnek appozícióját. Ennek szemantikai megfelelője a későbbiekben kifejtendő "minden lehetséges" probléma. Ezzel szemben /2'/ elfogadásából

következik a találós propozicionális felfogása. Mivel úgy véljük a találós egyszerű formájának szempontjából ez lényegi kérdés, a szemantikai részt a lehetséges megoldások elemzésével kezdjük.

3.1.1. Minthogy Köngäs T1 és T2 feltétele szemantikai jellegű, részletes kritikájára itt térhetünk rá. Induljunk ki T2 és /2'/ elfogadásának kapcsolatából. Tekinthető-e T2 /2'/ általánosításának /2'/-vel szemben a következőket tehetem:

/i/ metanyelvinek tartom, és ezért elfogadom, mert a találós is az;

/ii/ metanyelvinek tartom, és ezért nem fogadom el, mert a találós nem az;

/iii/ nem-metanyelvinek tartom, és ezért elfogadom, mert a találós sem az;

/iv/ nem-metanyelvinek tartom, és ezért nem fogadom el, mert a találós az.

A találósok metanyelvi státusára, /i/ és /iv/ ill. T2 elfogadására idézzük Köngäst: "... osztályok közötti azonosság megállapítása révén a találósok arra emlékeztetik a nyelv beszélőit, hogy az adott klasszifikációk nem megítélhetetlenek." Vagy: "Egy adott szinten a találósok metanyelvnek tekinthetők, mivel eszközül szolgálnak a kérdéses nyelv lényegi tulajdonságainak megvitatásához."⁹ Arra nézve, hogy a találós metanyelvi volta maga után vonja-e a metanyelvi állíthatóság lehetőségét Köngäs nem ad explicit választ. Az a tény azonban, hogy a találóست mint kérdés-válasz relációt értelmezi, azt sugallja, hogy annak mint nyelvi megnyilatkozásnak valamilyen módon tartalmaznia kell az állíthatóság kritériumát. Ez esetben a találós-nak propozicionálisnak kellene lennie anélkül, hogy narratív jelleget tulajdonítanánk neki, mivel nem eseményeket, hanem a nyelv klasszifikációt feleltetnénk meg vele. Mivel /2'/-t /1/-ből szintaktikai transzformációk útján állítottuk elő, ha /1/ propozicionális, akkor vagy meg kell egyeznie /2'/-vel vagy /2'/-be transzformálható.

Ellenkező esetben fel kellene tételeznünk, hogy metanyelvi és nem-metanyelvi propozicionális formák egyaránt generálhatók ugyanazon felszíni strukturából, mivel nagy valószínűséggel szintaktikailag semmi sem motiválna egyik vagy másik forma elutasítását. Ezzel kizártuk /iv/ lehetőségét, és Köngäs álláspontjának /i/-t tekinthetjük. A továbbiakban azt vizsgáljuk milyen szemantikai érveket illetve ellenérveket hozhatunk fel T2 mellett, illetve ellen.

Az alapvető kérdés T2 elfogadásánál az, hogy miről szólnak a találósok, mit vegyünk T2 explikációjának? E. Köngäs szóhasználata nem egyértelmű; mit értsünk azon, hogy "eszközül szolgálnak", "emlékeztetik a nyelv beszélőit", "azonosságot állapítanak meg"? Vajon "emlékeztetni", "megállapítani", "eszközül szolgálni" csak metanyelvi állítás formájában lehet? Nyilvánvalóan nem. Tárgynyelv és metanyelv különbsége abban nyilvánul meg, hogy mit állapítanak meg, mire emlékeztetnek, illetve szolgálnak eszközül. Ez Köngäs szerint valamiféle azonosság. T2-ből kiindulva ennek egy bizonyos metanyelvi azonosságnak kell lennie, s akkor T2 explikációját T1' formájában adhatjuk meg:

T1' A találós két egymás mellé rendelt, különböző osztályokba tartozó terminust tartalmaz, és ezen terminusok közötti azonosságot állapít meg.

T1' azonban Köngäsnál szövegszerűen nem igazolható szemben T1-el, és vele csak bizonyos megszorításokkal egyeztethető össze. Vizsgáljuk meg most, mit jelent T1 és T1' különbsége, illetve milyen következményekkel jár egyik vagy másik elfogadása a találós vonatkozásában.

T1 és T1' egyaránt egy azonosság-fogalmat határoz meg. Milyen azonosság-fogalomról /vagy fogalmakról/ van szó Köngäs terminológiájában nem következetes: az azonosság magyarázatára a hasonlatot, a találósok költőiségét, metaforikus jellegét említi fel. De milyen azonosság az, amely csak hasonlóság, és fordítva: milyen költői

hasonlat az, amely azonosságot fejez ki? Megfelel-e vajon hasonlóság és azonosság problémája T1 és T1' kapcsolatának? A következőképpen érvelhetünk:

a találós nem szólhat tisztán osztályok extenzionális azonosságáról, hiszen nyilvánvaló, hogy még olyan példákat is véve alapul, mint Kőngäs növények /fák/ és élőlények /emberek/ összefüggéseit feltételező találósai, amelyek egy, a mágikus gondolkodás szintjét alig meghaladó kultúrából származnak, nem mondhatjuk azt, hogy "Minden ami fa, az egyben ember", mint pl. a klasszikus Hajnalcsillag és Esthajnalcsillag esetében. De azt sem állíthatjuk, hogy a két osztály azonossága intenzionális, azaz hogy egy adott nyelv beszélői extenzionálisan akár különböző osztályok jelölésére ugyanazon kifejezést /kifejezéseket/ használják /mint pl. bizonyos színek, növények, állatok elnevezései egyes nyelvekben vagy a nyelvtanulás különböző szintjein álló gyermekeknél/, ui. valószínűtlen lenne, hogy bárki az adott törzsből perzeptuálisan összetévesztene egy fát egy emberrel. Az természetesen lehetséges, hogy egy-egy nép, etnikum számára fennáll bizonyos fizikai /ok-okozati/ kapcsolat fák és emberek között /pl. származás, ős-utód viszony/, s ez motiválhat meghatározott találósokat: adott esetben ez lehet az explikánsa az idézetben szereplő "emlékeztetik" kifejezésnek. A nyelv klasszifikációs carnapi jelentéspotztulátumokat írnanak elő, s a találósok ezen jelentéspotztulátumok időleges visszaállítást céloznák; a találósok paradoxona a visszaállítás lehetetlenségében volna. Azonban korántsem általános az, hogy egy-egy találós esetében megkonstruálható a nyelvnek azon állapota - még ha egy mitikus eredetről is van szó - amelynek klasszifikációit az adott találós bizonyítaná. Módosíthatnánk ugyan álláspontunkat annyiban, hogy a klasszifikációkat nem egy /mitikus/ előző nyelvi állapotba vetítjük, hanem új szinonimia keletkezéseként fogjuk fel. Azonban miért kellene elköteleznünk magunkat egy-egy találóssal két

kifejezés szinonimitása mellett, csak azért, mert bizonyos hasonlóságot /azonosságot/ vélünk felfedezni referensek különböző osztályai között? Miért kellene logikai kapcsolatot feltételezni egy adott nyelvben két kifejezés, pl. fa és ember, között azért, mert referens-osztályaik egy vagy több közös tulajdonsággal /pl. közös ős/ rendelkeznek? Nem hisszük, hogy a találósoknak bármiféle közük lenne az analitikus igazságokhoz, amelyeket egy nyelvben megfogalmazhatunk. Erre maga Köngäs is utal, amikor a két osztály közötti logikai azonosságot, más szóval összes tulajdonságaik hasonlóságát, szélsőséges esetben fogja fel.

Ezzel értelmezhetővé válik azonosság és hasonlóság problémája is: két osztály bizonyos tulajdonságaiban azonos lehet, s ezért beszélhetünk hasonlóságról közöttük; más szóval az azonosság tulajdonságokra, a hasonlóság pedig osztályok referenseire vonatkozik. A tulajdonságok megállapítása nem köthető közvetlen módon /ok-okozati/ a valósághoz. Máskülönben számos találós abszurditássá válna. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonságok azonossága lehet tisztán konvencionális: rögzíti a referenciát, és sztereotípiaként funkcionál.

Megvizsgáltuk tehát a találós lehetséges definícióiban rejlő azonosság fogalmának többértelműségét; megállapítottuk, hogy a találós nem fejezhet ki 1. tisztán extenzionális, 2. intenzionális, 3. metanyelvi azonosságot. 1. dolgok empirikus-episztemológikus, 2. primitív-mágikus hitkontextusok, 3. nyelvi kifejezések "salva veritate" azonosságát követelné meg. Kimutattuk, hogy Köngäs szóhasználata kétértelmű: nyelvi kifejezések feltételezett azonosságának alapja osztályok referenseinek közös tulajdonságában rejlik, viszont meghatározott tulajdonságok azonossága nem vonja maga után azon kifejezések azonosságát, amelyek ezen tulajdonságokkal rendelkező referensek osztályait jelölik. Az azonosság azonban nem osztályok között áll fent, nem osztályok tulajdonságairól

van szó, hanem meghatározott osztályokba tartozó referensek tulajdonságainak azonosságáról. T₁ és T₁' ugyan összeegyeztethető lenne, de nem fejezné ki Köngäs szóhasználatának kétértelműségét. Ez utóbbihoz T₃ és T₃' formájában a fentiek alapján kellene újrafogalmaznunk:

T₃ A találós két egymás mellé rendelt különböző osztályokba tartozó terminust tartalmaz, illetve ezen osztályok referenseinek tulajdonságai között állapít meg azonosságot.

T₃' A találós két egymás mellé rendelt különböző osztályokba tartozó terminust tartalmaz, illetve ezen terminusok használatában állapít meg bizonyos hasonlóságot.

A találósok tehát referencia-osztályokról szólnak, illetve a köztük lévő összefüggésekről informálnak. A világ nyelvi reprezentációit vonatkoztatják intenzionális modellekre és viszont. Mivel az intenzionális modellek világ és nyelvi reprezentációk nem egyértelmű módon adják meg, s ez, mint már utaltunk rá a nyelvi sztereotípiákban jelentkezik, T₃ és T₃' csak találósoknak egy szűk részalmazára fogalmazható meg tételként. A T₃ által meghatározott tulajdonságok közti azonosság szemantikailag csak bizonyos etnikumok vonatkozásában magyarázható. A korpusztkellő arányban kibővítve számos olyan találós emlithető, amelyek szemantikailag nagyon nehezen vagy egyáltalán nem behatárolhatók. A variánsok behatárolását pragmatikai feltételek végzik. Ez a szemantikai "minden-lehetséges" probléma. E. Köngäs állásfoglalása vele szemben a következő: Lord és Parry eredményeire támaszkodva a találósok generálását négy kombinatorikus szabály működésében látja. Ezek a transzformációs műveletek az alábbiak: /i/ specifikáció, a referencia-osztálynak részosztályára való leszűkitése, /ii/ generalizáció, annak fordítottja, /iii/ inverzió, komplementer-osztályok felvétele, /iv/ reverzió, az osztályok /illetve terminusok/ felcserélése. Ezzel Köngäs a probléma

szemantikai megoldását kívánja adni. A későbbiekben néhány olyan példát vizsgálunk meg, amikor a fenti szabályok nem elégségesek a találósok generálásának magyarázatához. Ezzel azt szeretnénk bizonyítani, hogy /i/ - /iv/ szabályok elvileg korlátlanul kiegészíthetők, illetve kiegészítendők. A "minden-lehetséges" probléma megoldásához csak pragmatikai viszonyok figyelembevételével juthatunk el. E viszonyok szemantikai kódolásához bonyolultabb matematikai /valószínűségszámítás, játékelmélet/ eszközök szükségeltetnek; ez azonban feltételezné egy, az eddigi elméletekkel szembenálló, játékelméleti alapokon kidolgozott nyelv felépíthetőségét. Bár, főleg J. Hintikka munkáiban körvonalazódott egy ilyen nyelv lehetősége, a teljes felépítés még a jövő feladata.¹⁰ A Függelékben néhány előzetes megjegyzést teszünk egy ilyen játékelméleti megközelítés lehetséges módozatáról.

3.1.2. Vegyük a következő két csuvas találóst:

/3/ Télen jóllakott, nyáron éhes - Pajta.

/4/ Télen éhes, nyáron jóllakott - Pince.

/1/, /2/ a /iii/ inverziós szabályra lehetne példa. De a két találós generálásához az inverzió önmagában nem elegendő. Miért ne válaszolhatnám az inverziós művelettel létrehozott /2/ találós esetében azt, hogy "Pajta"? Mivel tudnám ezt a választomat indokolni? Mi igazolta /1/-re adott választomat? Az, hogy a termést nyáron gyűjtik be, s ebből kifolyólag az előzőleg üres magtárakat pajtákat feltöltik, míg a termést télen fogyasztják el, amikor is a magtárak, pajták kiüresednek. Az inverziós szabály, amely az évszakokon operál, komplementer-osztályokat határoz meg, ami annyit jelent, hogy a feltöltődés és kiüresedés folyamata komplementer módon működik. Mindezek ellenére, igazolhatnám /2/-re adott "Pajta" választomat, ha az "üres" illetve "tele" kifejezéseket mint "felhasználódottat" illetve "feltöltődöttet" értelmezem. Ekkor az inverziós szabály alkalmazása a

kérdés-egység vonatkozásában megadja ugyan a komplementer-osztályt, de a válasz-egységnél nem. Mi lehet az akkor, ami a csuvas folklórban /2/ esetében inkább a "Pince" választ igazolja? Minden bizonnyal a csuvas emberek számára a kiüresítés és feltöltés mint a felhasználás és begyűjtés korrelációs folyamata tartalmazott egy olyan függvényt, amely nagyobb valószínűséggel vezetett el a pincéhez mint a pajtához, míg a kiüresítés és feltöltés mint az üressé lett és megtelt korrelációs állapota - amely egyben kifejezte a begyűjtésnek illetve a felhasználásnak szükségességét /lehetőségét/ - tartalmazott egy olyan függvényt, amely nagyobb valószínűséggel vezetett el a pajtához, mint a pincéhez. Megjegyezzük, hogy nem nyernénk azzal sem, ha az inverziót magára a kiüresedés-megtöltődés folyamatára /állapotára/ is vonatkoztatnánk, olymódon, hogy a folyamatról annak eredményére, az inverz folyamatot szükségessé tevő állapotra való átfordítás is az inverzió skopuszába tartozzék, mert ezzel nem jutunk közelebb annak megválaszolásához, hogy miért tekintsük inkább a pincét, mint a pajtákat /2/ helyes referencia-osztályként. De még jobban érhető a szemantikai behatárolhatóság problematikussága az alábbi két példában:

/5/ Egy süvegben száz folt - Fürdő köve.

/6/ Egy süvegnek száz foltja - Tyuk.

/5/ és /6/ különböző referencia-osztályaira nemcsak Köngäs kombinatorikai szabályai, hanem más szemantikai interpretációk sem adhatnak magyarázatot. Valóban minden lehetséges, s ráadásul egyazon folklóron belül. Ez azt jelenti, hogy a találós kérdés-egységében meghatározott osztályhoz több olyan függvény rendelhető, amelyek distinct referencia-osztályokhoz vezetnek el; bizonyos esetekben megadhatók azok a szemantikai feltételek, amelyek egy etnikumban esetleg ki tudják jelölni a lehetséges referencia-osztályok közül a megfelelőt, meg tudják jósolni a helyes választ. Elméletileg azonban ezeknek a szabá-

lyoknak a szerepe, száma és létjogosultsága nagyon korlátozott. De még ha meghatározhatók is lennének ilyen szabályok, legfeljebb bizonyos találósok generálását írhatnák le, magát a generálást nem magyarázhatnák. A találósok ui. függvényeknek egy halmazát jelölik ki, amelyeknek az értékeiként kapott különböző referenciaosztályok közül a szelekciót pragmatikai feltételek befolyásolják.

3.2.1. Mivel Köngäs kombinatorikai szabályainak általánosítása elvi nehézségekbe ütközik, kérdésessé válik T1-nek T3 és T3' formájában történő pontosítása. Láttuk, Köngäs megközelítése maga után vonja nyelvi kifejezés, osztály és az osztály referensei különböző szintű fogalmainak többértelműségét. T2 pedig e többértelműség egyik összetevőjének a folyománya. Miért van szükség erre a többértelműségre? Úgy véljük, éppen azért, hogy a kombinatorikai szabályok működését igazolni lehessen. Külön-külön érveltünk T1 és T2, valamint e szabályok ellen. Most úgy tűnik, a kettő összefügg; mihelyst lemondunk a találós helyes válaszainak mint referenciaosztályoknak a kijelöléséről a szemantika szintjén, Köngäs T feltételei a találósoknak mint azonosságnak a meghatározására motiválatlanná válnak. Ha a találóست magyarázó függvények argumentumának a kérdés-egységben szereplő osztályt vesszük, a függvény-értékek pedig a válasz-egység különböző referencia-osztályai lesznek, a két osztály azonosságáról csak szélsőséges esetben beszélhetünk, akkor, ha az adott függvény maga az identitás, illetve ha egy osztályhoz részosztály/oka/t rendel. Érdekes módon ezt az esetet Köngäs nem veszi figyelembe, sőt a T1-ben szereplő "két-terminus" koncepció miatt egyenesen kizárja; két különböző osztályokba tartozó terminuson nyilvánvalóan olyan nyelvi kifejezéseket, nominális frázisokat ért, amelyek extenziói különbözőek. Azonban számos olyan találós létezik, amelyeknek kérdés-egysége nem tartalmaz nominális frázist, csak predikátumokat, és a

válasz-egységben megadott referencia-osztály ez utóbbiak metszetével vagy annak egy részhalmazával egyenlő.

/7/ Egy ember csinálja, ezer ember fogja - Kilincs.

/8/ Télen is nyáron is egy szín - Fenyőfa.

/9/ Könnyű nézni, nehéz eldobni - Papiros.

/10/ Most ment el, és nyoma nincs - Csónak.

Ezekből a példákból világosan látszik, hogy a találósnak nem szükségszerűen kell hasonlatnak lennie, hanem elképzelhető az, hogy egy nominális kifejezéssel meg nem nevezett osztályba tartozó individuumok tulajdonságaiból adunk meg néhányat, illetve a válasz éppen ezen osztály megnevezése; a kilincs azok közé a dolgok közé tartozik, amelyekre igaz az, hogy egy ember csinálja, és ezer ember fogja, a fenyőfa azok közé, amelyekre igaz az, hogy mindig egyszínűek, stb. Szemben a /3/ és /4/ példával, ahol nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy pincéket, pajtákat táplálkozó lényeknek kellene tekintenünk.

3.2.2. Nevezzük a találósokat generáló függvényeket referencia-függvényeknek, mivel értékeik referencia-osztályok, és nevezzük az argumentumként szereplő osztályt deszignátum-osztálynak.¹¹ Egy ilyen deszignátum-osztályhoz ekkor nem egyetlen referencia-függvény, hanem azoknak egy halmaza rendelhető. Éppen ezért minden ilyen függvény-halmazhoz meg kell adnunk egy un. Inverz Feltételt is, amely biztosítja, hogy más és más argumentumokra ugyanazon függvény alkalmazása mellett más és más distinkt referencia-osztályt kell kapnunk értékként.¹² Ezzel megoldódik a "minden-lehetséges" probléma is: egy adott osztály csak abban az esetben szolgálhat referencia-osztályként egy találós számára, ha kielégíti az Inverz Feltételt. Az inverziós szabály által leírt komplementer-osztályokkal csak akkor konstruálható újabb találós, ha a megfelelő referencia-függvény/ek/ értékei empirikusan-episztemologikusan megkülönböztethetők, azaz ha /3/ esetében a pajták, /4/ esetében pedig a pincék osztályára teljesül az Inverz Feltétel.

A fenti érvelésből már következik, hogy az Inverz Feltétel a referenciafüggvény pragmatikai korlátozását jelenti: szemantikailag ui. bármelyik két deszignátum-osztály /mind a folyamat, mind a folyamat eredménye, az állapot által meghatározott osztály/ lehet mind /3/, mind /4/ referencia-függvénye/i/nek argumentuma; az így kapott négy különböző osztály közül az Inverz Feltétel dönti el, hogy melyik lesznek a nyelv beszélői számára empirikusan megkülönböztethetők, s ez már pragmatikai probléma. Szemantikailag bármilyen két egymás mellé rendelt osztályhoz található/k/ olyan referencia-függvény/ek/, amely/ek/ egyik osztályt a másikba képezi/k/ le; szemantikailag minden lehetséges. Összefoglalóan Köngäs T1 feltételével szemben a találóst a következőképpen határozhatjuk meg:

A1 A találósok olyan referencia-függvények, amelyeknek argumentumaiként tetszőleges deszignátum-osztályt véve - bizonyos feltételek mellett - meghatározott referencia-osztályokhoz juthatunk el.

A1 az Inverz Feltétel miatt a nyelvhasználók felől determinált: a mindenkori helyes referencia-függvényt a beszélők hitkontextusai választják ki. Ezért a találósok nem tisztán extenzionálisak, de nem is metanyelvi-ek, hanem úgymond metapragmatikaiak, a beszélők nyelvhasználatát motiváló konvenciók és hitrendszerek mindenkori állapotát rögzítik. Nem megsértik a nyelv klasszifikációit, hanem a nyelvhasználatot kodifikálják. Ezért nem lehetnek igazak vagy hamisak, legfeljebb sikeresek vagy kevésbé sikeresek egy adott nyelvhasználati kontextusban. A találós tehát nem tisztán szemantikai kérdés, hiszen szemantikailag nem csak minden lehetséges, de minden meg is válaszolható. A megválaszolhatóságnak pragmatikai feltétele van, amelyet bővebben majd a pragmatikában tárgyalunk.

3.3.1. Rátérünk a találós logikai formájának meghatározására. Először a fentiek alapján a találósnek három prototipusát adjuk meg;

- /a/ olyan találósok, amelyek két empirikusan megkülönböztethető osztály között állapítanak meg egy leképezési relációt, más szóval referenciafüggvényeknek egy olyan halmazát definiálják, amelyekre teljesül az Inverz Feltétel és egy, az identitás-függvényt kizáró feltétel; idetartoznak pl. Köngäs találósai;
- /b/ olyan találósok, amelyek referencia-függvényeknek egy olyan halmazát definiálják, amelyre csak az Inverz Feltétel teljesül, mivel az identitás-függvényt alkalmazva distinct referenciat osztályt kaphatunk; idetartoznak /3/, /4/ példáink;¹³
- /c/ olyan találósok, amelyek csak az identitás függvényt definiálják; idetartoznak /5/ - /8/ példáink.

A találós definíciójának /c/ típusú való kibővítése a referenciához, illetve annak speciális esetéhez, a titokhoz közelít. Konkrét individuumoknak mint referenseknek a nyelvi kifejezésekhez való hozzárendelését akadályozó, megtiltó vagy modifikáló intenciókat összefoglalóan titoknak neveztük;¹⁴ a találós referenciális, amennyiben referencia-függvényeket specifikál, és hasonlatos a titokhoz, amennyiben a helyes referencia-osztály megtalálását szabályozza; de elkülönül mind a referenciától, mind a titoktól, mivel nem konkrét individuumok hozzárendeléséről, hanem osztályok leképezéséről van szó, illetve nem feltétlenül tiltja meg a helyes referenciát, hanem azt - bizonyos korlátozásokkal intencionálja. Tehát egyrészt elkülöníti egy szemantikai feltétel: konkrét referensek helyett referenseknek egy osztálya, és egy pragmatikai feltétel: a helyes referálást kizáró intenció helyett egy azt szabályozó intenció.

3.3.2. Megadunk egy operatív szabályt, amely a nyelv beszélőit stratégiaileg orientálja a találósok generálásában. A szabály alkalmazása bármelyik lépésben félbeszakítható úgy, hogy értelmes variánst kapjunk.¹⁵

Igy A2 egy olyan algoritmust ír le, amelynek segítségével egy adott individuum és referencia-függvény-halmaz mellett végtelen számú találós generálható.

- A3 Ha adott /i/ az individuumoknak egy I halmaza, amelyet $A_1, A_2 \dots A_n$ részhalmazokra osztunk úgy, hogy egy A_i a dolgok egy osztálya legyen, akkor egy S beszélő találósokat generálhat a következő lépések szerint:
- I. egy adott /ii/ P predikátum-halmazból olyan $P_1, P_2 \dots P_n$ predikátumokat választ ki, hogy extenzióik metszete A_i -vel a lehető legkevesebb közös elemmel rendelkezzen, s az identitás-függvény segítségével a közös elemeknek A_i' részhalmazát mint egy B referencia-osztályt határozza meg;
  - II. ha A_i' elemeinek száma túllép egy bizonyos értéket, egy adott /iii/ RF referencia-függvény-halmazból kiválaszt $f_1, f_2 \dots f_n$ függvényeket úgy, hogy $f_i: A_i' \rightarrow B$, ahol B egy olyan referencia-osztály, amelyet f_i -nek A_i' -re mint argumentumra vonatkoztatott értékeként kapunk;
  - III. ha A_i' üres, akkor f_i -t úgy válassza ki, hogy B -nek legalább 1 vagy legfeljebb $n-1$ kiválasztott predikátum metszetével legyen közös eleme;
  - IV. egy adott /iv/ A_i -t jelölő NP nominális frázis halmazból kiválaszt $NP_1, NP_2 \dots NP_n$ frázisokat úgy, hogy $f_i: A_i \rightarrow B$;
  - V. f_i -t úgy választja ki, hogy B -nek legalább 1 vagy legfeljebb $n-1$ kiválasztott predikátum extenzióinak metszetével legyen közös eleme.
- 4.1. Láttuk, hogy egy referencia-függvény kiszámíthatóságának feltétele az, hogy empirikusan distinkt referencia-osztályhoz vezessen el. Ezt az Inverz Feltétel rögzítette. De vajon mi lehetne ennek pragmatikai explikációja? G. Nunberg szerint az, hogy az adott referencia-függvény mindig kontextuálisan a legjobban elérhető legyen a nyelv beszélői számára. Ez az elérhetőség azonban a normál kommunikáció feltétele, hiszen a referálás sikeressége nem lehetséges kielégítése nélkül. A találósnál más a helyzet; a helyes választ ui. általában nem a legjobban elérhető referencia-függvény adja meg. Az elérhetőséget különböző

szinten konvencionalizált nyelvhasználat határozza meg, de ez a találósokra közvetlenül nem alkalmazható, éppen amiért el kellett határolnunk a referenciától /ez különben szembetűnő a /b/ prototípusnál, ahol a normál kommunikáció az identitás-függvényt írná elő a referálásra/. Ezáltal azonban úgy tűnik újból felmerül a minden lehetséges problémája; hiszen ha a normál kommunikációból ismert konvencionáltság nem vihető át a találósokra, megválaszolhatóságuk megint csak behatárolhatatlan lesz. Kétségtelen, hogy nincs egy olyan konvencionáltsági szint, amely kizárólagos lenne a találósok generálásakor, de úgy véljük ez a probléma megoldhatóvá válik az elméletnek valószínűségsszámítási és játékelméleti apparátussal való kiegészítése során, s bizonyos gyakorisági mutatók figyelembevételével a helyes válaszok nagy valószínűséggel megjósolhatók lesznek.

Végző konklúzióként azt mondhatjuk, hogy a találósok olyan nyelvi játékok, amelyek egy nyelv beszélői hitrendszereinek konvencionáltsági szintjét, illetve állapotát tesztelik. A találós pragmatikája azt mondja meg, hogy a beszélők milyen referencia-függvényeket tartanak még elérhetőnek, más szóval melyek azok a hitkontextusok, amelyek még elfogadhatók. A találósok tehát a normál kommunikáció szabályait motiváló hitrendszerek és konvenciók szélsőértékeit állapítják meg. Olyan nyelvi játékok, amelyeknek szabályait a játék menete befolyásolja. A találósoknak e pragmatikai reflexivitása azonban nem metanyelvi "in sensu stricto". Inkább a természettudomány kontraszelekciós és mutációs jelenségeinek analogonja. Befejezésül megfogalmazhatjuk utolsó, A3 tételünket, amely kiküszöböli Köngäs T2 feltételezésének propozicionális jellegét, s így összhangban van szintaktikai megállapításainkkal, és T1 többértelműségével szemben irreleváns:

A3 A találósok olyan nyelvi játékok, amelyeket egy nyelv szemantikai lehetőségeinek pragmatikai megvalósíthatóságát reprezentálják.

FÜGGELÉK

A találós egy lehetséges modelljét a közismert népi játék, a kő-olló játék mintájára adjuk meg:

az általánosítás érdekében vegyünk fel a, b és c individuumokat, és állapítsuk meg az ütési relációt /jele: $\succ$ / olymódon, hogy a felmutatása b ellenében, b felmutatása c ellenében és c felmutatása a ellenében nyer; definiáljuk a-t, b-t és c-t mint a_1 , $a_2 \dots a_n$, b_1 , $b_2 \dots b_n$, c_1 , $c_2 \dots c_n$ sorozatokat; legyen a két játékos egy S beszélő és egy H hallgató, és definiáljuk az ütési relációt mint megválaszolhatóságot, illetve annak pragmatikai feltételét. Defináljuk újra a nyerési relációt úgy, mint a felmutatott individuumok indexértékeinek megfelelően alacsony különbségét; definiáljuk ezt a különbséget mint konvencionáltsági szintet. Így elérhetjük, hogy a kritikus eredmény, a döntetlen csak azonos indexértékeknél következzen be. Defináljuk továbbá az azonos jelzésű individuumok felmutatását különböző indexértéknél neutrális /pl. him vagy nőstény medve/, azonos indexértéknél pedig homonim /pl. ár/ referenciának. Defináljuk az alacsony indexérték-különbséget a normál, a magasat a nem-normál /adott esetben a találós/ kommunikációnak.

A találós generálásának pragmatikai valószínűsége ekkor kiszámítható; egyedül a döntetlen nem számít, hiszen a homonimia nem eltérő konvencionáltsági szint eredménye. Természetesen kezdetben bármilyen érték kijöhet, azonban kellő számú játék után az érték-különbség egy határértékhez fog tartani, ami pontosan n , ha n -t véges módon adjuk meg. Ez, tekintve, hogy egy nyelv kifejezéseiről van szó, észszerű korlátozásnak tűnik. A találósok ekkor ettől a határértéktől még átlagos vagy attól alig különböző szóródást fognak kifejezni. Generálásuk mint S és H nyerési stratégiái lesznek megadhatók.

E modell természetszerűleg rendkívül általános, csak

egy megoldás lehetőségét, nem magát a megoldást reprezentálja. Számos probléma merül fel:

- /i/ az index-különbségek állandók, s mint ilyenek nem modellálhatják a konvencionáltsági szintnek egy bizonyos referencia-függvényre vonatkoztatott változását;
- /ii/ a, b és c egyaránt jelölhet individuumokat vagy egy nyelv kifejezéseit: így viszont problematikussá válhat tárgy- és metanyelv megkülönböztethetősége;
- /iii/ az indexértékekkel kifejezett konvencionáltsági szint egy abszolút állapotot rögzít, s nem veszi figyelembe, hogy ugyanazon referencia-függvénynek más és más kontextusban megváltozhat az elérhetősége.

A fenti problémák közül, úgy véljük, /i/ megoldható modellünknek matematikai tökéletesítésével; /ii/ nem tartjuk feltétlenül hibásnak: elképzelhető, hogy egy játékelméleti keretben /ii/ nem vezet ellentmondásokhoz.¹⁶ Végül a /iii/ által felvetett kérdésről: különböző hitkontextusok referencia-függvény szelekciója csak a normál kommunikációban döntő, a találós esetében egy specifikálható függvény-halmaznak bármelyik elemére vonatkozik az elérhetőség egyaránt, függetlenül a konkrét preferencia-viszonyoktól /s itt terminológiai különbséget kellene tenni olyan hitkontextusok között, amelyek egy adott kifejezés referencia-osztályához rendelnek egy meghatározott függvény-halmazt, és olyanok között, amelyek egy ilyen halmaznak egyes elemeire nézve hoznak létre preferencia-viszonyokat konkrét nyelvhasználati szituációk kapcsán/. A találós számára egy-egy etnikum nyelvének teljes nyelvhasználati kontextusa a releváns, éppen mert nem konkrét individuumok hozzárendelését vonja maga után konkrét előfordulásokban.

Jegyzetek

¹ Dolgozatunkban elméleti megfontolások miatt el kellett tekintenünk a közismert "találós kérdés" elnevezéstől.

- A népköltési gyűjteményben, ahonnan példáinkat vettük a "találós mondás" kifejezés szerepel. A továbbiakban használt egyszerűbb "találós" mellett elsősorban a külföldi köznyelvi és szakirodalmi gyakorlat figyelembevételével döntöttünk. Ezután mondunk köszönetet Voigt Vilmosnak, hogy rámutatott a terminológiai problémára.
- ² A közmondások egyszerű formájának rövid, magyarul is hozzáférhető összefoglalását adja: Kanyó, Z: A közmondások szemiotikai analízise, Ethnographia LXXXVII. /1976/, pp. 389-394.
  - ³ Az enigma kérdéséhez: Flahault, F.: Spéculations du conte populaire sur l'idée d'enigme, Poétique XLV /1981/, pp. 20-27. Az enigmatikus felszólítás logikailag eddig még nem tárgyalt jelenség /lásd pl. a jól ismert Mátyás történetet, amikor a bíró lányának hoznia is kell ajándékot meg nem is, gyalog kell jönnie meg nem is, stb./. Cselekvésnek és nyelvnek bonyolult kapcsolata itt most nem vizsgálhatjuk, csak utalni kívánunk dolgozatunk függelékében tett megjegyzésünkre arról, hogy tárgy- és metanyelv különbsége egy játékelméleti megközelítés során irrelevánssá válhat.
  - ⁴ Köngäs elméletének rövid összefoglalását adja: Köngäs-Maranda, E.: Theory and Practice of Riddle Analysis, Documents du travail 11D /1972/, Urbino.
  - ⁵ Tarnay, L.: Secret and Communication, kézirat.
  - ⁶ Megadható S1-nek egy sokkal egyszerűbb változata, amely TR transzformációk nélkül alkalmazható, és csupán Q, A és B lineáris rendezését hajtja végre: $F_O^1 /A, Q, B/$. Véleményünk szerint ez ismét csak a találós nem-propozicionális jellegűt huzza alá.
  - ⁷ Példáinkat az alábbi kiadásból vettük: Mészáros, Gy. /gyűjt. és feld./ Csuvas népköltési gyűjtemény, II. /1912/, MTA, Bp.
  - ⁸ Lásd pl. Belnap, N. D. Jr.: Questions and Answers in

Montague Grammar in Peters, S, and Saarinen, E. /eds./
Processes, Beliefs, and Questions, /1982/, D. Reidel,
Dordrecht, pp. 165-198. Vagy: Hintikka, J.: The Se-
mantics of Questions and the Questions of Semantics,
Acta Philosophica Fennica XXVIII /1976/,

- ⁹ Kögäs-Maranda id. m. p. 5. és p. 9.
- ¹⁰ Lásd pl. Hintikka: Logic, Language Games, and Informa-
tion, /1973/, UP., Oxford.
- ¹¹ Referencia-függvények bevezetését részletesen tárgyalja:
Nunberg, G.: The Pragmatics of Reference, /1978/, UICL
Publication, Bloomington. Dolgozatunkban átvettük Nunberg
terminológiáját és az Inverz Feltétel meghatározását.
- ¹² Az Inverz Feltétel szerepére Nunberg az újság és a könyv
példáját hozza fel; ezek szerint referencia-függvények
segítségével eljuthatunk pl. egy újságtól /Daily News/
az újság kiadójához, de ugyanakkor ez már sokkal kevés-
bé valószínű a könyv esetében, mivel a kiadótól kiindul-
va empirikusan különbséget tudunk tenni a saját, illet-
ve más kiadók által kiadott újságok között, amíg ez
könyveknél nem lehetséges, legfeljebb bizonyos soroza-
tok vagy más jellegzetes kiadványoknál.
- ¹³ Hasonló példák lehetnének:
/11/ Vére van, lelke nincs - Vörösrépa.
/12/ Lelke van, vére nincs - Pillangó.
- ¹⁴ Lásd 5. pont.
- ¹⁵ A játékelméleti szemantikának azt a vonását, hogy transz-
formációs szabályai minden lépésben értelmes felszíni
strukturát adnak részletesen elemzi Hintikka id. m. /1976/.
- ¹⁶ Utalunk itt Hintikka elemzéseire, amelyekben különböző
szemantikai ambiguitásoknak a mindenkori elméleti ke-
rettől függő sajátosságát mutatja ki. Lásd pl. Hintikka,
J.: "Is", Semantical Games, and Semantical Relativity,
Journal of Philosophical Logic VIII /1979/, pp. 433-468.

Simonffy Zsuzsa:

IMPLIKATURÁK ÉS LÁNCKÉRDÉSEK MINT NYELVI JÁTÉKOK

1.0. A következő megfontolások alapján tartjuk indokoltnak a kérdések logikai vizsgálatát¹:

/i/ egy speciális nyelvi játékon, a dialóguson belül megadunk néhány mintát: pl. a pradoxont tartalmazó kérdések, a propozicionális kérdések, a lánckérdések mintáját.

/ii/ Ezen konverzációs minták játék jellegének levezetése során ki kell térnünk néhány lényeges problémára mint pl. a preszuppozíciók, az implikaturák, a megválaszolhatóság problémájára.

1.1. Kérdés-válasz reláció

Kiindulópontunk tágabb értelemben a nyelvi kommunikáció, szűkebb értelemben pedig annak egy speciális esete, a dialógus. Dialóguson olyan nyelvi megnyilatkozások /utterance/ sorát értjük, melynek minimális eleme egy kérdés-válasz pár, s mely a nyelvi interakció során S /speaker/ és H /hearer/ között valamilyen céllal zajlik. Mivel minimális elemként egy kérdés-válaszpárt tételezünk, elsősorban a közöttük lévő kapcsolatot kell meghatározni. Kérdéslogikai vizsgálatok eredményeire támaszkodva összefoglalóan azt a megállapítást tehetjük, hogy kapcsolatukat leképezési relációval adhatjuk meg.² Ez egészen egyszerűen azt előfeltételezi, hogy kérdésekről és válaszokról külön-külön értelmetlen beszélni, ugyanakkor úgy is fogalmazhatunk, hogy a leképezési reláció nyelvi átfordítása adja meg a dialógus létrejöttének a lehetőségét.

1.2. A megválaszolhatóság szemantikai és pragmatikai feltételei

A továbbiakban arra szeretnénk röviden kitérni, mikor áll fenn ez a reláció. A leképezési reláció fennállásának a feltételei egyben a megválaszolhatóság feltételei is. Egy U nyelvi megnyilatkozás a következő feltételek mellett

bizonyul válasznak:

/i/ szemantikai feltétel: ha igaz a proposíció.

Az igaz proposíciókon mint válaszokon kívül beszélhetünk lehetséges válaszokról, hamis válaszokról és nem-válaszokról. Az első kettőre alkalmazható a leképezési relációra, a legutóbbira nem. Vegyük erre a következő példát³:

/1/ A szobában lévő emberek közül kinek a kezében van martinis pohár?

/2/ Frednek.

Az eddigiek alapján a lehetőségek a magyarázatra:

/a/ igaz válasz, ha Fred kezében van,

/b/ hamis válasz, ha nincs Fred kezében martinis pohár,

/c/ lehetséges válaszok közül egy, ha Fred a szobában van,

/d/ nem számít válasznak, ha nincs a szobában Fred.⁴

Legcélszerűbbnek az igaz válaszok elfogadása látszik, ez még azonban nem elégséges feltétel, szükséges kiegészíteni:

/ii/ szemantikai feltétel: ha a fennálló preszuppozíciókat kielégíti.

Ezzel a feltétellel azt a problémát szeretnénk érzékelteni, hogy a válasznak igaz proposíció tekinthető válasznak. Ezen szigorú szemantikai feltételek mellett nem minden igaz proposíciót fogadhatunk el mint választ. Ezért elkerülhetetlen a pragmatikai feltétel bevezetése, mely egy ponton módosítja a szemantikai feltételt:

/iii/ pragmatikai feltétel: az igaz proposíció a releváns preszuppozíciókat elégíti ki.

Feltételeinkbe bevezettük a preszuppozíció⁵ fogalmát, melyre a következő definíciót adhatjuk. Preszuppozíciónak

/előfeltevésnek/ hívhatunk:

/i/ olyan proposíciókat, amelyeket a lehetséges válaszok együttesen implikálnak,

/ii/ olyan proposíciókat, amelyeknek igaznak kell lennie ahhoz, hogy legyen igaz válasza a kérdésnek.

Saját preszuppozíció fogalmunkat a másodikra építjük, mely összefüggésben áll azzal, hogy csak igaz válaszokat⁶ fogadtunk el. A preszuppozíció fogalma segít a kérdések

logikai-szemantikai elemzésének minősítésében.

A pragmatikai feltétel bevezetése annyit jelent, hogy a megválaszolhatóság kontextuális: mindig függ a beszélők kontextusról való és a kontextus által befolyásolt tudásától. Ebből következően a válasz igazságának megkereséséről /hiszen ezt feltételként adtuk meg/ áttevődik a hangsúly a kérdéseknek igaz válaszok által történő kielégítésére.

Vegyük a következő példát:

/3/ Láttad Brook Marat-Sade filmjét a moziban?

/4/ Tegnap láttam a tévében.

Legfontosabb preszuppozíció:

/5/ Brook Marat-Sade filmjét a moziban játszották.

/6/ Brook rendezte a Marat-Sade filmet.

/7/ Van egy olyan rendező, akit Brooknak hívnak.

/8/ Brook Marat-Sade filmjét a tévében játszották.

Az eddig számba vett lehetőségeket mérlegelve /4/ proposíció nem számít válasznak annak ellenére, hogy igaz. Ez az elutasítás abból következik, hogy a kérdés és a válasz nem ugyanazon preszuppozíciókat elégíti ki. Vagy elfogadjuk, hogy nem válasz /4/ proposíció, vagy egyéb szempontok figyelembe vételével megkísérelünk magyarázatot találni rá, miközben állandóan a kielégíthetőség feltételeinek megadását tartjuk szem előtt.⁷ Úgy véljük, az ilyen jellegű inkonzisztencia feloldása a relevancia és az implikaturák segítségével történhet. A továbbiakban először az első, majd a második lehetőség kifejtésére vállalkozunk.

1.3. Preszuppozíció⁸ és relevancia.

Világosan látszik, hogy /5/ - /8/ nem egyeztethetők össze. Viszont /4/ csak akkor elégíti ki /8/-t, ha figyelembe vesszük a relevanciát. A relevancia olyan viszony, mely a preszuppozíciók között áll fenn: olyan másodlagos rendszerezést ír elő közöttük, mely rendszerezés eredményeként egyes preszuppozíciók elsődlegessé válnak a többivel szemben, s mely rendszerezés lehetővé teszi, hogy a konverzáció folyamán bekövetkezett változások figyelembe

vételével bizonyos C pragmatikai kontextusban S által feladott Q kérdésre H kielégítő A választ adjon.

Tegyük fel, hogy létezik egy P preszuppozíció-halmaz, amellyel Q kérdés rendelkezik. Erre a Q kérdésre szám-talan $A_1 \dots A_n$ válasz adható úgy, hogy P halmazból csak $P_1, P_2 \dots P_n$ preszuppozíció-részhalmazokat elégítenek ki a válaszok. Ezen részhalmazok kijelölésével adjuk meg a relevancia viszonyát: azok a $P_1, P_2 \dots P_n$ preszuppozíció-részhalmazok, amelyeket $A_1, A_2 \dots A_n$ válaszok kielégítenek, relevánsak lesznek. A P preszuppozíció-halmaz csak potenciálisan hordozza a relevanciát. Az igaz válasz úgy kielégítő, hogy P_1 P, ugyanakkor hordozza a relevanciát.

/5/ és /8/ össze nem egyeztethetősége a következőképpen oldható fel az eddig elmondottak alapján:

Ha S célja a filmről való beszélgetés, akkor olyan selekciót hajt végre, melynek alapján /6/ - /7/ preszuppozíciókat preferálja /5/ - /8/ preszuppozíciókkal szemben. Véleménynyilvánítás szempontjából eltekinthet attól, hogy hol játszották a filmet: a konverzáció végső eredményébe /score/ nem számít bele.

A relevancia-maxima⁹ speciális előfordulásáról van szó. Ez a speciális előfordulás abban a módban áll, ahogyan eldöntjük a relevanciát. A relevanciát H jelöli ki, S eldönti, hogy elfogadja-e H által preferált relevanciát. A problémát tehát az jelenti, hogy S és H számára más-más számít relevánsnak¹⁰. Viszont S már akkor kielégíthetőnek tarthatja H válaszát, ha az összes preszuppozíciókat nem elégíti ki ugyan, de azokat igen, amelyeket relevánsnak tart. A kielégíthetőség mindig S relevanciájától függ, pontosabban annak változásától, hiszen ugyanannak a kérdésnek a vonatkozásában más és más preszuppozíciókat tarthat relevánsnak. Ha H még a releváns preszuppozíciókat sem elégíti ki, úgy tűnik, elfogadhatatlan a megnyilatkozása mint válasz.

Ezen a ponton jutottunk el problémánk olyan formában történő megfogalmazásához, mely valójában kérdésfeltevé-

sünk lényegét tükrözi. Hogyan magyarázhatjuk a látszólagos patológiás eseteket? /Olyan beszédhelyzetekre gondolunk, amikor úgy tűnik, S és H egészen másról beszélnek./ Mivel támaszthatjuk alá ezeknek az eseteknek a látszólagosságát?

Ehhez van szükség a játékra. Az említett eset mellé felvettük azokat, amelyeknél S célja olyan meglepő kérdés produkálása, mely magára a nyelvi struktúrára, a nyelvi megfogalmazásra irányítja a figyelmet. Ha a kérdés ilyen jellegű irányultsága sikeres, elindulhat a játék. Feltételezzük, hogy pl. minden paradoxont tartalmazó kérdéshez rendelhető valamely C kontextus, ahol a paradoxon feloldható. Egy ilyen kontextus hozzárendelését engedi meg az implikatura, és ennek megkeresésére szólítja fel S H-t. A cél tehát nyelvi eszközökkel, bizonyos nyelvi struktúrákkal erre a játékra felszólítani.

2.o. Implikaturák¹¹ és pragmatika.

Kijelentésekre definíciószerűen úgy határozhatjuk meg az implikaturát, mint

olyan közlést, mely ki nem mondott gondolatra utal:

S p-t állít, de q-t gondol /sugall/.

Kérdésekre vonatkozóan:

S q-t kérdez, és p-t gondol /implikaturál, de az implikál szót használjuk helyette/

S azzal, amit valójában kérdez, tudat valamit, anélkül, hogy kimondaná. Így H implikáció keresését tűzi ki célul, ahelyett, hogy patológiás esetnek tartaná S kérdését. Ilyen kérdés feltételét a maximák megsértése teszi lehetővé, melynek nyomán olyan játék indul el, melyet az implikaturák keletkezése kísér, ill. implikaturák sorozatában olyan szabály alakul ki, hogy mindig a másik partnerre kell hagyni a játék lehetőségét. Természetesen az az eset is fennáll, ha S vagy H elutasítja a játékot: vagy a játék elején vagy bármely pontján. Az implikaturák propozicionálisan kifejezhetővé csak oly módon válhatnak, ha a preszuppozíció-halmazra vonatkoztatjuk őket. Ekkor a preszuppozíciókat mintegy helyettesítendő megsérteneek némelyeket a fennálló

preszuppozíciók közül.

Pragmatikára azért van szükség, mert csak ezen belül lehet rámutatni azokra a szabályokra, melyek az adott szemantikai feltételrendszert érvényesítik, illetve módosítják, befolyásolják, a jelek közötti kapcsolatokat létrehozzák, illetve megszüntetik. A tisztán szemantikai konzisztencia-feltételeket nagy mértékben befolyásolják a pragmatikai szabályok. Ennek a pragmatikai befolyásnak a mértéke és hogyanja a grice-i együttműködési elv /principle of cooperation/¹² betartása, illetve be nem tartása mellett derül ki. Az együttműködési elv értelmében a konverzációt olyan társadalmi cselekvésnek vagy magatartásformának tekinthetjük, mely cselekvés célja, hogy a beszélő mindig megtalálja a legmegfelelőbb formát arra, amit mondani, illetve közölni kíván. Az elv nem arra ad utmutatást, hogy mit kell mondani ebben és ebben a konkrét esetben; fontossága és szerepe kimerül abban, hogy állandóan arra emlékeztet, hogy S és H társadalmat alkotnak. Ha H mint interpretátor szempontjából tekintjük az elvet, akkor így fogalmazhatjuk meg: mit akar S mondani azzal, amit nekem mond. Ez feljogosítja H-t arra, hogy a konverzáció t' időpontjában t időponthoz viszonyítva a patológiásnak vélt U megnyilatkozást csak látszólagosnak tartsa, s valamely szabály áthágásának interpretálja.

2.1. Paradoxonok a kérdésben.

Először a konvencionális implikatura, majd a konvencionális implikatura játékát írjuk le egy-egy példán keresztül.¹³

Konvencionális implikatura valamely szó jelentéséből adódó paradoxon feloldására keletkezik:

/9/ Mikor halt meg Franciaország jelenlegi királya?

/10/ Fél éve.

/11/ implikatura: Két királyválasztás közötti időt éljük.

A következőkben részletesen leírjuk, milyen lépéseken keresztül juthatunk arra a konklúzióra, hogy "S p-t mond.

tehát q-t gondol" ill. "S q-t kérdez, tehát p-t implikál", s ennek figyelembe vételével H milyen argumentációs sort követ végig, hogy válaszát megadja.

I. 1. S q-t kérdez. Q paradoxon.

2. Tehát S p-t implikálja.

3. Márpedig S játszik, ha p-t implikál.

4. Tehát S játszik.

II. Az együttműködési elvet követve H-ra nézve a következőképpen alakul az érvelés:

1. S q-t kérdez. Q paradoxon.

2. Márpedig H számára q kérdés p-t implikál.

3. És p játék.

4. Tehát S nem akart q-t kérdezni.

5. H az, aki játszik.

III. Az érvelés legvégső formája, a játék elfogadása:

1. S q-t kérdez. Q paradoxon.

2. Tehát p-t implikálta.

3. Márpedig játszania kell, ha p-t implikált.

4. Tehát S játszik, ha q-t kérdez.

Konverzációs implikatura valamely beszédhelyzetből adódó paradoxon feloldására keletkezik:

/12/ Azt mondta, sárkányok nincsenek, aztán elvezetett a barlangjukhoz.¹⁴

/13/ Hol van a barlangjuk?

/14/ implikatura: Voltak sárkányok.

/12/-ben megfogalmazott paradoxonra a következő játék érvényes a proposíciók behelyettesítésével:

I. 1. S azt mondta, nincsenek sárkányok, aztán elvezetett a barlangjukhoz.

2. Tehát S azt gondolta, voltak sárkányok.

3. Márpedig S játszik, ha azt gondolja, voltak sárkányok.

4. Tehát S játszik.

II. 1. S azt mondta, nincsenek sárkányok, aztán elvezetett a barlangjukhoz.

2. Márpedig H számára a nincsenek sárkányok, aztán elvezetett a barlangjukhoz kijelentés azt implikálja, hogy voltak sárkányok.
  3. És azt gondolni, hogy voltak sárkányok, játék.
  4. Tehát S nem akarta azt mondani, hogy voltak sárkányok.
  5. H az, aki játszik.
- III.1. S azt mondta, nincsenek sárkányok, aztán elvezetett a barlangjukhoz.
2. Tehát azt implikálta, hogy voltak sárkányok.
  3. Márpedig játszania kell, hogy azt implikálja, voltak sárkányok.
  4. Tehát S játszik, ha azt mondta, nincsenek sárkányok, aztán elvezetett a barlangjukhoz.

2.2. Propozicionális kérdések.

Miután megadtuk a megválaszolhatóság szemantikai és pragmatikai feltételeit, s ehhez szükségszerűen áttekintettük a preszuppozíciók és implikaturák mibenlétét, arra a megállapításra jutottunk, hogy az implikaturák olyan nyelvi játékok, amelyek szűkebb értelemben konkrét példákra vonatkoztatva paradoxonok megoldásához vezethetnek, általánosabb értelemben pedig szemantika és pragmatika éles elhatároltságát csökkentik.

A paradoxonoknál világos volt az implikatura szerkezete: p -t mond, tehát q -t gondol. A gondolat mint ki nem mondott propozíció és a kimondott propozíció különbsége nyújt lehetőséget egyfajta játék elindítására. Ebből a szempontból, ha nem is tekinthető végleges megoldásként, de legalább olyan megközelítésnek, melynek során megválaszoltnak tekinthetjük azt a kérdést, vajon a kérdésekben megfogalmazott paradoxonokra adható-e kielégíthető válasz. Az implikaturák a szemantikai inkonzisztenciát ha nem is oldhatják föl, játékként értelmezve pragmatikai szinten elfogadhatókká teszik az inkonzisztenciát tartalmazó propozíciókat.

A propozicionális kérdésekre csak speciálisan áll az eddigiekben megfogalmazott implikatura.

Propozicionális kérdésen olyan eldöntendő /yes-no/ kérdést értünk, amelyre vagy igen vagy nem a válasz, azaz vagy p vagy $\bar{p}$.

A paradoxális helyzetet abban látjuk, hogy a p vagy $\bar{p}$ p és $\bar{p}$ -re módosul. Ez a helyzet az eldöntendő kérdés jellegéből következik, ugyanis a kérdés egyszerre implicálja, hogy p és $\bar{p}$. Erre a lehetőségre épül a következő dialógus, amit Giraudoux Harc az angyallal című regényéből idézünk. A részlet a következőképpen szól:

- Ne felejtsek, barátaim, hogy ha súlyos az állapotom, egyetlen szó sem szabad mondaniok.
- Természetesen, Elnök úr, - mondta az idősebbik doktor, kissé gyorsan.
- Különben is nagyszerű az állapota.
- Hogyan van az Elnök úr - kérdeztem halkabban a fiatalabbtól. De az Elnök vigyázott rám s így folytatta.
- Egyetlen szót sem, ahogy mondom. Se nekem, se a munkatársaimnak.
- Az Elnök úr állapota teljesen kielégítő - felelte igen hangosan a fiatalabb.¹⁵

Az egyszerűség kedvéért ezt a részletet a következő formára csökkenthetjük anélkül, hogy valamit is változtatnánk rajta:

/15/ Hogyan van az Elnök úr?

/16/ Az Elnök úr állapota teljesen kielégítő.

Bármilyen szempontból is tekintjük ezt a kérdés-válasz párt, úgy tűnik, mindenben megfelel az adott kritériumoknak, a preszuppozíciói sem támasztanak nehézséget. Viszont az eldöntendő kérdés jellegéből következően az igazra és a hamisra csak egy-egy alternatíva adódik. Nevezetesen a kérdésre adott válasz önmagából generálja, hogy nem áll fenn az, hogy beteg, de az is lehetséges, hogy nem áll fenn az, hogy állapota kielégítő. Erre a kettőségre épül a részlet paradoxális jellege, valamint a minőség maximálásának a megsértésére: ez utóbbira explicit felszólítás

történik: ha beteg, akkor is mondd, hogy nem beteg. A propozicionális kérdésekre vonatkozó játék:

- I. 1. H p-t mondott.
  2. Tehát H p-t is és $\bar{p}$ -t is intencionálja.
  3. Márpedig H játszik, ha p-t is és $\bar{p}$ -t is intencionálja.
  4. Tehát H játszik.
- II. 1. H p-t mondott.
  2. Márpedig S számára p-t mondani azt implikálja, hogy p és $\bar{p}$.
  3. És p és $\bar{p}$ játék.
  4. Tehát H nem akart p-t és $\bar{p}$ -t mondani.
  5. S az, aki játszik.
- III. 1. H p-t mondott.
  2. Tehát H p-t és $\bar{p}$ -t implikálta.
  3. Márpedig játszania kell, hogy p-t és $\bar{p}$ -t implikálja.
  4. Tehát H játszik, ha p-t mondott.

Az eddig elemzett példáink egyaránt arra a következtetésre vezetnek, hogy igaz ugyan, hogy a kimondott szavak és a ki nem mondott gondolatok közötti szakadékot lehetetlen áthidalni, azaz egyikből a másikba eljutni, egyikből következtetni a másikra nehézséget jelent. Viszonylag megfoghatatlan a beszélők mentális attitűdje, legfeljebb az episztemikus logika leírásaival ragadható meg belőle valamennyi. Ezért ütközhet nagyobb nehézségbe az a pragmatika, mely az ilyen mentális attitűdváltozásokat kívánja leírni a jelhasználókban, mint az, amely nem törekszik többre mint azoknak a szabályoknak a leírására, amelyek a jelek közötti kapcsolatokat irányítják a jelhasználók számára /pl. Grice/.

Viszont az is igaz, hogyha az együttműködési elv nevében kizárjuk a patológiás és értelmetlen eseteket, akkor valahogy mégis magyarázatot kell találnunk azokra az esetekre, melyek látszólag ilyennek tűnnek, azaz a patológiás esetek mögött is valamilyen szabályt kell megadnunk.

Valóban túlságosan tágnak és általánosnak tűnik az a megkötés, hogy S p-t mond és q-t gondol: ez azt jelentené, hogy bárki bármit mond a beszélgetőpartnerének mindig mást kellene keresni mögötte? Ezt természetesen nem állítjuk. Nincs is értelme ilyen kérdésnek, ha elfogadtuk az együttműködési elvet. Legfeljebb úgy kell átfogalmazni a kérdést, hogy joga van S-nek és H-nak interpretálnia azt az implicit jelentést, ami a látszólagos patológiás esetekből fakad. Viszont az interpretációval sem nyerünk sokat. Egy látszólagos patológiás esetre számtalan implicit jelentés adható meg implikaturákra átírva. Ezért ki is iktattuk az interpretációk lehetőségeinek számba vételét. Ehelyett olyan szempontból közelítettük a problémát, hogy felvettük az általunk legjellemzőbbnek tartott patológiás eseteket: a pradoxonokat és a propozicionális kérdéseket kérdés-válasz pár relációkra vonatkoztatva. Rájuk nézve megadtuk azokat a következtetési szabályokat, melyek irányításának eredményeként a "hogyan beszél" kérdésre "implikaturával" választ, a "miért beszél" kérdésre a "játszik" választ kaptuk. Azt irtuk le, ha S célja a játék, H-nak milyen érvelésre van szüksége, hogy adott p kijelentés vagy Q kérdés paradoxonját úgy fogadja el mint játékra való felhívást.

A pradoxonokat játékra való felhívásként értelmezhetjük /propozicionális kérdéseknél ez a lehetőség adott, de nem biztos, hogy minden esetben kihasználják/. Olyan jellegű kérdés-válasz párokkal foglalkoztunk tehát, amelyeket nem információszerzés céljából tesznek fel. A kérdező a kérdéssel nem azon kívánságát specifikálja, hogy "idézd elő, hogy én tudjam" - amit a kérdések deziderátumaként¹⁶ adnak meg - hanem azon kívánságát, hogy "idézd elő, hogy én játszam." Ezzel növeltük azoknak a kérdéseknek a halmazát, amelyeknek a deziderátuma nem az, hogy "idézd elő, hogy tudjam". Hintikka pl. a vizsgakérdéseket említi egyedül, ahol egyértelműen világos, hogy nem írható fel ez a deziderátum. Ezt kiegészítettük a paradoxonokkal és a pro-

pozicionális kérdésekkel. Mindkettőben szemantikai lehetőség adott arra nézve, hogy nem érvényes és nem is érvényesíthető az "idézd elő, hogy tudjam" deziderátum, míg a vizsgakérdések esetében nem szemantikai oka és magyarázata van annak, hogy megváltozik a deziderátum, "mutasd meg, hogy te tudod", hanem pragmatikai, a kontextuális helyzetből adódóan.

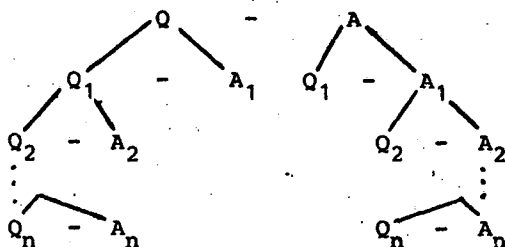
3.o. Leírások és lánckérdések.

A lánckérdéseknél a játékra a lehetőséget a leírások adják. A leírásokkal kapcsolatban kétféleképpen foglalhatunk állást; vagy elfogadjuk őket mint válaszokat, vagy elutasítjuk őket. Ez utóbbi állásfoglalás következménye az lenne, hogy nem lehetne értelmezni azokat a lánckérdéseket, amelyeknek elemzésére teszünk kísérletet: szemantikai alapról tekintve sokkal nehezebb és bonyolultabb megoldást találni, amire gyakorlatilag nem történt még kísérlet. Viszont ha a leírásokat olyan részleges válaszként értelmezzük, melyek függvények specifikációi,¹⁷ akkor pragmatikai szempontból tekintve a problémát, műfajelméleti szempontokkal összehangolva megadhatunk egy olyan szabályrendszert, mely bizonyos narratív struktúrákra nézve hasznosítható lehet.

A leírások természetesen számos problémát vetnek fel, nevezetesen a referálás és az identifikálás problémáját: a leírásoknál derülhet ki, hogy különbség van referálás és identifikálás között, legalábbis a referálás megtörténhet egy leírással, de korántsem biztos, hogy H számára ez elegendő az identifikáláshoz. Hogy a leírásokkal mennyiben referálhatunk, fontos kérdés, de úgy véljük, vizsgálódásaink jellegéhez viszonyítva nem lényeges. Amit ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, az a leírások részleges válaszként való kezelése, azon egyszerű oknál fogva, hogy minden egyes leírás a végső igaz válaszhoz visz közelebb.

Tételezzünk egy Q-A kérdés-válasz párt. Leírások szerepelhetnek Q-ban és A-ban egyaránt. Viszont a leírások szerepeltetése azt vonja maga után, hogy akár Q akár A

önkényes. Az önkényessége tehát annyit jelent, hogy bármilyen összetett kifejezés is lehet. Ebből következően A-ban és Q-ban egyaránt előfordulhat indirekt kérdés is. Ezáltal a következő elvileg végtelen lánc generálható:

Tehát vagy a kérdés válaszát bontjuk tovább, vagy több kérdést kapcsolunk össze különböző transzformációkkal: az első esetben az indirekt kérdések láncát a választ specifikálja jobban, míg a második esetben a fő Q kérdésben megadott leírást specifikálja jobban. Azt az esetet, amikor a főkérdés válasza tartalmaz indirekt kérdést a következő példával illusztráljuk:¹⁸

/17/ Melyik király kormányozza Franciaországot?

/18/ Az a király, aki tudta, melyik őrhely maradt őrizetlen.

/19/ Melyik őrhely maradt őrizetlen?

/20/ Az az őrhely, ahová nem tűztek zászlót.

A-nak az önkényességével a végtelen regresszust is megengedjük: azaz A válaszként elfogadható olyan kifejezés, mely indirekt kérdést tartalmaz, továbbá ennek a második indirekt kérdésnek is lehet olyan A₁ válasza, mely szintén tartalmaz indirekt kérdést, és így tovább. Így olyan körbenjáró definíciót kapunk, mely szerint a kérdés a válasszal, a válasz a kérdéssel van meghatározva. Erre a problémára megoldásként kínálkozik a különböző direktségi fokok bevezetése. Ezzel feltételezünk egy olyan véges regresszust, melynek utolsó lépésében nem található indirekt kérdés, legfeljebb valamilyen leírás. E nélkül az

Indirekt kérdések végtelen számán keresztül olyan derivációról van szó, melynek során sohasem lehetne visszatérni az eredeti válaszhoz.

Hangsúlyozzuk, hogy ezek az indirekt kérdések valamilyen episztemikus kontextusban vannak beágyazva; ezért az oka annak, hogy nem lehet folytatni a láncot az, hogy az "Örhely" nem látható el episztemikus attitűddel, viszont olyan leírással, mely szintaktikailag vonatkozó névmással van bevezetve, igen.

A játék tehát akkor indul el, amikor zéro direktségi fokú válasz helyett első direktségi fokú választ adunk /pl. tulajdonnév, névmás helyett leírást./ Mindaddig tart a játék, amíg szintaktikailag és szemantikailag olyan szelekciót végzünk, mely megfelel annak a szabálynak, hogy episztemikus kontextusba beágyazott indirekt kérdést tartalmazzon a válasz, az utolsó lépésre tartogatva a zéro direktségi fokú választ, mely nem zárja ki, hogy leírás legyen. Viszont ekkor már egy új játékot definiálnak a leírások. Problémátikusnak tűnhet a játék befejezésének a megállapítása, de szintaktikai és szemantikai megköötöttségek segítenek kijelölni a játék végét, és egy újabb játék kezdetét. Ha leírással fejeződik be a játék, újabb szabályok irányításával újabb játékot tételvez, míg a leírástól eljutunk a névig vagy szinguláris terminusig. Az első lépésben megadott név mint válasz kizárja a lánc elindításának a lehetőségét. Pragmatikailag ez úgy értelmezhető, hogy H vagy S elutasítja a játékban való részvételt, természetesen ez bármelyik lépésnél bekövetkeezhet: a játék vége pragmatikailag úgy jelölhető ki, hogy teljesen önkényes módon, akármelyik leírásnál félbe szakadhat a játék annak elutasításával, anélkül, hogy név vagy akár deiktikus névmás kimondására került volna sor. Szintaktikailag a kérdőszóval is definiálhatjuk a játék befejezését. Fogalmazhatunk úgyis, hogy az új kérdőszó bevezetése egybeesik a játék lezárásával ill. újabb játék kezdetével: így ugyanaz a kérdés lehet az első játék utolsó láncszeme, s ugyanakkor

a második játék első láncszeme. Elképzelhető olyan játékok, melyek végig egyetlen kérdőszóval futnak le, és olyanok, amelyekben különböző kérdőszavak váltogatják egymást.

Tehát azt a két lehetőséget vettük fel, amikor a leírások a kérdésben szerepelnek vagy a válaszban, a láncokat episztemikus kontextusba ágyazott indirekt kérdések hozzák létre, /erre adtuk példánkat/ ettől eltérő lánc létrehozására idézzük az ész láncmesét.¹⁹

/A függelékben közöljük teljes terjedelmében./

Itt a lánc leírások sorozatának kérdés-válasz párra alakítása során jön létre. Attól függően, hogy milyen sorrendben következik a fő kérdés-válasz pár, különböző narratív struktúrákat írhatnak le. A láncmesében a fő kérdés-válasz pár:

/21/ Honnan került ide a gyűrű?

/22/ A harcosok ujjának csontjaiból, a halászok nyakcsontjaiból, a fiúk térdcsontjaiból.

Struktúráisan ez a fő kérdés-válasz pár csak késleltetéssel oldható meg, hiszen ha ezzel kezdődne, akkor nem folytatódhatna tovább a gyűrű specifikálásával, legalábbis nem kérdés-válasz pár láncokban, legfeljebb a fő kérdésbe mint összetett kifejezés, beépítve. A megváltozott kérdőszó a fő kérdés megjelenését jelzi funkcionálisan.

Tehát a gyűrű individuumra referáló a /gyűrű/ leírás a következő módon adott:

vegyünk egy d_n leíráshalmazt

udvar, tenger, kut, tölgyfa, oszlop, lány, szita, kakukk, gyermek, fibula

és hajtsunk végre rajta egy T_1 transzformációt, mely transzformáció eredményeként ezek a leírások helyhatározóvá alakulva a következő leírás-sort képezik:
udvarunk alatt lévő tenger, tenger közepén lévő kut, kut szélén lévő tölgyfa, tölgyfa ágán lévő oszlop, oszlop végén lévő lány, lány térdén lévő szita, szita fenekén lévő kakukk, kakukk kezében lévő gyermek, gyermek mellén lévő fibula, fibula fokában lévő GYÜRŰ

így még mindig egy d_n leírás-halmaz áll előttünk.
A következő T_2 transzformációval ezt a d_n leírás-halmazt egyetlen összetett kifejezéssé alakítjuk:
udvarunk alatt /lévő/ tenger közepén /lévő/ kut szé-
lén /lévő/ tölgyfa ágán /lévő/ oszlop végén /lévő/
lány térdén /lévő/ szita fenekén /lévő/ kakukk kezé-
ben /lévő/ gyermek mellén /lévő/ fibula fokában /lé-
vő/ GYŰRŐ

Ennek az egyetlen összetett kifejezésnek az a szerepe,
hogy a $d_1 \dots d_n$ sorozaton belül kijelölje a sorrendisé-
get, mely csak annyiban kötött, amennyiben d_1 kiválasztott
leírás d_{i-1} és d_{i+1} leírásokon keresztül kapcsolódik d -hez.
Kivétel természetesen d_1 , mely d_2 -vel, és d_n , mely d_{n-1} -el
kapcsolódik d -hez.

A sorrend kijelölése után már végrehajtható T_3 transz-
formáció, melynek folyamán d_1 leírás Q-A kérdés-válasz
párrá alakítható wh-kérdőszó bevezetésével:

d_1 leírás: szita feneke

T_1 transzformáció után: lány térdén lévő szita, szita
fenekén lévő kakukk

mint rendezett leírás-sor jelenik meg.

T_2 transzformáció végrehajtásával: ... a lány térdén
lévő szita fenekén lévő kakukk...

T_3 transzformáció elvégzésével:

Mi van a szita fenekén?

Kakukk van a szita fenekén.

kérdés-válasz pár áll elő.

Tehát a fő kérdésben megfogalmazott individuum egy
leírás-sorozattal van kifejtve, Q-A kérdés-válasz párba
rendezve. Ezeknek közvetlenül nincs köze a fő kérdéshez.

4.o. Összefoglalás.

Nagy általánosságban témánk a megválaszolhatóság prob-
lémája, mely véleményünk szerint rendkívül szorosan össze-
függ az igazság, a paradoxonok és a preszuppozíciók prob-
lémájával: megválaszoltnak tekinthető-e a kérdés, ha hamis

a válasz; egyáltalán adható-e bármilyen válasz akkor, ha a kérdés szemantikai paradoxont tartalmaz; a preszuppozíció fennállása ill. ellenkezője mennyiben befolyásolja egy propozíció válasz mivoltát. Csak igaz válaszokat tételeztünk, éppen ezért a paradoxonoknál az igazság helyett azt vizsgáltuk, milyen érvelési szabályok mellett értelmezhetők nyelvi játékként S-re és H-ra vonatkoztatva. Megállapítottuk, hogy a preszuppozíciók a kérdés-válasz reláció minősítéséhez szükségesek, és egy p propozíció válasznak számíthat akkor is, ha az irrelevánsak nem állnak fenn.

A felsorolt problémák sokféleképpen vonatkoztathatók a kérdésekre, struktúrálisan, funkcionálisan, valamint a nyelvi játékban betöltött szerepére nézve. Ez utóbbit vizsgáltuk részletesebben, miközben mindvégig a kérdések és válaszok közötti kapcsolatot kerestük a dialóguson belül, és rámutattunk a játék lehetőségére a paradoxonokkal és a propozicionális kérdésekkel kapcsolatban. Ezáltal a kérdések olyan alosztályát adtuk meg, amelyre nem áll fenn az az általános meghatározás, hogy információ átadására szólnak fel információgyűjtés céljával. Befejezésül a prédikátumhozrendelésből származó ellentmondásra hozunk példát:

/23/ Hány méter a kerek négyszög átmérője?

/24/ Hány cm a háromlábú szék negyedik lába?

A felállított szabály értelmében S q-t kérdez, de p-t implikál, azaz S q-t kérdezve tudat valamit: /23/ esetében:

/25/ Ha megfelelő nagyságú kört rajzolok, a kör vonala egyenesnek tűnhet.

/24/ esetében:

/26/ A szék egyik lába kitörött, az asztalos most csinálja a negyediket.

Ezért azt a megállapítást tehetjük, hogy ezek a példák jóval túllépik a normál konverzáció lehetőségeit, a játékkal olyan új lehetőséget hordozva magukban, mely átvezet az irodalom, nevezetesen a lánckérdések területére.

Függelék

TENGER AZ UDVAR ALATT

Mi van az udvarunk alatt?
Tenger van a mi udvarunk alatt.
Mi van a tenger közepén?
Kut van a tenger közepén.

Mi van a kút szélén?
Tölgyfa van a kút szélén.
Mi van a tölgyfa ága alatt?
Oszlop van a tölgyfa ága alatt.

Mi van az oszlop végén?
Lány van az oszlop végén.
Mi van a lány térdén?
Szita van a lány térdén.

Mi van a szita fenekén?
Kakukk van a szita fenekén.
Mi van a kakukk kezében?
Gyermek van a kakukk kezében.

Mi van a gyermek mellén?
Fibula van a gyermek mellén.
Mi van a fibula fokában?
Gyűrű van a fibula fokában.

Honnan került ide a gyűrű?
A harcosok ujjának csontjaiból.
a halászok nyakcsontjaiból,
a fiúk térdcsontjaiból.

Jegyzetek

- ¹ A tudományelméletben is nagyon jól felhasználható a kérdések logikája a hipotézisek igazolására. Pl. S. Gale elméletében a nehezebb kérdések tárgyalásával olyan kognitív modelleket ad meg, melyek mint hipotézisek kezelhetők. Így lehetséges az, hogy a nem igaz válasz is válasz, a döntő az, hogy a végén igaznak bizonyulnak-e ezek a válaszok. Egy Q kérdésre adható potenciális válaszok halmaza a kérdés preszuppozíciójának a függvénye: a feltételezési A axiómákkal mindegyik potenciális válasz konzisztens, a preszuppozíciókkal viszont csak néhány. Pl. Merre építsük az utat? kérdésnél azt kell mérlegelni, milyen értékrendszer dönt /etikai, gazdasági stb./ Ezek a szempontok háttérismeretként jelentkeznek. Így lesznek a preszuppozíciók között olyanok, amelyek tekintetében a válaszok ellentmondanak: lehetséges válasz ellentmondhat a preszuppozíciónak, sőt az igaz is. Lásd Stephen Gale: A Prolegomenon to an Interrogative Theory of Scientific Inquiry. In: Henry Hiz /ed./ Questions /1978/, D. Reidel, Dordrecht, pp. 319-345.
- ² Gondolunk itt a leglényegesebb alapművekre pl. 1. Jaakko Hintikka: The Semantics of Questions and the Questions of Semantics, Acta Philosophica Fennica XXVIII /1976/, 2. Stanley Peters and Esa Saarinen /eds./ Process, Beliefs, and Questions. /1982/, D. Reidel, Dordrecht, 3. lásd H. Hiz id. mű.
- ³ A példát a következő munkából vettük: Nuel D. Belnap, JR.: Questions and Answers in Montague Grammar. In: S. Peters and E. Saarinen id. mű p. 173.
- ⁴ Igaz lehet a válasz a lehetséges világok bevezetésével, azaz, ha egy lehetséges világban van Fred kezében martinis pohár. A lehetséges világok leszűkítésére megoldás: Hintikka nyomán a leírások mint részleges válaszok elfo-

gadása az igaz válaszok osztályán belül. Erre építjük a továbbiakban a lánckérdések elemzését.

- 5 Magyar nyelven a probléma egy kicsit más irányú tárgyalása, explicit és implicit jelentés megkülönböztetésének a fényében: Kiefer Ferenc: A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és explicit jelentés. In: Frank Tibor és Hoppál Mihály /ed./ Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. /1980/, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. pp. 95-103. Saját preszuppozíció fogalmunkat a belnapi elméletre építjük, lásd. id. mű.
- 6 Igaz a válasz, ha a világban való fennállására vonatkozik, kielégíthetőségről pedig akkor beszélünk, ha a relációt tartjuk szem előtt. A kielégíthetőség igazságfüggő.
- 7 Úgy véljük, azok a tiszta esetek, amikor a kérdés és válasz ugyanazon preszuppozíciókat elégítenek ki, különösebb problémát nem jelentenek. A probléma akkor válik érdekessé, amikor olyan eset áll fenn, ahol a kérdés is és a válasz is más-más preszuppozíciókat elégítenek ki.
- 8 Röviden a háttérismeret, eredmény /score/, preszuppozíció elhatárolásáról: háttérismeret a legtágabb, a felhasználók potenciálisan jelenlevő összes tudását tételezi, így nem a konverzáció idejéhez van kötve. Preszuppozíció egyetlen mondatból, egy adott proposícióból következik, a konverzáció idejéhez kötött, viszont nem hangzik el. Az eredmény a preszuppozíciók bizonyos összegét jelenti, a legszorosabban kötődik a konverzáció idejéhez, mivel az elhangzott proposíciók képezik.
- 9 Lásd. a grice-i maximák: 1. mennyiség: közlésed ne tartalmazzon több információt, mint amire szükséged van. 2. minőség: közlésed legyen igaz. 3. kapcsolat: légy releváns. 4. mód: légy világos.
H. Paul Grice. Logic and Conversation. In: P. Cole and J.L. Morgan /eds./ Syntax and Semantics, vol. III, Speech Acts. /1975/, Academic Press, New York, pp. 41-58.

- 10 Hogy mit tart S vagy H relevánsnak, annak leginkább nyelven kívüli okai vannak, amire itt nem térhetünk ki.
- 11 A grice-i pragmatika formalizálására G. Gazdar tett kísérletet. Az implikaturákról vallott nézeteinkben a következő művére támaszkodunk: G. Gazdar: *Pragmatics /Implicature, Presupposition, and Logical Form/* /1979/, Academic Press, New York.
- 12 Lásd. H.P. Grice id. mű
- 13 G. Gazdar id. mű alapján vezettük be ezeket a terminusokat.
- 14 "Who told me dragons did not exist,
then led me to their lairs"
Az idézet Ken Kesey: *One Flew Over The Cuckoo's Nest* /1962/, Penguin Books mű mottója.
- 15 J. Giraudoux: *Harc az angyallal*. Franklin-Társulat, Bp. p. 35.
- 16 J. Hintikka: *Answers to Questions*. In: H. Hiz id. mű pp. 279-301.
- 17 Hintikka meghatározása lásd. id. mű
- 18 Lásd. R. D. Hull: *A Semantics for Superficial and Embedded Questions*. In: *Natural Language in Edward L. Keenan /ed./ Formal Semantics of Natural Language*. /1975/, Univ. Press, Cambridge, pp. 35-46.
- 19 Az idézett mű in Hoppál Mihály /ed./ *A tejút fiai*. /Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról /1980/, Európa, Bp. p. 165.

Szigeti Csaba

HAJNÓCZY PÉTER TALÁLÓS KÉRDÉSE: HOL LÉTEZNEK A
KOPT NŐK?

Gondolatmenetem tárgyát Hajnóczy Péter 1981-ben megjelent utolsó kötetének egyetlen rövid története alkotja. A kopt nők c. írásban intuitíve a találós kérdés szerkezet-típusát ismerem fel, illetve e mű alapjellemzőit azonosíthatónak látom a találós kérdés követelményrendszerével. E követelményrendszer megformulázását A. Jolles klaszikus könyve alapján állítom fel, ám tőle eltérően az egyes kritériumokat műfajkonstituensekként fogom fel, azaz számomra a mű jelentése nem látomás-, hanem kereszt-rejtvényszerű /számos más olvasat is elképzelhető/.

A kopt nők szövege két alkalommal jelent meg: először a Mozgó Világ hasábjain ^{1/}, majd a Jézus menyasszonya c. kötetben ^{2/}. Mivel a Szépirodalmi Kiadó közlésében - több apró eltérés mellett - egy olyan kihagyás is szerepel, amely a szöveget értelmezhetetlenné teszi, ezért a folyóiratban közölt szövegre támaszkodom az ultima manus textológiai elve ellenére is.

A kopt nők

A kopt nők senkinek nem kegyelmeznek, és kegyelmet sem kérnek soha. A kopt nők. Talán éppen ezért meglehetősen kevés adatunk van a koptokról. "Egyiptomi keresztény vallás": egyház. Valamint'': nyelv: a kopt egyháznak az ókori Egyiptomból származó nyelve. A koptok: az ókori egyiptomiak utódainak /vallási/ közössége. Nk'': lat arab kopt görög."

Mindez, tanúsíthatom: nem így van. A kopt nők szabadok voltak, mert azok óhajtottak lenni. A kopt férfiak

obligát csürhéje menekülhetett volna, de nem tehetette, tehát őfelőlük nem mondhatok semmi bizonyosat, mint a számban lévő csíkos, gyilkos darazsakról.

Az ember csak találgathat, mint mindig, amikor - a napi politika szerint nemcsak a koptokról s köztük a kopt nőkről esik szó. De hát ezekről a dolgokról igazat vagy annak ellenkezőjét mégsem lehet elbeszélni.

Persze, persze, ha térdig ezüstben kérdezhetnéd: létezhetnének egyáltalán koptok?

Magyarázkodnom kell. Annyi az egész, hogy a kopt nőkről álmodtam, és felriadtam verejtékben úszva. Aztán sürgősen megittam három pohár vörös bort, amelyhez a koptok vére is hasonlít. Rágyújtottam egy cigarettára, amely csak ebben a kiherélt, ősi területeitől megfosztott országban neveztetik cigarettának.

Keserves szenvedések után - mivel a szenvedés mindig keserves! - csaknem elaludtam. Bárki jogosan feltehetné a kérdést: hol az ördögben tartózkodnak a kopt nők? Igen, erre a kérdésre milyen választ adhatok?

Talán annyi: a szívemben, mikor ágyamban felriadtam, és nyúltam a vörös bort tartalmazó üveg után.

*

Hajnóczy Péter a koptok történetével és művészeti emlékeivel a Szépművészeti Múzeum kiemelkedően gazdag 1980-as Kopt művészet című kiállításán találkozhatott. A berlini állami múzeum kopt anyagáról készült füzet bevezető tanulmányát az egyik legkitűnőbb európai koptológus, Aarne Effenberger írta ^{3/}. /A kopt történelemre vonatkozó csekély ismereteimet részben az ő Koptische Kunst című kötetéből szereztem ^{4/}. /Hajnóczy e műve tehát nem pusztán szubjektív látomás: a szerzőnek is voltak ismeretei a kopt kultúrtörténetről.

Intuitív felismerés alapján e mű műfaji jellemzőit a találós kérdéséhez hasonlóaknak vélem. André Jolles eredetileg 1930-ban publikált Einfache Formen ^{5/} című kötete alapján a találós kérdés követelményrendszere így formu-

lázható: 1/ a műfaj megköveteli, hogy a találós kérdés kérdés+válasz szerkezetben realizálódjon; 2/ feltételez egy kérdezőt és egy megkérdezettet; 3/ a kérdés elhangzásának pillanatában a kérdező tudja a választ, a megkérdezett a nem-tudás állapotában van, akinek fel kell emelkednie a kérdező tudásához, és 4/ a kérdésre egyetlen jó válasz adható, s e választ csak magából a kérdésből lehet kihámozni. A találós kérdés megfejtésének tétje élet vagy halál. Ezt a "Fejeddél játszol!" - típusú találós kérdést francia terminussal devinette cruciale-nak vagy devinette solution cruciale-nak nevezik, a megoldás megtalálása e szövegtípusban egyben próbatétel is. "... a találós kérdés mély jelentése az az élet, amellyel játszunk, és a fejkünk, amely játszik" - írta Jolles ^{6/}. Gondoljunk akár Kalaf herceg és Turandot hercegnisasszony történetére. A kopt nők tengelyében két kérdés áll: hol léteznek a kopt nők és létezhetnének-e egyáltalán? A befejező mondat maga a válasz. Am a második követelménynek már csak részlegesen felel meg szövegünk, hiszen itt maga a narrátor teszi fel a kérdést önmagának és önmaga adja meg a választ. Holott az eredeti szabályrendszer szerint kötelező szembeállítani a megkérdezőt és a megkérdezettet, s e kettő egybemosását gyakorlatilag kizárja, vagy csak igen sok többlet-szabály felvétele árán engedi meg a műfaj. /Az is lehetséges, hogy az igazi megkérdezett az olvasó, aki nem-tudásából nem képes fölemelkedni a tudáshoz./ Hajnóczy ezért arra kényszerült, hogy - bár a kérdező és a megkérdezett azonos - grammatikailag részlegesen megtegye a kötelező különválasztást közöttük. Egyrészt ezt azzal érte el, hogy a kopt nőkről szóló kijelentéseket álmokként tálalta, álmokként, amely tudatosan nem irányítható, szabályozhatatlan. /Másként a szerző úgy beszél álmairól, látomásairól, mint egyetlen tulajdonáról, és önmagáról, mint tanúró, akinek "hívása" e víziók lejegyzése: a vizionáló és a lejegyző külön entitást képviselnek./ Másrészt a kötelező két szerep-

lő kötelező különállását úgy oldotta meg, hogy a kérdező személyét finoman önmagán kívülre csúsztatta, illetve a kérdés egyes szám 2. személyűségével /"kérdézhethéd"/ lehetővé tette, hogy az olvasó a kérdezőt egy grammatikailag jelzett másikként fogja fel, aki önmegszólító módon lehet az Én, de lehet Te /= egy másik is/, ám vonatkozhat egy általánosan felfogott harmadikra, az olvasóra /= bárkire, mindenkire/. Az utolsó kérdést a narrátor egyértelműen önmagának teszi fel: ebből az aspektusból a mű végpontjához érkeztünk.

A találós kérdés műfajának középpontjában a megfejtés keresése áll. Eszerint a megkérdezettnek el kell jutnia az igazsághoz, ami a feltett kérdésre adott helyes válasz megjelését jelenti. Az igazság keresésének útján maga a műfaj különítteti el kötelező módon a hamisat, a bizonytalant, a nem egészen, de majdnem bizonyosat és az igazat. A kopt nők a mindentudó elbeszélő határozott kijelentésével kezdődik: az első mondat a szöveg tétele, a priori kijelentés. Ezt követi idézőjelben az intézményszerűsített, hivatalosan elfogadott nézet a koptokról, kéziszótár-nyelven. Hajnóczy itt az egykötetes Magyar Értelmező Kéziszótár kopt címszavát idézi csekély pontatlansággal ^{7/}. Majd ismét szerzői igazságtevést olvashatunk: "Mindez, tanúsíthatom; nem így van." Ezt követi az igazság kideríthetőségének másik lehetősége, illetve eleve lehetetlensége: a telekommunikációs rendszerek által közvetített napi politikai hírek megbízhatatlansága, pontosabban e hírekben az igaz és a hamis eldönthetetlensége. Az igaz vagy hamis kritériuma Hajnóczynál itt már túl van a tényeken, az adatokon és a csatorna megbízhatóságán. Így nem meglepő, hogy ezek után a szerző egy álmod tesz meg a telekommunikációs eszközök /TV, rádió, sajtó/ és a hivatalos tényközlés /lexikon/ fölötti igazsággá. A mű kontextusában a tény, az adat /amilyeneket a kéziszótár is közöl/ már messze nem azonosítható az igazság-

gal: bizonyos pl., hogy a kopt nyelv az ókori egyiptomi fennmaradt, kései változata, ugyanakkor "Mindez... nem így van"; s ha kevés adatunk is van, és a koptokról bizonyosat nem is állíthatunk, de igazat még igen. A bizonyosság és az igazság nem egymásra csúsztatható fogalmak /a veseszörpről és Embólia kisasszonyról is úgy mondunk igazat, hogy bizonyosat nem tudunk mondani felőlük/. Hajnóczynak a koptokról kialakított képében a férfiak "obligát csürhe"-ként jelennek meg, a nők a legfőbb erények, a 'férfias' bátorság példáuliként, mint akik "senki- nek nem kegyelmeznek, és kegyelmet sem kérnek soha", és főként a szabadság megtestesítőiként /Hajnóczy számára látható módon a nő alapértéke a szabadság és a kegyetlen- ség: Hair /!/ című rövidtörténete sörényes hajú A.-ja is "büszke" és "kegyetlen" ⁸/. A koptokról a szövegben alkotott különböző nézetek, vélekedések természetesen különböző nyelvezen fogalmazódnak meg, s ezt a nyelvi pluralitást csak fokozza a találós kérdés kötelezően speciális, mert rejtvénytyszerű, de a megoldást magában hordozó nyelve. A találós kérdés feltevésének módjában - mint utaltunk rá - benne kell lennie a válaszadás lehetőségének, indirekt módon tartalmaznia kell azt. A "létezhetné- nek egyáltalán koptok?" kérdésének hangsúlyozott feltétel- lessége eleve kizárja a művön belül az igaz válaszok kö- zül pl. azt, hogy ma körülbelül 9 millió kopt él, részint Egyiptomban, részint Etiópiában Murad Kamil adatai sze- rint /íme a hivatalos lexikon-adatok megbízhatósága: az Új Magyar Lexikon kopt címszavában számukat 1,5 millió- ra teszi/. Ha a kopt nők az erények és a szabadság meg- testesítői, a kérdés magában hordja annak a válasznak a lehetőségét, hogy ne földrajzi területen keressük őket, hanem itt, "a szívenben, mikor ágyamban felriadtam, és nyúltam a vörös bort tartalmazó üveg után".

Természetesen, amikor a koptokról való tudást Hajnóczy hierarchizálja, az egyiptomi keresztények népéről alkotott

válaszát és látomását mélyebb igazságként kell elfogadnunk. És az olvasónak nincs különösebb szüksége a koptok alaposabb ismeretére, már csak azért sem, mert valóban általában "meglehetősen kevés adatunk van a koptokról." Ugyanakkor megszerezhető egy a TV, a rádió, a sajtó és a lexikonok nyújtotta, az ismeretnél mélyebb ismeret is róluk, hiszen létezik kisebb könyvtárra rúgó kopt filológia, ahogy a kultúrtörténet egyik ágaként koptológia is. S tán nem haszontalan a kopt filológia eredményeinek népszerűsítő cikkeit Hajnóczy víziója mellé illeszteni. E néppel elsősorban a művészet- és a vallástörténet kutatói foglalkoznak, utóbbiak azért, mert kopt /gibt/ nyelven - görög betűkkel lejegyezve vagy később arabra áttéve - számos apokrif keresztény szöveg őrződött meg, Apokalipszis-szövegváltozatok stb. A kopt nyelv napjainkra csak az egyházi gyakorlatban maradt fenn, a hívők már rég nem értik, hiszen évszázadok óta átvették az arab nyelvet. A kopt nők helyzetéről, erkölcsiségéről az általam ismert kisszámú irodalomban a kairói Murad Kamil írt a legtöbbet⁹, A társadalmi élet a koptoknál c. tanulmányában. E tanulmányból többek között az is kiderül, hogy már az egyiptomi nő az Óbirodalom korában "nagy szabadságot és tekintélyt élvezett", ami a férfitársadalom jogrendszerének erőteljes korlátozását vonta maga után. Ez a jelenség a szerző szerint a Nilus menti élet lényegileg paraszti karakteréből fakadt. Az egyiptomi nő a kereszténység felvétele után is fátklavivó maradt: a kopt nők a sugallat forrásai, számosan segédkeztek egyházatyák munkájában is. Erényeik ismerete révén sokan tértek meg Krisztus vallásához. A kopt férfiak pedig - Hajnóczy Péter szavával - ténylegesen "obligát csürhét" alkottak: pl. a legcsekélyebb vásárlást sem ejthették meg anélkül, hogy erről ne konzultáltak volna a feleségükkel ... /Az egyiptomi férfi rendszerint csak egy feleséget vett el./ A kopt nők keresztény szeretet-szolgálatát és szabadságszeretete már-már legendássá vált

az idők során, hasonlóan azokhoz a hindu nőkéhez, akik a mohamedán támadás idején a tunya és összefogásra képtelen férfiakat bátorították, és gyakran inkább az önkéntes tűzhalált választották, semmint a rabságot¹⁰. "Üldözések eljövételével - ismét Kamil Muradot idézem - a keresztény egyiptomi nők keltették fel a bátorságot a férfiakban: a legrosszabb kegyetlenségek hősi elviselésére buzdították őket, és arra, hogy rendithetetlen derűvel viseljék el azokat. Előfordult, hogy amikor a férfi veszélyben gyengének bizonyult, egy szent nő mutatta meg számára a bátorságot..."¹¹.

Hajnóczy Pétert látható módon foglalkoztatta a kopt nők legendás erkölcsisége, a nép és a nyelv története, ahogy mondani szokás: 'utánajárt a dolgoknak', így harmonizálhat személyes igazsága a kultúrtörténetivel. De ezzel együtt a kopt nőket e húszmondatos szövegben mitizálta is, éppúgy, mint regényében a perzsa romvárost. Van azonban egy rendkívül nagy különbség is Embólia-kisasszony, a perzsa romváros és a kopt nők mítosza között: az egyiptomi keresztény nők nem halálszimbólumok. 'Férfias' etikájukkal a szabadság mitizált megtestesítői a szivben. Félig pogány, félig keresztény, félig barbár, félig civilizált mítosz hordozói ők, vérük színe a boréhoz hasonlít, amiért felébredése után nyúl a narrátor. Halványan ugyan, de - érzésem szerint - szakrális gesztusról van itt szó, a szenvedés utáni /általi/ megtisztulásról.

- - - - -

Hajnóczy Péter A kopt nők c. írása rendkívül bonyolult szöveg. Lehet, hogy nem volt igazam, amikor az írásban intuitive a találós kérdés szerkezettypusát ismertem fel, illetve e mű alapjellemezőit azonosíthatónak láttam a találós kérdés követelményrendszerével. Valóban, milyen bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy orális /a szóbeliségben és a gyermekkultúrában/ élő találós kérdést tételezhetünk fel a szöveg mögött? Milyen megfontolások teszik lehetővé,

hogy Hajnóczy e szövegéhez a jolles-i követelményrendszer felől közelítsünk, és e követelményrendszert műfajkonstituensekként, a találós kérdést pedig műfajként fogjuk fel? Ha Jolles hármas megkülönböztetésében gondolkodunk, amely különválaszt forme simple-t, forme simple actualisée-t és forme savante-t, akkor Hajnóczy szövege tudós forma a javából. A jolles-i egyszerű formák irodalmi felhasználásakor a rendszer összeomlik: a formák /ideáltipikus/ különállása eltűnik, hiszen pl. a mese is tartalmazhat találós kérdést, a találós kérdés is összeforrhat az esettel, a találós kérdéses mese pedig példázattá alakítható. A. Jolles egy helyütt utal az egyszerű és a tudós formák közötti viszonyra: "A Tudós forma sajátos törvényei révén lerombolja azt az Egyszerű formát, amelyből megszületett."¹² Azt mondhatjuk tehát, hogy az irodalom arisztokratikus regiszteréből vett művek esetében az egyszerű forma mint műfaj /és nem nyelvezet/ eltűntetett, szétrombolt karaktere, jó esetben a szétrombolás folyamata vizsgálható csak, ekkor azonban bizonytalan területekre tévedünk. Mint a jelen tanulmány esetében szerzője is.

Jegyzetek

- 1/ Mozgó Világ 1980/11. 97-98.
- 2/ Hajnóczy Péter: Jézus menyasszonya. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 46-47.
- 3/ Kopt művészet. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1980. 5-46.
- 4/ Aarne Effenberger: Koptische Kunst. Agypten in spätantiker, byzantinischer und frühislamischer Zeit. Koehler-Amelang, Leipzig, 1975.
- 5/ André Jolles: Formes simples. Trad. par Antoine Marie Buguet, Éd. du Seuil, Paris, 1972.

- 6/ André Jolles: i.m. 108.
- 7/ Magyar Ertelmező Kéziszótár. Szerk. Juhász József és mások. Harmadik, változatlan kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 759.
- 8/ Mozgó Világ 1980/11. 96-97.
- 9/ Murad Kamil: La vie sociale chez les coptes. In: Studia Coptica. Hrsg. von Peter Nagel, Akademie-Verlag, Berlin, 1974. 29-41.
- 10/ Kultúrtörténeti közhelyként emlegetve pl.: Világtörténet képekben. Második kiad., I. kötet, Budapest, 1980. 342.
- 11/ Murad Kamil: i.m. 32-33.
- 12/ André Jolles: i.m. 145.

Ödörics Ferenc

MEGJEGYZÉSEK AZ EGYSZERŰ FORMÁK PRAGMATIKÁJÁHOZ

Előadásomban egy olyan tárgyterületről kívánok megjegyzéseket tenni, amelyet az un. strukturalista irányzatok jórészt vizsgálódásaik körén kívül helyeztek, a hagyományosabbnak nevezett törekvések pedig nem tárgyaltak szisztematikusan. Miután az irodalmi műveket az irodalmi kommunikációban működő strukturáknak tekintem, úgy vélem: az irodalmi jelenségek struktúra- és folyamatjellegének együttes, integrált vizsgálata a szemiózis pragmatikai aspektusának rendszerszerű megragadásával valósítható meg. Az eddigi kutatások töredékes voltára való hivatkozással megállapításaimat alapvetően kísérleti jelleggel kívánom közreadni.

Arra a kérdésre óhajtok választ találni, hogy a pragmatikai jellemzők mint egy irodalomszemiotikai rendszer elemei mennyiben adhatók meg interszubjektíven, illetve e jellemzők milyen befolyást gyakorolhatnak az irodalmi művek osztályozására. Kifejtésem egészét tekintve módszertani jellegű; a lehetőséget kutatja, s a lehetőség bizonyítékait tekinti eredménynek.

A morrisi szemiotika értelmében a pragmatika a jel és a jelhasználók relációját veszi számba, az interpretánst határozza meg, azaz azt a változást, amely a jelhasználóban a szemiózis során jön létre. Az irodalmi pragmatikának eszerint azokat a változásokat kell leírnia, amelyek egy adott szövegstruktúra irodalmi befogadásának kezdete és befejezése között az olvasóban lejátszódnak.

Az első kérdés, amely az irodalmi pragmatika kidolgozása közben felvetődik, a következő: Mi a magyarázata annak, hogy egy szövegstruktúrához egynél több interpretáció

rendelhető? Általánosságban Montague ún. indexikális pragmatikája alapján válaszolhatunk. Egy természetes nyelv indexikális kifejezéseire különböző denotátumokat a használat kontextusának függvényében kapcsolhatunk. Montague pragmatikai elképzeléseinek továbbfejlesztői az indexikális kifejezéseken működő F funkció működését kiterjesztették a természetes nyelvek egyéb kifejezéseire is. A használati kontextust - a szituációból elvonatkoztatottan - releváns referenciapontok halmazának tekintik. E halmaz kitüntetettje a G funkció, amely a morrisi jelhasználóval azonosítható. Interpretációelméleti megközelítésben a jelhasználók közül a hallgató funkciója válik számunkra érdekessé.

Az egyes kontextuális jellemzők mint referencia-pontok csak a hallgató mentális strukturáján keresztül tölthetők be funkciójukat az egyes interpretációk kijelölésében. A hallgató mentális strukturáját rendezett hármas-ként $\langle K, W, E \rangle$ írhatjuk le, amely a hallgató tudását, akaratát és értékelő rendszereit tartalmazza. Ezeket a mentális területeket alapvetően pszichológiai szempontból közelíthetjük meg. A használati kontextus többi jellemzőjét szociológiai vizsgálódások eredményeként kaphatjuk meg. A hallgató aktuális kontextusában létező társadalmi konvenciók mindig meghatározó szerepet játszanak, s az adott társadalmi kontextus függvényében értelmezhetők. A társadalmi szituáció bármely eleme relevánssá válhat a szövegstruktúra természetétől függően, de általában az idő, a tér, a társadalmi struktúra, e strukturában a hallgató pozíciója, relációi, funkciói, jellemzői, illetve a kommunikációs minták az alapvetőek.

A csupán jelzésszerűen említett kontextuális jellemzők a természetes nyelvi kommunikáció szabályszerűségei függvényében funkcionálnak. Ebben az előadásban eltekintve ezektől a szabályszerűségektől, bizonyos, csak az irodalmi befogadásra-dekódolásra jellemző általános szabályszerűségeket említem meg.

Az első szabályszerűség az irodalom fikció-jellegéből adódik, miszerint nem szükségszerű, hogy az olvasó p -t, azaz a szöveg komplex propozicionális strukturáját igaznak vélje. Viszont az olvasó p -t valamiképpen vonatkoztatni kívánja a világra, e törekvésének sikerét a már az Arisztotelész által is megfogalmazott valószerűség kritériuma biztosítja. Az olvasó a szöveg jelentését általános szinten igaznak tekinti. A második szabályszerűségben ezt az általánosítást implikációval fejezzük ki, p , azaz a szöveg komplex propozicionális strukturája implikálja q -t, és az olvasó q -t mint általános érvényű igazságot fogadja el.

Az eddig érintett kontextuális jellemzők és irodalmi interpretáció-szabályok csak arra adhatnak magyarázatot, hogy bizonyos kontextusok egy adott szövegstrukturára milyen interpretációkat engednek meg. Végeredményben egy kiterjesztett, kontextuális szemantikai vizsgálat részei.

Viszont a pragmatika valójában a következő kérdésre vár választ: milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy az olvasóban bizonyos változások létrejöjjenek?

Van Dijk kutatásaira támaszkodva úgy vélem: ez a változás az olvasó mentális strukturájában játszódik le. Megjegyzendő, hogy egyes szövegek irodalmi "használatuk" mellett egyidejűleg praktikus funkciókat is betölthetnek, illokuciós aktusokként is működhetnek. Így az olvasót közvetlenül orientálhatják bizonyos cselekvések végrehajtása, illetve elkerülése tekintetében. Miután a szöveg irodalmi működése során nem kapcsolódik közvetlenül az olvasó aktuális kontextusához, csupán egy implikáció révén utal rá, így az irodalmi szemiózis kiváltotta hatást célszerű az olvasó mentális strukturájára korlátozni, s a morrisi interpretánst attitűdváltozásként tekinteni, amelynek nem kell közvetlenül megnyilvánulnia az olvasó viselkedésében.

Az attitűdváltozás meghatározására a következő eljárás

rást vélem célravezetőnek: A szöveg szintaktikai struktúrája alapján a természetes nyelvi kommunikáció szabályszerűségei szerint meghatározom a szöveg elsődleges szemantikai struktúráját, azaz - az eddig használt terminológiában megfogalmazva: létrehozom p -t. Miután az irodalmi kommunikációban nem az elsődleges szemantikai struktúra a meghatározó, hanem az ebből implikálható, általánosítható másodlagos jelentés, így a szöveg másodlagos szemantikai struktúrájának leírása során kapom meg a lehetséges interpretációk halmazát, tehát a p -ből implikálható összes q -t. Ebből az interpretáció-halmazból a releváns referencia-pontok segítségével az aktuális kontextusban helyénvaló interpretációt, azaz egy bizonyos q -t jelölők ki. A helyénvaló interpretáció kontextuális feltételeivel határozható meg a normális irodalmi kommunikáció során létrejövő, a szövegstruktúrára adekvát attitűdváltozás.

A továbbiakban kísérletet teszek a most ismertetett eljárás aktuális működésének bemutatására. A következő egyszerű formát fogom elemezni:

A pap is csak vétkezik,

ha jó kedve érkezik.

Miután az eddigi vizsgálatok a szövegek szintaktikai és szemantikai elemzésében jelentős eredményeket értek el, módszertani szempontból számunkra most nem relevánsak. Így elsősorban a kontextuális szemantikai, illetve a pragmatikai elemzésre összpontosítok.

A szöveg szintaktikai struktúrája alapján közmondásnak minősül, mivel proposicionális struktúráját egy univerzális kvantor vezeti be és egy implikációt tartalmaz: minden x -re igaz, hogy ha x f és x g , akkor x h .

Az erre épülő elsődleges szemantikai reprezentáció: minden x -re igaz, ha x pap és x jókedvű, akkor x vétkezik.

A másodlagos szemantikai reprezentáció az elsődleges szemantikai reprezentáció összetevőinek általánosítás a révén konstruálódik.

"pap": egy intézményes normarendszer hivatalos képviselője

"jó kedv": pozitív mentális állapot

"vétkezik": valamely normát, szabályt szeg meg

A közmondás nyelvi felépítéséből a "csak" és az "is" rendelkezik szemantikai módosító funkcióval. A "csak" felerősíti a normaszegő hivatalos státusza és valóságos cselekvései közötti ellentétet, az "is" pedig a normaszegést terjeszti ki másokra.

Igy a közmondás másodlagos szemantikai reprezentációja: Normaszegés kiterjesztése azáltal, hogy egy intézményes normarendszer hivatalos képviselője pozitív mentális állapotban megszegi e normarendszert.

A másodlagos szemantikai struktúra foglalja magában a lehetséges interpretációk halmazát. Ebből az interpretációhalmazból jelöli ki az F funkció a releváns referencia-pontok függvényében az aktuálisan helyénvaló interpretációkat. Így a kontextuális elemzésben először a releváns referencia-pontokat határozzuk meg. Elemzendő közmondásunk esetében egyetlen referencia-pont releváns, mégpedig a társadalomnak az a részhalmaza, amelynek tagjai valamely intézményes normarendszer hivatalos képviselői, s akik megszegik e normarendszert. Így a releváns referencia-pont egy q csoportból, egy s normarendszerből, s a köztük levő relációkból áll:

1. qRs, azaz q reprezentálja s-t,
2. qMs, q megszegi s-t.

Megjegyzendő, hogy a társadalmi kontextusnak csak azok az elemei funkcionálisak egy adott interpretálás során, amelyeket ismer az olvasó, és úgy ahogy ismeri őket, a társadalmi kontextus perceptuálisan kerül kapcsolatba az interpretációval. Így az előbb meghatározott referencia-pont elemeit az olvasó mentális strukturájába beágyazottan kell figyelembe vennünk.

A továbbiakban megpróbálkozom egy bizonyos interpretáció kontextuális feltételeinek leírásával. Módszertani

szempontból célszerűnek tűnik, hogy egy bizonyos olvasói interpretációt rekonstruáljak és erre "építsem fel" a feltételeket. Ez a lehetséges interpretáció a következőképpen hangzik:

"Elvonatkoztatok a papoktól, mivel itt egy általánosabb érvényű igazság fogalmazódik meg. Azokra az emberekre gondolok, akik hivatalos pozíciójuk ellenére bizonyos vétségeket követnek el. Azt az intézményes formát, amelynek képviselői, maguk sem tartják érvényesnek. Én első sorban dogmatikus intézményekre gondolok, véleményem szerint ez a közmondás az ilyen intézmények érvényességét kérdőjelezi meg."

Az elhangzott értelmezés explikációja: az s normarendszerhez a dogmatikus intézményeket rendeljük, a g csoporthoz pedig s hivatalos képviselőit. Az olvasó a közmondás egészét mint egy dogmatikus normarendszer érvénytelenítését interpretálja.

Az interpretáció létrejöttének feltételei:

1. feltétel: Biztosított a kommunikáció zavartalan menete. Ezzel kizárjuk mind a kommunikáció fizikai akadályait, mind az élősködő kommunikációs formákat.

2. feltétel: Az olvasó ismeri a természetes nyelvi kommunikáció szabályszerűségeit.

Ez biztosítja a megnyilatkozás elsődleges szemantikai reprezentációjának létrehozását, a megnyilatkozásnak mint természetes nyelvi jelenségnek a megértését.

3. feltétel: Az olvasó ismeri az irodalmi kommunikáció szabályszerűségeit.

A fikcionalitás- és a valószerűség- szabályok relevánsak, ezeket már a korábbiakban ismerttettem.

4. feltétel: Az olvasó irodalomként dekódolja a megnyilatkozást. Mivel az irodalmi jelenségek szintaktikai és/vagy szemantikai univerzáliaiát az eddigi kutatások nem tudták kielégítően megadni, egy megnyilatkozást konvenciók alapján tekintünk irodalminak. A megnyilatkozás nyomtatásban való megjelentetése, illetve irodalmi vol-

tára utaló címek, feliratok betölthetik a konvencionális funkcióját.

5. feltétel: Az adott megnyilatkozás tartalmazza a p proposíciót és a p implikálja q lehetőségét.

6. feltétel: Az olvasó az eliminált s normarendszert dogmatikus intézménynek tekinti.

7. feltétel: A megnyilatkozás másodlagos szemantikai struktúrájában a q reprezentálja s -t $/gRs/$ és a q megsze-
gi s -t $/gMs/$ relációk között az olvasó ellentmondást állapít meg.

Általánosítva: az olvasó negatívan értékeli, ha egy normarendszert saját képviselői szegnek meg.

8. feltétel: Az olvasó úgy véli, ha egy normarendszert saját képviselői szegnek meg, akkor ez a normarendszer érvényét veszti.

Ugyanis az olvasó vélekedhet úgy is, hogy a normaszegés általános emberi jellemző, a hivatalos képviselőknél is előfordulhat, s ettől még egy normarendszer nem veszti el érvényességét. A közmondást eképp nem egy normarendszer érvénytelenítésének tekintené, hanem egy általános emberi jellemző, a vétkezés kifejezésének.

A szemantikai elemzés eredménye: az s normarendszer érvénytelenítése. Feltételezhető, hogy az elemzett közmondás különböző hatást válthat ki egyes olvasókban. A továbbiakban egy bizonyos attitűdváltozás feltételeit kutatom. Az interpretációra adekvátan az s normarendszer érvénytelenítésében határozom meg ezt az attitűdváltozást. Azért szükséges még bizonyos pragmatikai feltételek megfogalmazása is, mivel nem szükségszerű, hogy egy megnyilatkozás interpretációjának eredménye azonos legyen az olvasóban keltett hatással.

1. feltétel: t_1 időpontban az olvasó pozitívan értékeli az s normarendszert, érvényesnek minősíti.

A t_1 időpont annak az A_1 állapotnak a konstituense, amelyben a hallgató nem ismeri a közmondást.

2. feltétel: t_2 időpontban az olvasó negatívan érté-

keli az s normarendszert, érvénytelennek minősíti.

A t_2 időpont annak az A_2 állapotnak a konstituense, amelyben az olvasó ismeri a közmondást.

Természetesen ez a két feltétel csak ideális esetekben teljesülhet. Az irodalmi műveknek az olvasókra tett hatását ugyancsak túlbecsülnénk, ha úgy gondolnánk, hogy egyetlen mű befogadását minden esetben egy teljes attitűdváltozás kíséri. Az irodalom valóságos működését figyelembe véve csupán azt fogalmazhatom meg, hogy az olvasó attitűdjeit valamilyen /pozitív vagy negatív/ irányban orientálja egy adott megnyilatkozás befogadása és csak irodalmi művek sokasága a társadalom egyéb hatásmechanizmusaival együtt alakíthatja át az olvasó mentális struktúráját.

3. feltétel: Az olvasó attitűdváltozása az adott megnyilatkozás befogadása által jön létre.

Nyilvánvalóan egy irodalmi mű befogadása közben sok egyéb hatás is érheti az olvasót, számunkra csak az minősülhet az irodalmi pragmatika szempontjából relevánsnak, amit maga a mű vált ki.

4. feltételként egy attitűdváltozást fogalmazok meg: az olvasóban a megnyilatkozás befogadása alatt pozitív attitűd alakul ki az adott megnyilatkozás vonatkozásában. Az olvasónak "jónek kell tartania" vagy "jónek kell éreznie" a művet ahhoz, hogy a műben foglalt kijelentéseket el tudja fogadni.

5. feltétel: Az olvasó az s normarendszer érvénytelenségét igaznak tekinti.

Mivel az irodalmi alkotásokban általános érvényű kijelentések fogalmazódnak meg, így q helyénvalóságának nem feltétele, hogy az olvasó igaznak vélje saját kontextusában. Elegendő, ha legalább egy olyan kontextust tud a q általános érvényű kijelentéshez rendelni, amelyben q-t igaznak véli.

6. feltétel: Végül az olvasó az adott megnyilatkozáshoz az s érvénytelenítése interpretációt kapcsolja. En-

nek feltételeit az un. kontextuális szemantikai elemzés során határoztam meg.

A kontextuálisan megadott szemantikai és pragmatikai feltételek remélhetően valamelyes bizonyítékul szolgálhatnak, hogy egy bizonyos szövegstruktúra csak bizonyos kontextusokban képes érvénytelenítésként funkcionálni. Ezeket a feltételeket - eltekintve a természetes nyelvi és az irodalmi kommunikáció általános feltételeitől - szabályszerűségekként próbálom meg rögzíteni. Elvonatkoztatok az elemzett közmondás egyedi vonásaitól, s megkísérlem az érvénytelenítésként működő irodalmi művek egy tipusára kiterjeszteni megállapításaimat.

1. szabály: Egy adott irodalmi megnyilatkozás - továbbiakban M - akkor működhet az érvénytelenítés egy típusaként, ha létezik legalább egy t_1 időpont, amikor az olvasó pozitívan értékeli az s normarendszert. A t_1 időpont annak az A_1 állapotnak a konstituense, amelyben a hallgató nem ismeri M-t.

2. szabály: M akkor működhet az érvénytelenítés egy típusaként, ha az olvasó M-hez az s érvénytelenítése interpretációt rendel. Ehhez a szabályhoz két kiegészítő szabály tartozik:

/i/ Az M másodlagos szemantikai strukturájában az s normarendszernek egy másik szemantikai konstitúenssel való szembenállását az olvasó negatívan értékeli.

/ii/ Ezt a szembenállást az olvasó az s normarendszer érvénytelenítésének tekinti.

3. szabály: M akkor működhet az érvénytelenítés egy típusaként, ha az olvasó legalább egy kontextusban érvénytelennek minősíti az s normarendszert.

4. szabály: M akkor működhet az érvénytelenítés egy típusaként, ha létezik legalább egy t_2 időpont, amikor az olvasó negatívan értékeli az s normarendszert. A t_2 időpont annak az A_2 állapotnak a konstituense, amelyben az olvasó ismeri M-t.

Ezek a kontextuális szabályszerűségek olyan irodalmi művek működését szabályozzák, amelyek az olvasót valamely normarendszer érvénytelenítésére orientálják. Ezek a szabályok kiegészítendőek szintaktikai és szemantikai szabályszerűségekkel, amelyek segítségével egy bizonyos irodalmi műalkotástípus határozható meg.

A megadott kontextuális szemantikai és pragmatikai feltételek - szabályszerűségek jórészt az olvasó mentális struktúrájára vonatkoznak. Az olvasó tudatát determináló kontextuális jellemzőket a társadalmi környezet és az egyén tudata között működő folyamatoknak, transzformációknak nem kielégítő ismerete következtében nem tudtam meghatározni. A további kutatásokban bizonyos attitűdtípusok leírását megvalósíthatónak tartom. Ehhez az irodalmi kommunikáció pragmatikai aspektusának kategóriáit és műveleteit szisztematikusan meg kell határoznunk. Ha valóban sikerül a szövegstruktúrát és a kontextust egy egységes folyamatban integrálni, akkor az olvasói attitűdtípusok függvényében a szövegstrukturatípusok az irodalmi művek bizonyos osztályait képesek lennének funkcionálisan reprezentálni.

Irodalom

- Abrahams, Roger D.: The Complex Relations of Simple Forms
1969 in: Ben-Amos /ed./ Folklore 1976
- Apostel, Leo: Further Remarks On the Pragmatics of Natural
1971 Languages in: Pragmatics of Natural
Languages /ed. Bar-Hillel, Y./
Reidel, Dordrecht-Holland 1-33. p.
- Austin, John L.: How to Do Things with Words, Oxford
1962
- Bar-Hillel, Yehoshua: Indexical Expressions in: Mind
1954 359-379. p.
- van Dijk, T. A.: Some Aspects of Text Grammar Mouton The
1972 Hague Paris kül. 165-219. p. 313-342. p.

- van Dijk, T. A.: Pragmatics and poetics in: Pragmatics
1976 and literature /ed. van Dijk, T. A./
23-57. p.
- van Dijk, T. A.: Pragmatics of literary communication
1977a /kézirat/ 31. p.
- van Dijk, T. A.: Context and Cognition in: Journal of
1977b Pragmatics 1 /3/
- van Dijk, T. A.: Pragmatics in: van Dijk, T. A. Text and
1977c Context 167-247. p. Longman London and
New York
- Kanyó Zoltán: Narrative and Communication /kézirat/
1980
- Koj, Leon: Pragmatics, Logical in: Proceedings of the
1979 Conference on Semiotic Terminology 57-78. p.
- Lewis, David: General Semantics in: Semantics of Natural
1970 Language /ed. Davidson and Harman/
Reidel, Dordrecht-Holland 169-218. p.
- Montague, R.: Pragmatics in: Formal Philosophy Selected
1974 Papers of Richard Montague New Haven and
London, Yale University Press 63-68. p.
- Montague, R.: The Proper Treatment of Quantification in
1974 Ordinary English in: Formal Philosophy...
247-269. p.
- Morris, C. W.: Foundations of the Theory of Signs, in:
1938 International Encyclopedia of Unified
Science I./O. Neurath, R. Carnap, C.
Morris/ 79-135. p.
- Petőfi, Sándor János: Written, spoken and face-to-face
1979 verbal communication. Some philosophical
aspects of investigation of natural
language, in: Proceedings of the 4th
Wittgenstein Symposium, Kirchberg/Wechsel,
Austria, 1979.
- Searle, J. R.: Speech Acts. An Essay in the Philosophy
1969 of Language, Cambridge, Cambridge Uni-
versity Press, Chapter 3: The Structure
of Illocutionary Acts 54-71. p.

Stalnaker, Robert C.: Pragmatics, in: Semantics of Natural Language, /ed. Davidson and Harman/ 380-397. p.

Székely Gábor: Montague-Grammatik und Literarische Semantik, in: Studia Poetica 3. /ed: Kanyó Zoltán/ 125-148. p.

Thomason, Richmond: Introduction, in: Formal Philosophy... 63-68. p.

Horváth Alpár Szilamér

EGYSZERŰ NARRATÍV SZÖVEGEK VILÁGSZEMANTIKAI

ELEMZÉSE

/Kísérlet egy lehetséges elemzési modell kiképzésére és alkalmazására/

1. Bevezetés:

E tanulmány egy terjedelmes szakdolgozatnak /H. A. Sz.: Örkény István egypercesei szövegvilága. Világ-szemantikai elemzés. Szakdolgozat. Kolozsvár, 1982/ a tulajdonképpeni elemzéseket megelőző elméleti előföltevéseiből és egy egyperces elemzéséből álló része átdolgozott, erősen kondenzált töredéke. Célja: kísérletet tenni a lehetséges világok elmélete interpretációelméleti és gyakorlati hasznosítására. S bár a tanulmány már terjedelmi korlátainál fogva sem teljesítheti maradéktalanul (különösen a fogalmi explicációk elégtelen volta okán) a tudományosság kritériumait, a szerző reméli, hogy kérdésfölvetése így is gondolatébresztő lehet.

A dolgozat - elméleti forrásait tekintve - (az irodalomban foglaltakon túl) különösképpen Csúri Károly és Bókay Antal elméleti munkásságára támaszkodik.

2. Szimbólumkulcs (fontosabb jelölések és kiolvasásuk):

/Az itt nem szereplő további jelek vagy közismertek már, vagy első előfordulásuk helyén explicálódnak/.

W_p^+ = a részvilág jele

V_{oe} = valós világalkotó

V_e' = fiktív világalkotó

$\check{V}$ = világkiegészítő

$\check{V}_o$ = valós világkiegészítő

$\check{V}'$ = fiktív világkiegészítő

$o\check{V}_e$ = a cím jele

P_a = propozicionális attitűd

$=v^r$ = kontingenciális operátor

$o\check{V}^r$ = pretenzió

σ_1	= tenzió
σ_2	=intenzió
σ_3	= detenzió
Φ	= feszültségnélküli
I_i	= individuumok
I_1	= immanens olvasó
I_2	= immanens író
i_1	= élők
i_2	= élettelenek
Aa	= attributumok
A	= individuális Aa
a	= relacionális Aa
R_0	= a történet jele
Rr	= viszonyok
R_1	= tér
R_1	= valós tér
$^0R_1$	= fiktív tér
R_2	= idő
$\overline{R}_2$	= valós idő
R'_2	= fiktív idő
r_1	= történes
r_2	= esemény
r_3	= cselekvés
r_4	= szituáció
r_5	= egyedi viszony
$\subset$	= hozzátartozás jele
$\subseteq$	= kontingencia; egybevágó
$\approx$	= analogencia; analogens
$\sim$	= hasonlóság (... úgy mint)
$\dots\rangle$	= feltételes determináció
$\rightarrow$	= determináció
$--\rightarrow$	= transzformáció
$\Rightarrow$	= feltételez
$---\rightarrow$	= absztrahálás
$::\rangle$	= feltételes absztrahálás
n	= 0-nál nagyobb mennyiség

3. Módszertani hipotézis. Elméleti előfeltevések.

3.1. A szövegvilág szerkezete

Bár a tudományosság megkívánná a szövegvilág fogalmának árnyalt definícióját, az "irodalmi" és "nem-irodalmi" szövegvilágok közti disztinkció megtételét nem ítélem interpretációelméletileg releváns kérdésnek, de nem is látom lehetségesnek, hogy egy ilyen értelemben egyetemes érvényű kánon föllállítása ma elvégezhető lenne.

Amennyiben a szövegvilágot (W_t) egy adott szöveg szemantikai struktúrájához rendelt tényállások rendezett halmazaként fogjuk fel, mely belső viszonyhálója által más, külső viszonystruktúrákkal (pl. szubjektív világokkal) való viszonyában virtuális lehetséges világok¹ hordozója, természetsszerűleg vetődik fel a kérdés, melyek azok a struktúrális szintek, melyeken a szövegvilág viszonyhálója megragadhatóvá, ill. statikusan és dinamikusan leírhatóvá válik? Továbbá: melyek azok az állandó elemek, melyek minden szövegvilág viszonystruktúrájának virtuális konstituensei?

3.1.1. A szövegvilág mint többszintes modell

Intuícióm, hogy a tágan értelmezett szövegvilág fogalma implikálja nem par excellence szemantikai természetű világszintek meglétét. S noha a kvázi-szemantikai ill. asszemantikus világszintek a célzott interpretációs modell oldaláról nem relevánsak (csak formális érintkezést mutatnak), a szövegvilág többszintes modellként való értelmezése ezek érintését is involválja.

A szövegvilágot (W_t) mély- és felszíni struktúrák egységként tételező felfogásokkal szemben (különösen a mélystruktúrán belüli viszonyháló/jelentés-struktúra ≠ világfilozófia² dichotómia okán) célravezetőbbnek látom - szövegvilág-realizációs problémáról lévén szó - ezek további két-két vertikális szintre való felbontását - anélkül, hogy ezzel a horizontális tagolódás (világok -- szubvilágok) lényegén változtatnánk:

3.1.1.-1. V i l á g h o r d o z ó ($\overline{VH}$) szintnek tekintem a szöveget mint szövegfelszínt ($\underline{Sz}$), mint vizuálisan

ill. auditíve felfogható/érzékelhető tárgyat, a világ tárgyi mivoltában magánvalóként megjelenőt. Ezt nevezem első konkrét, érzéki szintnek, melyet érzéki-kazuális megismerés feltételez.

3.1.1.-2. *V i l á g m e g j e l e n í t ő* ($\overline{VM}$) szintnek tekintem a világfelszínt ($\underline{V}$) mint a világ kváziszemantikai struktúráját - a szavak, a szóképek, szóalakzatok, nyelvi tárgyiasságok, fordulatok: a stílus megjelenését. /Ehhez járulékos réteggként rendelem a világnélküli elemek rétegét, mint attrakcionokat (= a nem világképspecifikus, de világfunkciós elemeket - pl. ritmust) megjelenítőt./ Ezt nevezem 2. konkrét, intellektuális szintnek, melyet intellektuális-kauzális megismerés feltételez.

3.1.1.-3. *V i l á g a l k o t ő* ($\overline{VA}$) szintnek tekintem a lehetséges világokat (W^+) modálisan megjelenítő szintet, mint az absztrakció első mozgásterét - a világfilozófia (V_f) identitását hordozó minőségek (individuumok, attribútumok, relációk) struktúráját. /Ehhez járulékos réteggként rendelem a világkiegészítő ($\check{V}$) elemek csoportját mint világfilozófiailag irreleváns, a világalkotó elemek (V_e) identitásához járuló elemeket./ Ezt nevezem az 1. absztrakt, logikai szintnek, melyet modális logikai megismerés feltételez.

3.1.1.-4. *V i l á g j e l e n t ő* ($\overline{VJ}$) szintnek tekintem a világfilozófiát modálisan konstituáló/szintetizáló szintet mint a W^+ teoretikus hálójának lényegét, jelentettjét. Ezt nevezem 2. absztrakt, világképi szintnek, melyet modális logikai és világnézeti megismerés együttesen feltételez.

Ha bonyolultabb szervezettségű szövegvilágok világalkotó individuumai lehetséges világokat mint nyelviileg konstituált világokat nyilvánítanak ki, szubvilágok ($\overline{V}$) létrejöttét eredményezik (egyszerű narratív szövegek esetében ez ritka jelenség). E szubvilágok horizontálisan rétegzik a szövegvilágot: szerkezetük többnyire megegyezik a szövegvilágéval. Ilyen esetekben az interpretálandó szövegvilág világalkotó elemeinek identifikálásában a szub-

A SZÖVEGVILÁG SZERKEZETE

VILÁG TÍPUS	Megismerés TÍPUSA	Megismerés NEME	Megismerés TÁRGYA	RÉTEGEK			
SZÖVEGVILÁG [W _t] [W _t J]	1. KONKRÉT	ÉRZÉKI KAUZÁLIS	<u>Sz</u> SZÖVEG FELSZÍN	VILÁGHORDOZÓ [V̄H]e	V̄H		
	2. KONKRÉT	INTELLEKTUÁLIS KAUZÁLIS	V VILÁG, FELSZÍN	VILÁGNÉLKÜLI	X		
				VILÁGMEGJELENÍTŐ [V̄M]e	V̄M		
	1. ABSZTRAKT	MODÁLIS LOGIKAI	W ⁺ LEHETSEG- ES VILÁG	VILÁGKIEGÉSZÍTŐ	V		
				VILÁGALKOTÓ [V̄A]e = V _e < V _{eo} ^{V_e}	V̄A		
	2. ABSZTRAKT	VILÁGNÉZETI & MODÁLIS LOGIKAI	V _f VILÁG, FILOZÓFIA	VILÁGJELENTŐ [V̄J]e	V̄J		
VILÁG [V]				SZÖVEGVILÁGOK SZÁMA			
				VILÁGJELENTŐ	VILÁGALKOTÓ	VILÁGMEGJE- LENÍTŐ	VILÁGHORDOZÓ
				SZUBVILÁG (V̄)			

világok központi szerepet játszhatnak.

/A fentiek összegzéseképp lásd az 1. mellékletet./

3.1.2. Világ szemantikailag releváns rétegek. A világalkotó szint elemei.

A világszemantikai interpretációs modell kiépzése szempontjából a $\overline{VA}$ és $\overline{VJ}$ rétegek relevánsak, egy konkrét interpretációs algoritmus kidolgozása viszont ezek közül is mindenekelőtt a $\overline{VA}$ -t emeli a problémamegoldás homlokterébe.

A bevezetőben említett terjedelmi korlátok okán itt ismét le kell mondanom a teljesértékű fogalmi explikáció alkalmazásáról (ezt részben majd a konkrét elemzés során fogom pótolni). Így mintegy hipotetikusán tételezem, hogy a szövegvilág $\overline{VA}$ szintjén a lehetséges világokat generáló viszonyrendszer struktúrálisan releváns elemekre - individuumokra, attributumokra és relációkra - bontható.³

Az individuumok (Ii): makro- (I) és mikroindividuumok (i); a makroindividuumok: I_1 (immanens olvasó) és I_2 (immanens író); a mikroindividuumok: i_1 (élők, szereplők) és i_2 (élettelenek, absztraktumok).

A relációk (Rr) szintén makro- (R) és mikrorelációk (r). Makroviszonyt képez a $\overline{VA}$ szint szuprastruktúrája: a történet (R_0), ennek két aspektusa, a tér (R_1) és az idő (R_2); mikroviszonyt képeznek a történetet alkotó viszony-szintek: a történések (r_1), események (r_2), cselekvések (r_3), szituációk⁴ (r_4) és az egyedi viszonyok (r_5). /Egy egyedi viszony konstituensei: individuum és attributum, ill. individuum és individuum./

Az attributumok (Aa) az individuumokat (individuális attributum: A) vagy ezek relációit (relacionális attributum: a) jellemző minőségek.

A világkiegészítő ($\overline{V}$) szint tagolódása analóg; individuumai és relációi viszont csak mikroindividuumok és mikrorelációk lehetnek.

/A $\overline{VA}$ szint fentvázolt elemei további differenciálását, ill. explikációját a 3.3. pont fogja tartalmazni./

3.2. Igazságtartalom; igazságfeltételrendszer

Amennyiben a lehetséges világokat egy interpretáló feltételrendszer függvényében - mintegy ennek modalitásként - fogjuk fel, megkerülhetetlen probléma az interpretációs modell kiképzésében a feltételrendszer modellezése. Ha adott szöveg szövegvilágának és egy interpretáló szubjektív világ hipotetikus "szövegvilágának" szemantikai struktúráihoz rendelt tényállásokat halmazokként értelmezzük, az egyik halmaz igazságát a másikban a következő módon kaphatjuk meg (mialatt mintegy az igazságfeltételrendszert is körvonalazzuk):

Vegyük fel az $x = /p, q, r...z/$ propozicionális halmazt, melynek igazságát keressük egy $y = /k, m, p, q, s...z/$ propozicionális halmazban. (Propozíció értem egy világ mindazon formálisan egyneműsített, csak viszonylag differenciált elemeit, melyek virtuális viszonykonstituáló voltak-nál fogva virtuális igazságtartalom hordozói, s melyek számuk és attribútumaik $/pl. q \neq p/$ révén egy világ identitását determinálhatják ill. ezáltal egy másik világhoz való viszonyíthatóságát lehetővé teszik).

Az igazság kritériumait egy $=V^x$ igazságfeltételrendszer - kontingenciális operátor - szabja meg, mely kimondja, hogy egy $/x/$ halmaz igazsága egy $/y/$ -ban akkor áll fenn, ha minimálisan egy elemük (propozíciójuk) igaznak bizonyul, vagyis hogy minimálisan egy $/x/$ -elemnek van kontingenciája ($\in$) vagy analogense ($\approx$) az $/y/$ -ban (pl. kontingencia: $/p, q, r/ \cap^{=V^x} /p, s, v/ = /P/$; analogencia: $/p', q, r/ \cap^{=V^x} /p, s, v/ = /P', P/$). Az említett két halmaz esetében a $=V^x$ alkalmazásával a két halmaz kontingenciája $/P, Q...Z/$ elemekben teljesül, ami tulajdonképpen az $/x/$ halmaz igazságának mértéke (és egyáltalán való megléte) az $/y/$ halmaz vonatkozásában. Viszont ha $/x/ \cap^{=V^x} /y/ = \emptyset$, akkor az $/x/$ nem igaz az $/y/$ -ban, ill. nincs kontingenciája. Mindez ugyanakkor a két halmaz (ill. ezek elemei) propozicionális attitűdjének (Pa) a megnyilvánulását is jelenti (propozicionális attitűdnek azt a propozicionális relációt nevezem, amelyben egy világ más világokhoz való viszonyában propozícióit egy $=V^x$ által kinyilvánítja,

s ezzel mintegy saját identicitását és viszonyait is tételezi. Pl. $/Pa \subset x/ = /p,q,r...z/\bigwedge^{=Vr} /k,m,p,q,s...z/ = /P,Q...Z/$). Ilyen értelemben lesz szó szövegvilág intenzionális viszonystruktúrája és az interpretáló szubjektív világ feltételrendszer viszonyában determináltaként modálisan megjelenő lehetséges világokról.

3.3. A világalkotó szint interpretációs-relevanciájú jelenségei

Amint a 3.1. és 3.2. pontokban röviden vázoltakból már kitűnt, a $\overline{VA}$ szint (mint a lehetséges világok virtuális hordozója) viszonystruktúrájának feltárása az elemzési algoritmus kidolgozása szempontjából két fontos kérdéskör differenciált megoldását teszi szükségessé: (3.3.1.) az intenzionális hierarchizált/funkcionális viszonystruktúra és (3.3.2.) az interpretáció igazságfeltételrendszere szempontjából releváns szerkezeti-funkcionális jelenségek leírását.

3.3.1.-1. A VA intenzionális struktúrája. A szerkezet dinamikája.

A $\overline{VA}$ szint konstituensei (I_i, R_r, A_a) szemantikai súlypontok alapján kialakuló struktúrát hoznak létre. E struktúra alapelemei az individuumok, melyek attribútumaik és relációik révén részvilágokra ($= W_p^+ = Pa \subset I_i$) differenciálják a viszonystruktúrát. Feltételezzük, hogy a viszonystruktúra: hierarchizált struktúra. Ha ez igaz, igaz az is, hogy a részvilágok (W_p^+) alá- és mellérendelési viszonyrendszerbe szerveződnek. Ebben az esetben a struktúra hierarchikus-funkcionális leírásának előfeltétele: először is az egész struktúra vonatkozásában determinatív részvilágnak ($/W_p^+/'$) - másodsor pedig az egész struktúrát mintegy szervezőelvként átszövő relációnak az azonosítása. Ez úgy lehetséges, hogy az egyik részvilágot mint makrorelációt intenzionálisan való világgént tételezzük, s ehhez viszonyítjuk a többi részvilágokat: $//(W_p^+)'\approx R/\sim W_0// \rightarrow \rightarrow (nW_p^+)$. Feltételezzük, hogy e hierarchizált struktúra: állapotváltozást/állapotváltozásokat egy $x_0 \rightarrow x_n$ típusú transzformációban teljesítő makroreláció. Ezesetben a struktúra olyan makroreláció lesz, mely elemeit egy de-

terminatív részvilág propozicionális attitűdjének rendeli alá. Vagyis: $(Wp^+)' = (PaC\ Ii) \rightarrow n(PaC\ Ii) = R$. Tehát, ha $r_5 = PaC\ Ii$, akkor a statikus modell szerkezete:

$R = / (Wp^+)' C (r_5)_0 / \longrightarrow / (r_5)_1 \cup (r_5)_2 \cup (r_r)_n /$
Ennek dinamikus értelmezése adja a hierarchizált struktúra állapotváltozásai többbelemes szemantikai derivátumát - absztrakt történést - mint legfelsőbb relációt, a történetet (R_0) : $/W^+ C W_t / = /nr_5 \longrightarrow r_n / \longrightarrow R_0$. Ha elfogadjuk, hogy $r_5 \longrightarrow r_4 \longrightarrow r_3 \longrightarrow r_2 \longrightarrow r_1$ (= egyedi viszonyok szituációkat, szituációk cselekvéseket stb., stb. determinálnak), valamint hogy $r_1 = nr_2 = nr_3 = nr_4 = nr_5$, akkor a $/ (Wp^+)' r_5 /$ feltétel mellett felírható: $R_0 = / (r_4)_0 \longrightarrow (r_4)_n /$. Ennek további feltétele, hogy az $(r_4)_0$ és $(r_4)_n$ mint a történet kezdő- és zárószituációi egy $=V^r$ értelmében igazságtartalomra tegyenek szert, illetve, hogy egymásra vonatkoztathatók legyenek: $(r_4)_0 \neq \emptyset$; $(r_4)_n \neq \emptyset$; $(r_4)_0 \neq (r_4)_n$. Kiszámú szituációt transzformáló szövegvilág-struktúrák esetén a szerkezet dinamikus modelljének egyszerűsített képlete:

$$R_0 = (r_4)_0 \longrightarrow (r_4)_1 \longrightarrow (r_4)_2.$$

3.3.1.-2. A dinamikus modell fakultatív fölépítménye.

A feszültség-modell.

Bár általában csak kvázi-szemantikai jelentőségű, s így nem tartozik szorosan a $\overline{VA}$ szint intenzionális-hierarchizált viszonystruktúrájához, mint egyszerű narratív szövegek szövegvilágára jellemző, fokozottan szemantikai funkcionalitású jelenséget, indokoltnak látom a feszültségpulzálást is fölvenni a szerkezetdinamika modelljébe. A klasszikus feszültségpulzálási modell (Fm) hármas tagolódásának - tenzió/ o_1 / ill. feszültségkeltés, intenzió/ o_2 / ill. feszültségkulmináció, detenzió/ 3^0 / ill. feszültségfeloldás - három tipikus esetét tartom egyszerű narratív szövegek esetében relevánsnak:

$$Fm_1 = / \sigma_1 \nearrow \longrightarrow \hat{\sigma}_2 \longrightarrow 3 \sigma_1 \searrow / ; Fm_2 = / \sigma_1 \nearrow \longrightarrow \hat{\sigma}_2 / ;$$

$$Fm_3 = / \sigma_1 \nearrow \longrightarrow \hat{\sigma}_2 /$$

Funkcionalitásukat különböző R_0 -tipusok modellértékű mozzanatainak kijelölése, valamint a világfilozófia vonatkozásában látom.

3.3.2. A szerkezet igazságfeltételrendszer-specifikus jelenségei.

3.3.2.-1. A világelemek funkciói

A $\bar{V}_A$ szint elemei (I_i, A_a, R_r) - amint már a 3.3.1. tárgyalása során is implicite említettett - az R_0 makrostruktúra alkotó elemei, ennek differenciálói és differenciáltjai. Mindeddig nem volt szó azonban egy olyan aspektusukról, amely a kontingenciális operátor körvonalázásában fontos szerepet játszott; arról, hogy melyek tekinthetők világalkotó (V_e), ill. világ-kiegészítő (∇) elemeknek. A 3.3.1.-ben foglaltakból azonban kitűnik, hogy az individuumok azok, amelyek a részvilágokat és végsősoron az R_0 -t mint a világ intenzionális szerkezetét lényegében struktúrálják. Ezeket a világépítő individuumokat világalkotó elemeknek (V_e) nevezzük. Világkiegészítők (∇) pedig azok, amelyek a világalkotók identitását egészítik ki, de részvilágokat nem hoznak létre, ill. az R_0 lefolyását nem determinálják.

Attól függően, hogy a V_e és ∇ elemek valóságreferenciája valós világ (W_0) ill. absztrakt valóság (aW_0) típusú valósággravonatköztatást tesz-e szükségessé, megkülönböztetünk valós világalkotó (V_{e0}) ill. -világkiegészítő (∇_0) és fiktív világalkotó (V'_e) ill. világkiegészítő (∇') elemeket. Ez a kontingenciális operátor vonatkozásában a következő finális információkkal szolgál:

$(V_{e0}/\nabla_0 \in W_0) \implies (=v^r \implies \epsilon) / =$ közvetlen W_0 -referenciát feltételez, s így kontingencia-típusú elvárást tesz lehetővé.

$\nabla (V'_e/\nabla' \in aW_0) \implies (=v^r \implies \epsilon) / =$ absztrakt W_0 -referencia analógiás absztrahátum-elvárástípust tesz lehetővé/.

/Az I_1 és I_2 individuumoknak a W_t felépítésében absztrakt intenzionális funkciójuk van, s nem azonosak az életrajzi értelemben vett olvasóval, ill. íróval. A hierarchia csú-

csán az I_1 áll; ezt követi az I_2 , majd az i_1 és i_2 individuumok absztrakciós szintje. Az R_0 konstituálása és realizálása mindig az I_1 függvénye.)

3.3.2.-2. Tér- és időszerkezet

A tér és idő ambivalenciája szintén az $aW_0 \Leftarrow W_0$ absztrakció ill. az $aW_0 \approx W_0$ disztinkció eredménye. Tehát: időben relativizáló (konkrét külső időre vonatkozó) funkció mint valós időreferencia az ${}_0R_2 \Rightarrow W_0$, és időben általánosító, fiktív időreferencia az ${}_0R_2 \Rightarrow aW_0$. A térszerkezetre ugyanez érvényes: valós térreferencia: ${}_0R_1 \Rightarrow W_0$; fiktív térreferencia: ${}_0R_1 \Rightarrow aW_0$. Dinamika tekintetében: részben a történet (R_0) vonatkozásában (közvetve), részben pedig a kontingenciális operátorra vonatkoztatva (közvetlenül) relevánsak.

3.3.2.-3. A cím mint világelőtti V_e , ill. $\forall$ elem ${}_0V_e/$

Bár az irodalmi lehetséges világokkal foglalkozó szakirodalom a címnek nem tulajdonít világszemantikai jelentőséget, intuicióm, hogy a cím W_t -hez való viszonyából adódó funkciók egyrészt az R_0 vonatkozásában (= világ-elem-funkciók), másrészt pedig tenzionális (δ' = pretenziv ill. előfeszültségkeltő) jellegüknél fogva, valamint végző feed-back funkciójuk által relevánsak. Ilymódon a cím W_t -hez való viszonyában négy fő funkciót teljesíthet: 1. negatív, kontrasztos ($\Leftarrow$), 2. pozitív, egybevágó ($\in$), 3. semleges, közömbös ($\emptyset$) és 4. lényegi, kulcsszerű ($/aW_0/{}_0$). Világszemantikai jelentősége különösen az 1. és 4. esetekben van.

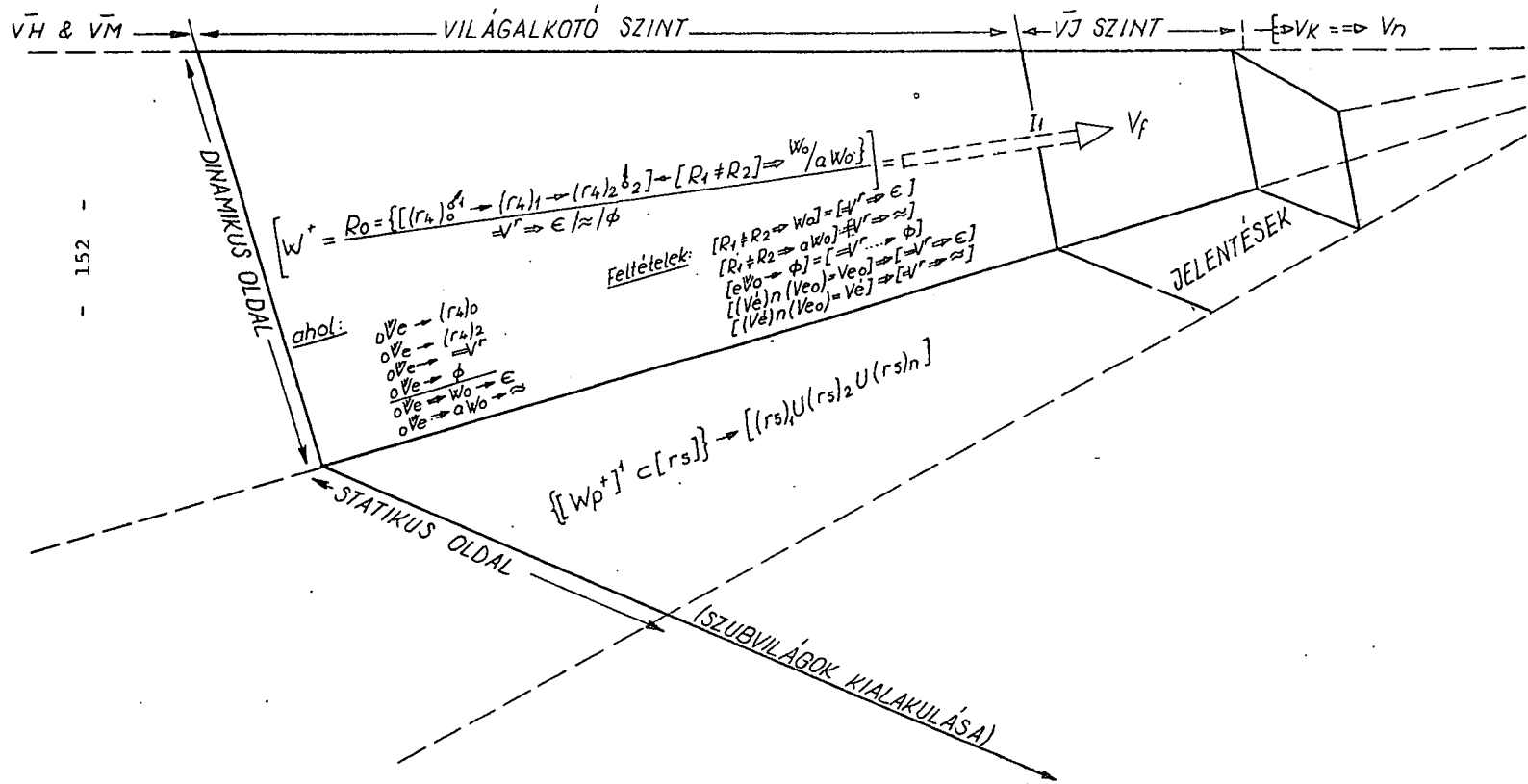
3.4. A KVIM (Kombinált világszemantikai interpretációs modell)

A 3. pont természetszerű záradékaként az elemzési modell algoritmus explicit leírásának kellene itt következnie. Helyszűke folytán kénytelen vagyok erről itt lemondani. Ezt részben pótolja talán a következő konkrét elemzés, valamint a taglalt problematikát az elemzés szempontjából összegző 2. melléklet kombinált világszemantikai modellje (1: KVIM - 2. melléklet). A modell (főleg) a finális információkat összegzi csupán, s nem kíván több

KVIM

(KOMBINÁLT VILÁGSZEMANTIKAI INTERPRETÁCIÓS MODELL)

lenni, mint ami: kísérlet az intenzionális-interpretációs struktúra grafikus szemléltetésére - az áttekinthetőség érdekében.

4. Örkény István Hír című egypercese világszemantikai elemzése.

(Forrásszöveg: Örkény István: Egyperces novellák. Magvető, Bp., 1977. - 204. o.)

1. A KVIM oldalaira való rávetítés

1.1. Interpretációs hipotézis a címről

1.1.1. A cím (Hír) szemantikájában mint e konkrét tenzionális világelőtti világalkotó, ill. világkiegészítő elem magáértvalóságában, mint jelentő elemben: mindenekelőtt konvencionális tartalmat érzékelek: "valamilyen nagy, szenzációs eseményről szóló közlemény". S bár érzékelem a logikai inkongruenciát (hír - egy "régi" könyvben!), világfilozófia-elvárásom a cím szemantikájával összhangban marad.

1.1.2. A cím mint világelem: V'_e -elem, tehát nem W_0 -, hanem $a \uparrow W_0$ -típusú referenciája van.

1.1.3. A cím tenzionális állapota -a szövegvilág-megismerésnek ezen a fokán - kvázi-tenzionális, pretenziv /o- / értékűként minősíthető, s talán nem utolsó sorban az említett logikai inkongruencia okán.

1.2. Első olvasat utáni struktúrális lebontás

1.2.1. Viszonystruktúra (R_0)

1.2.1.1. Statikus oldal/nem-lineáris szerkezet

Az elemek funkcionális vizsgálatából kiderül, hogy: a világkiegészítő elemek hiányoznak a szerkezetből, az I_2 nem releváns ill. a viszonystruktúrában nem érhető tetten, s a világalkotók a következő hat világalkotó elemekben és ezek attribútumában adóttak:

$(i_2)_1$ = "ágy"; /A/: aludni, pihenni stb. lehet rajta/benne
/a/: Harris Márton benne van

$(i_2)_2$ = "lakás"; /A/: (emberi) hajlék; borsodbányai;
Harris birtoka
/a/: Harris Márton benne van;

vánulása szerint: a cigaretta elszívása előtti és utáni szituációba. Ez lényegében egyetlen szituáció két mozzanata csak, s ha az egyedi állapotváltozást tekintjük szituáció-determinálónak, jelen esetben is egyetlen szituáció két mozzanata megjelenéseként kell interpretálnunk a történetet:

$$R_0 = /(r_5)_0 \longrightarrow (r_5)_1 / \subset (r_4)_1$$

1.2.1.3. Az F_m vonatkozásában a szerkezet intenzionálisan (az R_0 immanenciáját tekintve) minimális feszültséget mutat. Értékeléséhez további szempont szükséges.

1.2.2. A cím funkcionalitása a szerkezetre gyakorolt antinómius szemantikai telítésben nyilvánul meg. Így funkciója abban körvonalazható, hogy kontrasztos/negatív viszonyba lépve az $(r_4)_1$ második egyedi viszonyával $/(r_5)_1$ -el/, megszünteti az $(r_5)_0$ kvázi-tenzionális (pretenziv) és egybevágó/pozitív modalitásait:

$$R_0 = /(r_5)_0 \overset{\nearrow}{\longrightarrow} (r_5)_1 \overset{\uparrow}{\delta}_2 / \subset (r_4)_1$$

1.3. A kontingenciális operátor ($=V^r$) körvonalazása

1.3.1. A világelemek funkcionalitása egyetlen, valós világra (W_0) való vonatkoztatást mutat, s ez is a "lakás" $/(i_2)_2/$ attributumában $/(A/)$ adott: "borsodbányai":

$$/A \quad (i_2)_2/ \Longrightarrow W_0 = V_{eo}$$

Ez az egyetlen valós világalkotó elem. A többi elem aW_0 referenciájú, tehát fiktív világalkotó elem.

1.3.2. Az idő- és társzerkezet szempontjából az idő szituacionális, tehát fiktív volta (R'_2) releváns; a tér az $(i_2)_2$ révén valós, konkrét tér: $R_1 \Longrightarrow W_0 = {}_0R_1$

1.3.3. A cím végleges funkciója az $(r_4)_1$ -re, s így az R_0 -ra vonatkoztatva már az előbbiekben körvonalazódott, s itt megállapítható, hogy az egész szerkezet vonatkozásában mellérendelt világelem-funkcióval bír: szerepe kulcsszerű $\langle$ lényegi $a=V^r$ szempontjából, minthogy a W_0 -ra vonatkoztatathatóság, tehát egybeesések és analógiák lehetlenségét tételezi:

$$\begin{array}{lcl}
 /o\forall e \longrightarrow =v^r / = aW_o & \text{mert:} & \begin{array}{l} o\forall e \longrightarrow (r_5)_1 \\ o\forall e \longrightarrow v'_e \\ o\forall e \longrightarrow R'_2 \end{array} \Bigg| \longrightarrow /v_{eo} = \emptyset / \\
 \hline
 \text{tehát: } / o\forall e \longrightarrow R_o / \Longrightarrow / =v^r \Longrightarrow \emptyset /
 \end{array}$$

2. A lehetséges világ realizálása (a KVIM dinamikája kiteljesítése)

2.1. A $=v^r$ tartalommal telítése

Bár a $o\forall e \longrightarrow =v^r = \emptyset$ finális információ szerint a szerkezet viszonyai realizációja során "generált" W^+ -tól egyáltalán nem várható el se $/\epsilon /$, se $/\approx /$ típusú igazság, feltételelesen fenntartom igazságtartalom-elvárás nélkül is.

2.2. Egy (W^+) ' keresése, amelyben $W^+ =$

$$= \frac{R_o}{=v^r} = \emptyset \text{ igaz - jelen esetben azt}$$

jelenti, hogy a W^+ lehetőségét, hogy igaz legyen "bennem", abban vélem felfedezni, hogy elfogadom hamisságát, ill. azt, hogy $R_o \cap =v^r = \emptyset$, mert ez csak az általam ismert W_o -ban van így; viszont el tudok képzelni olyan lehetséges világokat, ahol $R_o (=v^r \emptyset) = (/ \quad /)$ abszurd igazsága teljesülhet.

Tehát összegezve:

$$W^+ = \frac{R_o = // (r_5)_o o_1 \xrightarrow{\uparrow} (r_5)_1 o_2 / C (r_4)_1 o / \longrightarrow}{=v^r \Longrightarrow (\epsilon / \approx / \emptyset)}$$

$$\frac{/oR_1 \langle \neq R'_2 / \text{ ---}}{=v^r \Longrightarrow (\epsilon / \approx / \emptyset)} \Longrightarrow (v_f \quad W^+)$$

feltételek: $/o\forall e \longleftrightarrow (r_5)_1 / \Longrightarrow (\emptyset C =v^r)$

$$/R_o \cap (=v^r \Longrightarrow \emptyset) / = \emptyset$$

3. A W^+ absztrahálása ill. a világfilozófia (V_f) megfogalmazása a fentiekben adott három igazságfeltétel-lehetőség szerint három formában lehetséges:

(ad " $\emptyset$ "): Abszurdumnak tűnik "hír"-ként tételezni egy olyan szituáció leírását, amely a leghétköznapibb, legjelentéktelenebb esetek közé tartozik, mert számunkra már csak az lehetett volna "hír"-értékű, ha pl. Harris Márton nem oltja el a cigarettát, felgyullad és megég (stb). Az ember szenzációéhsége így megdöbben a szürke, triviális eset "hír"-ként tételezésétől: megdöbben mint a "hír" tőlünk már elidegenedett értéként való viszsztatérése; lelepleződünk magunk előtt - lelepleződik tömegkommunikáció-manipulálta énünk.

(ad " $\approx$ "): A W^+ analógiájára elképzelhető egy olyan, minden nembeliségéből kivetkőzött társadalom is, amelyben egy közönséges vágár leghétköznapibb emberi megnyilvánulása is szenzációszámba mehet. Ez talán a V_f legdöbbenetesebb alternatívája.

(ad " $\in$ "): Viszont (s azt hiszem, ez lenne a szövegvilág filozófikumának legvalószínűtlenebb és naivabb aspektusa) olyan társadalmi körülmények is elképzelhetők, amelyben általában is érdekesek a mindennapi, triviális, szürke élet hírei.

5. Összefoglalás

A dolgozat hangsúlyozottan kísérleti jelleggel és vázlatosan (mintegy kérdésfölvetésként) a szövegvilágok interpretációelméleti leírása problematikájának egyik lehetséges módozatát körvonalazza: a szövegvilág interpretációs-relevanciájú rétegekre, e rétegek alkotó elemekre és releváns jelenségekre bontását, valamint ezeknek - statikus és dinamikus modellekként - igazságfeltételrendszerek vonatkozásában történő értelmezését; mindezt egy konkrét elemzés előmunkálataként. A kísérlet érvényessége hipotetikus - egyszerű narratív szövegek szemantikai elemzésére szorítkozik, nem zárván ki ugyanakkor összetettebb szövegtípusokra való adaptáció lehetőségét sem.

Jegyzetek:

- 1) a lehetséges világ, mint a szövegvilág, intenzionális viszonyrendszer, olyan hierarchizált, dinamikus struktúra, mely elemeit intenzionális igazságfeltételei függvényében individuumokként determinálja;
- 2) a világfilozófia (V_f) egy adott szövegvilág W^+ -hez rendelt interpretáló $-(W^+)$ ' világ függvényében determinált absztrakció értékelméleti, lételméleti és történelembőlcseseleti kritériumok mellett történő explicit megfogalmazása;
- 3) nagyterjedelmű szövegek helyett: vagy ezek rövid kondenzátumait használjuk, vagy a szubvilágokat tételezzük individuumokként;
- 4) a szituáció: minimálisan két egyedi viszony szervezte reláció; a cselekvés minimálisan két szituáció dinamikus viszonya... stb. stb.;

Fontosabb irodalom:

- Az irodalmi elbeszélés kérdései (Narratológiai tanulmányok). Studia Poetica 1, szerk: Kanyó Z., Szeged, 1980.
- Balcerzan, E: A "befogadás poetikájának" perspektívái, Helikon, 3-4/1974.
- Bókay A.: A világképről (1: 1. Irod.)
- Cs. Gyimesi É.: Irodalomelméleti előadások: 1981-82. Kolozsvár /s.jegyz./
- Csúri K.: A lehetséges világok szemantikája ... (1: 1. Irod.)
- Lotman I.: Szöveg, modell, típus. Gondolat, Bp., 1973.
- Petőfi S.J.: A mondatgrammatikától egy logikai-szemantikai szövegelméletig (In: Irodalomszemiotikai tanulmányok. Szerk. Murvay O., Kriterion, Bukarest, 1979.)
- Ruzsa I.: Individuumok a lehetséges világok szemantikájában (1: 1. Irod.)
- Szegedy-Maszácz M.: Vilájkép és stílus. Magvető, Bp., 1980.

Rubovszky Kálmán:

EGY SZÉPIRODALMI EGYSZERŰ NARRATIV FORMA
ADAPTÁCIÓS ISMÉTLŐDÉSÉRŐL

1. Előadásunkban, egy villanás erejéig, azt a megfigyelésünket próbáljuk felvázolni, hogy egy "egyszerű szépirodalmi narrativ forma", a népmese egy speciális ismétlődése miben különbözik az összetett szépirodalmi narrativ formák egy speciális ismétlésétől. Az az ismétlés-típus, melyet vizsgálatra kiválasztottunk, az ún. szövegkülső adaptációs ismétlés, problémánk pedig az, hogy módosul-e az igazságérték e sajátos művelet eredményeként. Először az előadásban használt fogalmakat fogjuk értelmezni, majd megadjuk azoknak a szimbólumoknak a jelentését, melyeket dolgozatunk tárgyának kifejtésében használunk fel. Ezt követően vázoljuk azt a hipotézisünket, melynek segítségével az ismétlésnek e sajátos szféráját próbáljuk megközelíteni. Célunk, hogy hozzájáruljunk ahhoz a hosszabb távú munkához, mely a szépirodalmi szövegművek adaptációs ismétlésének irodalomelméleti helyét igyekszik kijelölni. Dolgozatunk tehát nem annyira a folklortudomány, mint inkább az irodalomelmélet és a kommunikációelmélet eddigi eredményeire épít. Hogy vizsgálatra épp a népmesét választjuk most ki, csak ürügy arra, hogy erről az oldalról is szemügyre vegyük az irodalmi, és általában a művészi alkotó folyamatot.

2. Dolgozatunk narrativon, a közlés anyagi hurkától függetlenül olyan eseménysor jelrendszerbeli megfogalmazását érti, melyen belül valamely individuummal valami történik. /Voigt V. 1980: 59/. Az egyszerű forma /Eszet-tikai kislexikon 1979.: 142/ fogalmát az összetett forma kontrasztjaként használjuk. Noha tisztában vagyunk A. Jolles korlátaival, alapvetően mégis az ő elképzelése alapján soroljuk a népmesét az egyszerű formák ekvivalen-

cia osztályába, mint olyan formát, melyben a poetikai kompozíciós változatosság kevésbé érvényesül, és a könnyen memorizálhatóság jegyében hat, szemben az összetett formákkal, melyek létrehozatala erőteljes és változatos poetikai transzformációkhoz kötött. /Jolles., A.: 1929/ Leírásunk során megkülönböztetjük a szöveg és a szövegmű fogalmát, mert úgy véljük, hogy az adaptációs ismétlések általunk vizsgált esetében egyik alkalommal a koherens szöveg / = szöveg /, máskor pedig a szöveg mű kiszakított részei / = szöveg / ismétlődnek meg /Vö. Rubovszky K. 1981.: 11-12/. Az előbbire Shakespeare Hamlet-jének Arany János-i műfordítása a példa. Utóbbira pedig az, ahogyan Móricz Zsigmond A Biblia című tanulmányának részleteit A fákllya című regényének koherens szöveg művébe kompilálja. /ld. Móricz Zs. 1907.: 524-538; 1908.: 76-102/ /Móricz Zs. 1979/.

Az adaptációt elvileg több szinten értelmezhetjük: legtágabban rendszerelméleti szinten, szűkebben valamely közlési rendszer elméletének szintjén. Az értelmezésnek ez a fokozatos szűkítése más fogalmak, így pl. a kultúra fogalmának kijelölésénél is ismeretes /Szabolcsi M. 1980: 41-42/. Mi nem annyira tágan, de nem is annyira szűken ragadjuk meg e jelenséget mint egyes, egymással is polemizáló irodalmi lexikonok /pl. Cassel 1953: 5/, /Literary Terms 1966: 3/. Az összehasonlító elemzések és egyéb tapasztalatok ugyanis abban erősítenek meg bennünket, hogy olyan gyakran kirekesztett műveletek is adaptálások mint a műfordítás, vagy valamely folyóiratban folytatásokban megjelent narratív könyvvé való átdolgozása, és nemcsak a művelet feltűnő megnyilvánulásai, pl. a témakölcsönzés sorolhatók ide. Az adaptálási művelet sajátos pragmatikai célú ismétlés, vagyis olyan variánsképzés, amely során a szelekció és kombináció közlési törvényszerűségeinek megfelelően, invariáns elemek vagy szövegegészek / = szöveg-művek / kerülhetnek más szöveg művekkel domináns implikációs viszonyba.

A szakirodalom a szövegismétléseknek két szemantikai

tipusát állapítja meg: szövegbelső /kontextuális/ és szövegkülső /kontextuális/ ismétléseket /Csúri K. 1980 b: 311-312/. Jelentős irodalomelméleti háttérre támaszkodva az előbbivel eddig leginkább a szegediek, az utóbbival főként a nyitraiak foglalkoztak /vö: Popovic, A.: 1975; Popovic, A. 1976; Dénes, I.: 1977/. A narratív adaptációs ismétlések különféle lehetőségeinek feltérképezésére itt nem vállalkozunk, csupán utalunk rá, hogy más helyen ezt már igyekeztünk megtenni. /Rubovszky K. 1981.: 33-39./ Egy alternatívát emelünk csak ki, mely előadásunk tárgya szempontjából releváns. Azt hogy a narratívok szövegkülső ismétlése lehet intraszemiotikus és interszemiotikus is. Pl. Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig című regényét lehetett irodalmon, vagyis azonos szemiotikai rendszeren belül transzformálni, ifjúsági regényváltozattá, és lehetett hangjátékká, filmmé és operává, de még diafilmmé is feldolgozni, irodalmon kívüli szemiotikai rendszerekben kódolni. Ez közismert és közhelyszerű tény.

Dolgozatunkban egyébként a szöveg fogalmát, Lotman alapján /vö. Lotman, J.M.: 1973: 276/ talán kissé önkényesnek tűnő, de véleményünk szerint mindenképpen indokolt módon az irodalmon kívüli bármely jelszövegre kiterjesztjük, hogy azonos elvek alapján végezhesünk összehasonlításokat. Így módon tágabb értelemben pl. valamely filmet vagy hangjátékot is sajátos szövegnek tekintünk.

3. A továbbiakban szükséges, hogy előzetesen, használt szimbólumainkat és apparátusunkat megmagyarázzuk. Valamely narratív adaptációs ismétlésnél mindig legalább két szövegvilág kerül egymással sajátos kapcsolatba. /Csúri K. 1980: 483/ A valós világot nevezzük W_o -nak a szövegvilágot W_t -nek és ennek extenzióját fejezzük ki $p, q, r...$ z eseményeket állító proposíciókkal. Ebben az esetben a formális modális szemantikában $p, q, r...$ z eseményeknek ez a strukturálatlan halmaza igaz vagy hamis értékekkel bír.

Igy pl. külön-külön hamisnak minősíthető az a kijelentés a Kismalac és a farkasok című mesében, hogy "A farkas

bekopogtatott a kismalac ajtaján" vagy "A kismalac ajtót nyitott a farkasnak", míg "A tűzhelyen forrt a víz" igaznak. W_t szövegvilág ily módon, miután hamis kijelentéseket is tartalmaz, formális modális szemantikai szempontból hamisnak minősül. Ugyanez a népmese irodalomelméleti szempontból mégis igaz, mert általánosabb érvényű igazságot fogalmaz meg. Ezt azonban csak úgy tehet ha megadjuk igazságának feltételeit. Ez a feltétel pedig az lesz, hogy W_t extenzív szövegvilágot poetikai szempontból úgy kell strukturálni, hogy az e poetikai kód R szabályrendszere szerint, váljon hierarchikusan rendezetté, koherensé. Ily módon, noha a Kismalac és a farkasok című népmese p, q, r... z eseményeket jelző propozíciók halmozából álló W_t lehetséges szövegvilága nem volt igaz, az R poetikai szabályrendszer alapján strukturálódott W^+ kitüntetett lehetséges világ mégis igaz. Az ily módon létrehozott W^+ világ eseményeit pedig, mutatva a különbséget, immár a strukturált P ... Q propozíció fejezi ki. A realista /de nemcsak stilrealista!/ szövegművek világa mint pl. a Kismalac és a farkasok /igaz, mert a W^+ világ törvényszerűségei közelítően megegyeznek W_0 törvényszerűségeivel, egy sematikus regény W^+ világa viszont nem igaz, mert törvényszerűségei nem egyeznek meg W_0 törvényszerűségeivel.

Úgy véljük, hogy a szimbolikus logika apparátusa segítségünkre siethet az adaptálási műveletek egzaktabb leírásánál is. Dolgozatunkban azt a materiálisan adott szöveget, mely egy bizonyos adaptálási aktus kiindulópontja, a nyitrai kutatókra támaszkodva előszövegnek vagy előszöveg-műnek nevezzük, és a fentiek alapján T_1 -el, extenzív szövegvilágát W_{t1} -gyel, intenzív strukturált lehetséges világát pedig W_1 -gyel jelölhetjük. Ugyanígy, az adaptálási művelet materiális eredményét T_2 -vel jelöljük és utószövegnek, illetve utószöveg-műnek nevezzük majd, extenzív szövegvilágát W_{t2} -vel, intenzív lehetséges világát pedig W_2^+ -vel jelezzük. Természetesen az adaptálási műveletek nem csupán egy aktusra korlátozódnak, hanem vég-

telen kontinuumot alkotnak. E több szinten lezajló implikációt a következő módon érzékeltethetjük $T_1 \in T_2 \in \dots T_n$; illetve $w_{t1} \in w_{t2} \in \dots w_{tn}$; valamint $w_1 + \in w_2 \in \dots w_n$.

Apparátusunk birtokában próbáljuk meg most hipotézisünket kifejtteni szorosan vett témákra.

4.1 Először is feltételezzük, hogy a vizsgált egyszerű narratív forma /a népmese/ és az összetett narratív formák adaptációs ismétlődése között a különbség releváns.

4.2 A népmese adaptációs ismétlésének végrehajtója, a népmese mikro- és makróstrukturális elemeit, a művelet végrehajtása közben, belépve a lehetséges világalkotók kollektív táborába, kényére kedvére szelektálhatja és kombinálhatja. A népmese adaptálására természetesen hasonló transzformálási szabályok vonatkoznak, mint a bonyolult formákra, de a transzformálási lehetőség /a relatív kötöttségek ellenére is/ nagyobb. Ezeket a népmesére is érvényes, eredetileg a hosszútávú emlékezetre megállapított, de szerintünk az adaptációs műveletekre is érvényes szabályokat jól foglalja össze Van Dijk és Kintsch. /Van Dijk, T.A. Kintsch 1978: 69-78/ Művük alapján világos, hogy a sűrítéssel kívül számos egyéb szintaktikai szabály is működik adaptáláskor. E propozíciókkal végzett műveleti szabályok.

1. TÖRLÉS /deletion/ Pl. Éva kerékpározik. A kerékpár zöld. $\longrightarrow$ Éva kerékpározik.

2. ÁLTALÁNOSÍTÁS /generalization/ Pl. Éva hintázik. Éva kerékpározik. $\longrightarrow$ Éva játszik.

3. KIVÁLASZTÁS /selection/ Pl. Éva elment a Vidám Parkba. Először kiutazott a Városligetbe; befizette a belépődíjat, a hajóhintánál jegyet vásárolt és hajóhintázott. $\longrightarrow$ Éva elment a Vidám Parkba hajóhintázni.

4. ÖSSZEÁLLÍTÁS /construction/ Pl. Éva elment a Vidám Parkba és különféle játékokra ült fel. $\longrightarrow$ Éva szórakozni ment a Vidám Parkba.

Pragmatikai következmény, hogy a népmesei narratív adaptátora eltekint csaknem mindazoktól a pragmatikai korlátoktól, melyeket az összetett formák védelmére /tkp.

azok alkotóinak védelmére/, a konvenció, a szerzői jog biztosítása érdekében, eddig hozott.

4.3 Feltételezzük, hogy a népmese adaptálási módja természetes módon "kitermelődött" konvenció, az összetett formák adaptálási műveleteinek társadalmi szabálya pedig mesterségesen konstruált pragmatikai szabályrendszer. Ezt bizonyítja az is, hogy a szerzői jog kialakulása, majd tételes bevezetése előtti időkben nem annyira a szerző, hanem maga az alkotás számított. /Miguel de Unamuno /1905/ 1981: 225-233/. Amikor tehát az "eredeti szöveg" kifejezést használjuk, akkor ez nem a vizsgált T-re /kontextusra/, hanem a művön kívüli kontextus egyik elemére, az alkotóra vonatkozik. Tovább végezve az összetett és az egyszerű formákkal lehetséges adaptációs műveletek összevetését, megítélésünk szerint az összetett narratív formák adaptációs ismétlését alapvetően két, pragmatikailag is releváns, szemantikai szabály-típus irányítja:

a/ - a jelölt centrikus adaptációs ismétlés szabálya

b/ - a jelölő centrikus adaptációs ismétlés szabálya

Az egyik fő szabálytípus, az adaptációs implikáció egyik pólusán elhelyezkedő, W_1^+ lehetséges világ alkotójának érdekét érvényesíti, a másik póluson lévő, W_2^+ lehetséges világ teremtetőjének javait szolgálja.

/a/ szabály: amennyiben W_1^+ igaz $/W_0$ -t illetően/ és alapvető tendenciáját tekintve W_{t2} /p, q, r ... z/ = W_{t1} /p, q, r ... z/, akkor a $W_1^+ \in W_2^+$ implikációs viszony eredményeként W_2^+ lehetséges világ szintén igaz $/W_0$ -ra/ $/R_2$ poetikai szabályrendszer érvényesülése esetén/.

Példa: Shakespeare Hamletjének fordítása Arany János által majd további - immár interszemiotikus feldolgozásai pl. filmre: Laurence Olivier /1948/, Kozincev /1964/ stb.

/b/ szabály: amennyiben az adaptációs művelet eredményeként az jellemző, hogy W_{t2} /p, q, r ... z/ $\neq$ W_{t1} /p, q, r ... z/, és $W_1^+ \in W_1^+$ W_2^+ egymástól függetlenül igaz is, de hamis is lehet W_0 -ra.

Példa: Ivo Bresan jugoszláv szerző Paraszthamlet címen játszott és televízióra Omlet címmel adaptált szindarabja;

mely /Játszotta a TV 1982.február 3-án/, realista /de nem csupán stilrealista!/ módon modellezi a valóságot W_0 -t/, függetlenül Shakespeare Hamlet-jétől, mely szintén igaz, W_0 -ra. Van azonban Bresan darabjában egy másik Hamlet adaptáció is, melyet a megfélemlített tanító csasztuská-sít témakölcsönzéssel ilyenné. Ez nemcsak, hogy W_{t1} /p, q, r, ... z/-t nem adja vissza, hanem W_0 -ra sem igaz, vagyis giccsesen hamis.

5. Az előbbiektől tükrében most azt nézzük meg, hogy vajon a népmese, mely tudvalevőleg olyan narratív, melynek lételeme az állandó adaptálás, igényli-e, hogy igazságértékének megőrzése céljából adaptálását valamiféle szabályok közé szorítsuk. Feltételezzük, hogy általában nem igényel ilyen szabályt, ha a főleg orális adaptálás a népmese természetes személyes közlési közegében folyik /Ortutay Gy. 1965: 3-9/. Ebből az következne, hogy a népmese olyan narratív, mely tetszés szerint alakítható, minden további nélkül büntetlenül felhasználható. A folklór alkotásoknak erre a törvényszerűségére több kutató /Dégh L. 1949: 44-47/, /Voigt V. 1972: 69/ is felhívta a figyelmet. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy van egy nagyon lényeges tényező, amely ha korlátozza is ugyan a bonyolult formákra jellemző egyéni szerzőséget, a népmese adaptálási művelete során egy fiktív kollektív szerző jogait mégis igyekszik megvédeni. Ez a törvényszerűség, ha úgy tetszik, pragmatikai szabály a tradíció kódrendszere R^+ poetikai konvenció, mely olyan, a régmúltbavisszanyúló emberi praxis által jól kipróbált és mítoszba /hiedelemrendszerbe/ ágyazott szabályrendszer, ami mögött mintegy intuitive érezzük az ökonomikus használhatóságot. E használhatóság záloga éppen a célratoró egyszerűségben van. Szabályunkat tehát, a népmesei szóhasználatának erre a klasszikus esetére, így fogalmazhatnánk meg:

Szabály: amennyiben $W_1^+ =$ népmese koherens lehetséges világa igaz, $W_1^+ \in W_2^+$, és ez a népmese természetes személyes közlési közegében zajlik le, valamint R^+ poetikai konvenció is érvényesül, akkor $W_2^+ =$ igaz, ellenkező esetben hamis.

Hogy mi tartozik R^+ konvencióba, sokkal nehezebb kimutatni mint az összetett formák R poetikai szabályainál, ahol a tudatosság érvényesül az itteni jobbára, ösztönösséggel szemben. E relevitásra Voigt is utal és azokra az erőfeszítésekre is, melyet a folklortudomány e differenciált bonyolult szabály megfogalmazása érdekében tesz.

6. További problémánk: mi történik, ha a népmesei narratívot műköltészetbe adaptáljuk? Feltételezzük, hogy a népmese műköltészetbe /értve ezen, hogy nemcsak irodalmi összetett formákba/ való adaptálásakor ugyanazok az adaptációs szemantikai szabályok érvényesek, mint amelyeket az összetett formáknál jeleztünk. A kötöttség azonban igen laza, és ez lehetővé teszi W_1^+ sokkal szabadabb kezelését. Épp ezért inkább a jelölő centrikus /b/ szabály érvényesül.

/a/ szabály példája: Olyan W_2^+ , mely azt tűzi ki célul, hogy kifejezetten egy bizonyos variánst /azaz egy kitüntetett variánst/ egy bizonyos népköltő meséjét emelje át kevés változtatással összetettebb formába. Arany László talán ezt tette, többek között A kismalac és a farkasok című, az előbb már említett népmesével. A népnemzeti irány szerinti enyhe átdolgozás, Gyulai Pál szerint, hűséges. /Arany L. 1901: 3-6/. Ha az 1881-es, imént már említett változat lejegyzését is elolvassuk /Kálmány L. 1881/, azt mondhatjuk, hogy Gyulai kijelentése helytálló. Nagyjából $W_1^+ = W_2^+$, ahol W_2^+ is figyelembe veszi pl. a ponyvánál oly gyakori mesterkélt kimódoltsággal ellentétben az igazságot biztosító R^+ tradicionális feltételt. A példa értékét bizonyos fokig az csökkenti, hogy a hiteles adaptálás megítélésekor csupán Gyulai ítéletében bízhatunk, tekintve, hogy az eredeti szöveg nem áll rendelkezésünkre. Am Kovács Ágnes Benedek Elek és a magyar népmese kutatás című /Kovács Á. 1961: 430-444/ cikkében bőséges hivatkozást tesz az átdolgozás típusára, midőn Benedek Elek, Kriza János, Kálmány Lajos, Horger Antal és Sebestyén Gyula hitelességét elemzi. Az adaptálási művelet itt jelölt centrikus.

/b/ szabály példája: Arany János Toldi-ja vagy a Fehérlófia című rajzfilm. Többségében nem egy bizonyos népmesét /vagyis egy kitüntetett variánst/ adaptálnak a műköltészetben, hanem a népmesei narratív szabad variálásának törvényszerűségére építve igyekeznek a műköltők továbbvariálni W_1 -et. Mint azt Hoppál leginkább ki-mutatta /Hoppál M. 1981: 68-97/, a Toldi Ilosvai anyagán kívül népmesei mitológiai előzmények szabad variálásának is számít. A Fehérlófia című, Jankovics Marcell által készített rajzfilm szintén ily módon készült. Mindemellett az implikáció során létrejött W_2^+ igazságfeltételének itt ugyancsak egyik biztosítéka R^+ tradicionális petikai konvenció megléte.

7. Végezetül szeretnénk még jelezni feltételezésünket, mi történik, ha valamely népmesei narratív a tömegkultúra tömegkommunikációs szférájának egyik lehetséges világa implikálja. Ahhoz, hogy ezt megnézzük, emlékeznünk kell arra a tényre, hogy a folklór szövegművek szerzői közé nemcsak az illető szövegmű előadója, hanem a hallgatósága /befogadója is/ beletartozik. Nos a fentemlített tömegkommunikációs szövegművek /pl. ponyva, lektűr, képregény, film stb./ is lényegüket tekintve olyanok, hogy kontextusuk felépítésekor a befogadót, zömükben az összetett formák között szokatlanul erőteljes módon, figyelembe veszik. František Miko azt mondaná erre /Miko, F. 1978: 176-184/, hogy igen erős a szöveg szociativitása. E pragmatikai szabály teljesítése mögött legtöbbször két további előírás van:

I/ - eljuttatni a kommunikációs partnerhez valamilyen gyakorlati szempontból fontos gondolatot; /erkölcsi haszon/

II/ - a kommunikációs partner tradicionális izlésére építve, azt úgy kiszolgálni, hogy az a közlemény feladásának biztos felvevő piaca legyen /anyagi haszon/.

A népmese és a tömegkulturális narratív tehát számos hasonló vonással rendelkezik: attribútumai: a széles variálási tendencia és a kollektívára épülés. Közös az is, hogy mint erre Dégh Linda rámutat /Dégh L. 1949: 40/; a

népmese fő funkciója, hogy általa a hallgatóság valamiféle megbillent pszichikai egyensúlyt helyreigazítson. A tömegkultúrális narratív esemény sorának zárt /gyakran happy end-et igénylő/ jellege is erre utal. A népmese és a tömegkultúrális narratív, igaz nem kizárólag, de elsősorban jelölő centrikus implikáció keretében talál egymásra és mint fentebb ezt a /b/ szabályban jeleztük: W_1^+ és W_2^+ igazságértéke egymástól független. Magyarul: igaz népmeséből születhet igaz tömegkultúrális narratív, de hamis is. Jankovics Marcell Fehérlófia című rajzfilmje, főként a /színes/ televíziós terjesztés során, ilyen igaz értéket juttat el a nézőhöz, a Walt Disney féle Hamupipőke, valamint azok a hollywoodi modernizált mesék, melyeket a televíziónk 1981-ben néhány este játszott, hamisak, giccsesek.

Külön téma az összetett formák folklorizációjának kérdése, melyet a szűkös terjedelem miatt itt nem tárgyalunk.

8. Összefoglalva az elmondottakat: a népmese adaptációs ismétlődésének jelenségét megkíséreltük az összetett formák adaptációs ismétlésének tükrében megvizsgálni. Eközben megállapítottuk, hogy a népmese adaptációs ismétlésére vonatkozó szabály természetes közegben természetesen érvényesül és az összetett formák adaptációs ismétlésénél is ez következne be, ha bizonyos pragmatikai tényezők mesterséges korlátokat nem szabnának, mesterséges szabályokat nem hoznának létre. A népmese műköltészetté alakítására, beleértve a tömegközlés szféráját is, pedig a jelek szerint általában az jellemző, hogy az adaptátor - miközben felfedezi a népmese hagyományozás lazább szabályozottságát - elsősorban jelölő centrikus módon igyekszik W_0 valós világra nézve igaz vagy hamis igazságértékű adaptációs szövegműveket létrehozni, ami egyenlő a szabadabb felhasználással.

Irodalom:

Arany László /1901/: Magyar Népmese-gyűjtemény. Kiadta Arany László. 5. kiadás. Franklin Társulat Budapest.

- Cassel's Encyclopaedia of Literature. Edited by S.H. Steenberg, London, /1953/ Cassel and Company Ltd.
- Csúri Károly 1980 a/: A lehetséges világok szemantikája és az irodalmi elbeszélő szövegek elmélete. In: Studia Poetica 1. Szeged
- Csúri Károly /1980b/: Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról. In: Ismétlődés a művészetben. Szerkesztette Horváth Iván és Veres András. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dégh Linda /1980d/: A népmese kutatás új útjai. In: Néprajzi tanulmányok.
- A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének kiadványai. Szerkeszti Ortutay Gyula. 1. sz. Budapest.
- Dégh Linda /1949b/: Népmese és ponyva. Magyar Nyelvőr LXX-LXXI. kötet.
- Dénes, Imrich /1977/: Textual Features of Adapted Texts. In: Popovic, Anton - Dénes, Imrich: Translation as Comparison. Nyitra. KLKEM.
- Van Dijk, T. A. - Kintsch, W. /1978/: Cognitive Psychology and Discourse. Recalling and Summarising Stories. In: Dressler, W.U. /ed./: Current Trends in Textlinguistics, 61-90. Berlin-New York de Gruyter.
- Esztétikai kislexikon /1979/: 3. átdolgozott és bővített kiadás. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Hoppál Mihály /1981/: A Toldi mitológiai háttére. In: Új Írás. 11. sz.
- Jolles, A. /1929/: Einfache Formen. Jena
- Kanyó Zoltán /1980/: Az igazságfogalom az irodalmi elbeszélésben és a lehetséges világok szemantikája. In: Studia Poetica 1. Szeged.
- Kálmány Lajos /1881/: Szeged népe I.-II.-III. Arad 1881. 1882, ill. Szeged 1891.
- Kovács Ágnes /1961/: Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. In: Ethnográfia
- Literary Terms /Definitions, Explanations, Examples/ /1966/ Raymond W., - Barry and A.J. Wright Chandler Publishing,

Company.

Lotman J.M. /1973/: Szöveg, modell, típus, Gondolat Kiadó.
Budapest.

Miko, František /1978/: Style Literatura. Communication.
Slovenska pedagogické nakladatel' stvo. Bratislava. 1978.

Móricz Zsigmond /1907; 1908/: A Biblia. In.: Athenaeum

Móricz Zsigmond /1979/: A fáklya. Szépirodalmi Könyvkiadó,
Budapest.

Ortutay Gyula /1965/: A szájhagyományozódás törvényszerű-
ségei. In: Ethnographia

Popovič, Anton /1975/: Teoria metatextu. Nitra. KĽKEM.

Popovič, Anton /1976/: Aspect of Metatext. In: Canadian
Review of Comparative Literature. Automne.

Rubovszky Kálmán /1981/: Szépirodalmi művek adaptálásának
kommunikációelméleti megközelítése különös tekin-
tettel Móricz Zsigmond műveire. /Kandidátusi ér-
tekezés/ - Kézirat.

Szabolcsi Miklós /1980/: A kultúra. In: A kultúra fogalmá-
ról. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Unamuno, Miguel de /1905/: A Don Quijote olvasásáról és ér-
telmezéséről /1905/ In: Helikon 1981/2-3.

Voigt Vilmos /1972/: A folklór alkotások elemzése. Akadémiai
Kiadó. Budapest.

Voigt Vilmos /1980/: Az elbeszélés korai és egyszerű formá-
inak tipológiája. In: Studia Poetica 1. Szeged

Pléh Csaba

A TÖRTÉNETSZERKEZET ÉS A FELIDÉZÉS KAPCSOLATA

Az egyszerű narratív szerkezetekkel kapcsolatos szövegelméleti kutatások és a szövegmegértés, illetve a szövegekre emlékezés kutatása kölcsönösen egymásra utalt. A pszichológus reménye az, hogy a szöveg szerkezetének jellemzése segítségével pontosabb leírást, illetve magyarázatot kap arra a klasszikusan Bartlett /1932/ által hangsúlyozott jelenségre, hogy történetekre általában sematikus emlékezünk. A szövegszerkezet vizsgálója pedig a megértési és különösen az emlékezeti teljesítményben alátámasztást keres elméleti modelljeire.

Ez az összekapcsolódás különösen határozottá vált az utóbbi évtizedben narratív szövegek szelektív felidézésével kapcsolatban. Míg a hetvenes évek elején született első explicit igényű pszicholingvisztikai modellek főként a szöveg belső reprezentációjának leírását /pl. következtetések szerepe/ állították előtérbe, s a szelektivitásra, a fontossági súlyozásra nem voltak explicit jóslataik /l. erről Pléh, 1979/, addig az utóbbi tíz évben sorra születtek olyan modellek, melyek a felidézés szelektivitását valahogyan a szerkezet alá-fölé rendelési viszonyaival igyekeztek magyarázni. E törekvéseknek van egy jellegzetes szépséghibájuk: többnyire nem törekszenek arra, hogy szembesítsék egymással a rivális elméleti modellek predikcióit a felidézésre, általában csak egy kitüntetett modellt ellenőriznek. Márpedig a javasolt modellek akár felületes szemrevételezése is azt mutatja, hogy sokszor más terminológiában ugyan, de javarészt egymást átfedő jellemzést adnak a szöveg szerkezetéről. Az alábbiakban röviden ismertetendő kísérleteink célja éppen ennek a hiányosságnak a kiküszöbölése volt: azonos szövegen, egy kísérleten belül akartuk összevetni egymással a különböző történet szerkezeti modelleket emlékezeti bejósoló erejük szempontjából.

A kísérletek leírása

A kísérletekben egy eredet magyarázó mondat /Hoppál, 1973/ használtunk, melynek szövegét, a feldolgozás során használt tagolásnak megfelelően az 1. Táblázat mutatja. Öt különböző kísérleti csoportunk volt. Az OLVASÁS csoport a történetet úgy olvasta, hogy tudta, majd fel kell idéznie. A SKÁLÁZÁS csoport nem tudott a későbbi felidézésről, a történet jellegét /pl. érdekes - unalmas/ kellett skálákon megítélje, míg a MOTTÓ csoport, melynek tagjai szintén nem tudtak a jövőendő felidézésről, rövid mottót írt a történethez. Mindhárom csoportban előbb fél óra, majd 2.5 hónap múlva kértük a történet felidézését. Két másik csoportunk vázlatot készített a történetből; egyik úgy, hogy a lényeges részeket BENNHAGYTA a vázlatban, egy másik úgy, hogy a lényegtelennek tartottakat kellett KIHAGYNYIA. Mindkét csoportnál a vázlatkészítést váratlan felidézési feladat követte azonnal. /A kísérleti helyzetek részletes ismertetésére vö. Pléh, 1981./

A feldolgozás során különböző szövegszerkezeti modelleknek megfelelően jellemeztük a szöveget, majd azt néztük meg, hogy az egyes mozzanatok felidézési, illetve vázlatba kerülési esélyének százalékait melyik modell magyarázza jobban.

1. táblázat

A kísérletekben használt szöveg. A szegmentálási egységek melletti + jel azt jelenti, hogy a Labov-Waletzky féle narratív elemzésben rögzített helyű mozzanatról van szó, a - jel jelentése pedig: a Kintsch-van Dijk-féle törlési szabályok szerint törölhető mozzanat.

- 1. Mikor az Isten megteremtette Ádámot meg Évát,
- 2. Éva nagyon lusta volt.
- 3. Nem akart mosogatni.
- + 4. Ádám elment az Istenhez.
- + 5. Azt mondta: "Istenem vedd el tőlem Évát."
- 6. nem akar mosogatni.
- 7. Azt mondja, hogy én mosogassak,
- 8. pedig az asszonynak dukál".
- + 9. Az Isten így válaszolt: "Jól van Ádám, elveszem három napra".

- 10. Ádám maga maradt.
- 11. Hosszú volt a három nap.
- + 12. Nem bírta az egyedüllétet.
- + 13. Elment a Jóistenhez,
- + 14. azt mondta: "Uram, teremtem, add vissza Évát!"
- 15. Azt felelte az Isten: "Hát mért jöttél, hogy vegyem el tőled az Évát,
- 16. most meg kéred vissza?"
- + 17. "Uram teremtem, se vele se nélküle" - válaszolta Ádám.
- 18. "Jól van, visszaadom,
- 19. de többet énhozzám panaszra ne gyere" - felelte az Isten.
- + 20. El is voltak békességben egy hétig.
- + 21. Egy hét után újból összevesztek a mosogatáson,
- 22. Ádám nem mert az Uristenhez menni panaszra.
- + 23. Megegyeztek abban egymással, hogy nem szólnak egymáshoz,
- + 24. s az fog mosogatni, aki először megszólal.
- 25. Nem szóltak egymáshoz.
- 26. Ádám hanyatt feküdt,
- 27. nagy lapulevelet terített magára.
- 28. Mellette ült Éva,
- 29. a másikon meg a macska.
- 30. Csend volt.
- + 31. Egyszer csak Éva látja, hogy a lapulevél megmozdult fölfelé egy kicsit.
- 32. Következőleg megint megmozdult a lapulevél fölfelé,
- 33. s a macska ugrásra készült.
- 34. Éva hol a macskára nézett, hol Ádámra, hol a lapulevéltre.
- 35. Harmadszor a lapulevél felemelkedett.
- + 36. A macska megmozdult, ugrani készült.
- + 37. Éva rászólt, hogy sicc.
- + 38. Ádám megszólalt: "Te fogsz mosogatni!"
- + 39. Azóta van, hogy az asszonyoknak kell mosogatni.

Történetnyelvtanok

Az eredetükben mind Propp /1975/ munkájára visszavezethető történetnyelvtani modellek a szerkezeti jellemzés "felülről-lefelé" típusú modelljeihez tartoznak. Egy történetet generatív szabályok segítségével mint egymásba ágyazódó epizódok rendszerét írják le, ahol az epizódok különböző részletességig a főhős motivált cselekvéseinek megfelelően tagolódnak /pl. alcél-próbálkozás-kimenetel; ismeretetésükre l. Siklaki, 1980a/.

A történetnyelvtanok felidézést magyarázó szerepét többnyire kétféle módszerrel szokták vizsgálni: valamilyen hierarchia mércét meghatározva feltételezik, hogy a hierarchiában magasabban elhelyezkedő részek felidézése jobb lesz, vagy pedig az egyes történetnyelvtani kategóriák /pl. kezdet vs. próbálkozás/ felidézést befolyásoló szerepét hasonlítják össze.

A hierarchia szintek összevetésére Rumelhart /1975/, Thorndyke /1977/ és Mandler és Johnson /1977/ elemzésének megfelelően nyelvtani ágrajzokat készítettünk történetünkhöz, s lényegében annak alapján hasonlítottuk össze a mozzanatok, hogy hány csomópont áll felettük /dominálja őket/. A három modell közül egyedül Thorndyke-é bizonyult valamennyire is jó prediktornak. Mind az 1. ábra mutatja, minden helyzetben van tendencia arra, hogy a hierarchiában magasabban elhelyezkedő /alacsonyabb hierarchia számú/ mozzanatok legyenek kiugróbbak. Ez azonban csak a tudatos részenkénti elemző munkát végző vázlatkészítő csoportok /a két alsó diagramm/ esetében bizonyul valóban megbízható, erős tendenciának. E meglepőnek tűnő eredménye oka igen egyszerű: a nyelvtani szerkezet sokszor rendel mesterkelt hierarchiákat a mondatokhoz, egyes részek indokolatlanul túl mélyre kerülnek. A történetnyelvtani hierarchia hatás gyengesége nem azt jelenti, hogy nincsenek egy történetben lényeges és lényegtelen részek; mint látni fogjuk, nagyon határozottan vannak, csak ezek nem a legjobban jellemezhetőek a történetnyelvtanok segítségével.

Valamivel egyértelműbb a helyzet a történetnyelvtani

kategóriák esetében. Mint a 2. ábra mutatja, Stein és Glenn /1979/ elemzése szerint többé-kevésbé mindegyik helyzetben a legjellegzetesebb különbség, hogy a Próbálkozások gyakrabban fordulnak elő, mint a Belső reakciók /pl. érzelem stb./. Ez annyit jelent, hogy az emlékezetben is előjön a narrativumnak az a jellegzetessége, hogy akciós szöveg.

"Rögzített helyű" mozzanatok /Labov és Waletzky/

A történetemlékezeti kutatások általában nemigen igyekeznek eredményeiket a szövegprodukciónak modelljeire vonatkoztatni. E hiányosságot kiküszöbölendő kíséreltük meg Labov és Waletzky /1967/ történetprodukciónak modelljének egy vonatkozását alkalmazni kísérletünk adatainak jellemzésére. Ismeretes, hogy Labovék a narrativum alapszerkezetét abban keresik, hogy egy történetben vannak egymáshoz képest rögzített helyű mozzanatok, melyek sorrendje a tényleges események sorrendjét képezi le. Mivel a történetemlékezet régi megfigyelése, hogy a sorrendre emlékezünk talán a legjobban, az eredetileg produkciós gondolatmenetet a következőképpen alkalmaztuk esetünkre. Minden mozzanatra megállapítottuk azt, hogy mekkora környezetben mozoghat előre-hátra anélkül, hogy a narratív jelentés megváltozna. Ezután kiemeltük a rögzített helyű, nem mozdítható részeket /ezeket az 1. táblázaton a + jelek mutatják/, s előfordulásait összevetettük a nem narratív elemekével.

Mint a 3. ábra mutatja, a KIHAGYÓS csoport felidézését kivéve a rögzített helyű, narratív gerincet adó mozzanatok mindenütt fölényben vannak. Ezek ugyanakkor többnyire az akciók is, vagyis ez az eredmény némileg egybevág a történetnyelvtani kategória hatással. Részletesebb jellemzésére a Megbeszélésben még visszatérünk.

Törlési szabályok /Kintsch és van Dijk/

A történet szerkezet és az emlékezeti reprezentáció összekapcsolásának a történetnyelvtanokkal részben rivalizáló legkiemelkedőbb képviselője Kintsch és van Dijk /1978/, van Dijk és Kintsch /1980/ modellje. A nyelvtanokkal szembeállítva az ő megoldásuk alapvetően alulról-felfelé szerveződést sugall, s már magába a szövegszerkezeti modellbe is beépítenek

feldolgozási, pszichológiai elveket. Egy szöveg feldolgozása során először egy explicit, minden kapcsolatot s valószínű következtetést is tartalmazó mikroszerkezet jönne létre, s ebből törlési, általánosítási, szelekciós /redundancia csökkentő/ és konstrukciós, új állításokat létrehozó szabályok révén, alulról-felfelé jönne létre a makroszerkezet. Ez a makroszerkezet irányítaná azután a szöveg felidézését.

Történeteknél ezek a szabályok azt eredményeznék, hogy ha csak az elhagyásokra koncentrálnunk, a következő típusú mozzanatok lennének elhagyhatók a mikroszerkezettől a makroszerkezet felé haladva:

1. Mentális okok, célok, következmények
2. Alternatívák
3. Szokásos kisegítő akciók
4. Nem feltétel erejű állapot jellemzések
5. Metaleírások
6. Dialógusok

Ezekből az elvekből kiindulva történetünk mindegyik mozzanatát jellemeztük abból a szempontból, hogy hány "törlési" szabály vonatkozik rájuk /amelyikre legalább egy igen, azokat az 1. Táblázaton - jel jelzi/. Mint 4. Ábra mutatja, ennek a jellemzésnek a korábbiaknál jóval erősebb predikciós értéke van/a variancia -analízisnek az oszlopok alatt szereplő F értékei is összehasonlíthatatlanul nagyobbak/. A prediktív érték viszont jellegzetesen csökken a VÁZLATKÉSZÍTŐK felidézéseinél.

Oksági lánc /Schank/

Utolsó megvizsgált modellünk jellegzetesen a mesterséges intelligencia kutatás terméke. Schank /1975/ Kintsch-ékhez hasonlóan egy lényegében alulról-felfelé haladó jellemzést keres történetek szerkezetére. Ezt lényegében úgy kapja meg, hogy egy történet egymásutáni részei között érvényesülő oksági viszonyokat próbálja meg rekonstruálni, természetesen "hozzáadva" az eredeti mondatokhoz a plauzibilis következtetéseket is. Az "okság" itt nagyon tágan értelmezett fogalom: a szándék-megvalósítás és az ok-okozat viszony egyaránt beleértődik. Az így kapott "oksági lánc"

lenne azután a felidézés egyik fő prediktora Schank szerint. Minden történetből kiemelkedik egy fő-lánc, mely a főhős központi célja szempontjából értelmezett cselekvéssor. Erre feltehetően jobban fogunk emlékezni, mint a mellékláncokra különösen mint a főláncához vissza nem vezető mellékláncokra. Az 5. ábra mutatja ezt az oksági láncot történetünkre. E szerint a fő cél /üres kör/ Éva mosogatóra kényszerítése lenne, ennek megfelelően a főláncot a történet II. Része, a lapulevél epizód adja, ehhez képest az egész vedd el - add vissza I. Rész leágazás.

Mint a 6. Ábra mutatja, a "második legjobb" predikciót ezzel a megközelítéssel kaptuk, ismét azzal a specialitással, hogy a VÁZLATOZÓ csoportokra nézve a predikció nem olyan erős.

A különböző jellemzések összevetése

Elvileg megelégedhetnénk az eddigiekkel, s elmondhatnánk, hogy az egyes modelleket egyenként véve a legjobb predikciót a törlési mutató, a második legjobbat az oksági lánc adja a legtöbb helyzetben stb. Csakhogy, mint már említettük, az egyes jellemzések tényszerűen át is fedik egymást. Ezt a jellegzetességet is kihasználva nyílik módunk az egyes modellek együttes kezelésére az ún. lépésenkénti regresszió módszerének segítségével. Ennek lényege, hogy a sokféle bejósoló változó közül először kiválasztja a legerősebbet; azután figyelembe veszi ennek kapcsolatait más predikciókkal, s azt nézi meg, hogy melyik a második legerősebb predikció akkor, ha kivonjuk belőle az első hatását, s így tovább.

Mivel ez a matematikai modell csak lineáris összefüggéseket tud kezelni, ezért a történetnyelvtani kategória hatását itt nem vettük fel, csak a többi tárgyalt modellt. A 2. táblázat mutatja a különböző helyzetekre a regressziós elemzések összefoglalását. A függő változó a felidézésbe ill. vázlatba kerülés volt. A sorok jobb szélén látható a többszörös korrelációs együttható s alatt annak négyzete, mely azt mutatja meg, hogy egyáltalán milyen százalékarányban sikerült az egyes prediktorok segítségével együttesen

bejósolni pl. a felidézést. Az egyenletben az egyes prediktorok a modellbe való belépésük sorrendjében szerepelnek, s alattuk az, hogy mekkora százalékarányát magyarázzák a felidézésnek, illetve a vázlatba kerülésnek. Látható, hogy megintcsak a VÁZLATOZÓ csoportok felidézéseit kivéve, mindenhol a messze legerősebb predikciót a Kintsch-van Dijk féle törlési mutató adja. Az egyes sorok értelmezésének elősegítése érdekében bontsuk ki az OLVASÁS csoport első felidézését! Egy mozzanat felidézési esélyét százalékban megkapjuk, ha 0.928-ból levonjuk a mozzanatra vonatkozó törlési szabályok 0.126 szorosát, a fő oksági láncból vett távolság 0.129 szorosát és az áthelyezési környezet 0.029-szorosát. Az így kapott magyarázat erőssége 67 százalékos: a teljes mért változékonyság 67 százalékát magyarázza, s ebből 60-at egyedül a törlési mutató!

Mivel a törlési mutató elég szubjektív, felvethető a következő gondolat. Voltaképpen az explicitebb modellek célja az, hogy a van Dijk - Kintsch modellben szereplő szubjektív izű törölhetőség eredetét, azt magyarázzák, hogy mi áll e mögött. Ezért a regressziós elemzést elvégeztük úgy is, hogy kihagytuk a törlési mutatót. Az így kapott eredményeket mutatja majd a 3. táblázat.

2. táblázat

Lépésenkénti regressziós elemzések eredményei az egyes helyzetekben

Helyzet	Regressziós egyenlet				Többszörös R	
OLVASÁS 1 %	$y = 0.928 - 0.126$	TÖRLÉS - 0.129 60	OKLÁNC - 0.029 3	ÁTHE. 4	0.82 67	
OLVASÁS 2 %	$y = 0.643 - 0.215$	TÖRLÉS 67			0.82 67	
SKÁLÁZÁS 1 %	$y = 0.754 - 0.161$	TÖRLÉS - 0.036 52	ÁTHE. 9		0.78 61	
SKÁLÁZÁS 2 %	$y = 0.654 - 0.314$	TÖRLÉS - 0.035 66	ÁTHE. - 0.055 8	OKLÁNC 1	0.87 75	
MOTTÓ 1 %	$y = 0.759 - 0.063$ - 0.029 MANDLER HI.	TÖRLÉS - 0.15 - 0.157 41	OKLÁNC - 0.045 4	ÁTHE. 3	0.76 58	
MOTTÓ 2 %	$y = 0.566 - 0.144$	TÖRLÉS + 0.021 51	RUM.HI. - 0.048 5	THOR.HI. 4	0.77 59	

Helyzet	Regressziós egyenlet			Többszörös R	
BENNHA.VÁZL. %	$y = 0.874 - 0.204$	TÖRLÉS - 0.031 58	ÁTKE. - 0.019 6	RUM.HI. 2	0.82 66
BENNHA.FELID. %	$y = 1.043 - 0.054$	THOR.HI. - 0.093 32	TÖRLÉS - 0.021 14	RUM.HI. 4	0.73 50
KIHA.VÁZLAT %	$y = 0.706 - 0.212$	TÖRLÉS 45			0.67 45
KIHA.DELID. %	$y = 1.0596 - 0.01$ - 0.125 OKLÁNC 7	MAND.HI. - 0.025 24	TÖRLÉS - 0.044 11	RUM.HI. 7	0.69 49

3. táblázat

Lépésenkénti regressziós elemzések eredményei a TÖRLÉS mutató kihagyása után

Helyzet	Regressziós egyenlet				Többszörös R
OLVASÁS 1	$y = 0.941 - 0.253$	OKLÁNC - 0.044	ÁTHE.		0.77
%		47	11		58
OLVASÁS 2	$y = 0.715 - 0.236$	OKLÁNC - 0.041	ÁTHE.		0.74
%		44	10		54
SKÁLÁZÁS 1	$y = 0.798 - 0.188$	OKLÁNC - 0.056	ÁTHE.		0.73
%		31	23		54
SKÁLÁZÁS 2	$y = 0.668 - 0.190$	OKLÁNC - 0.052	ÁTHE.		0.78
%		38	23		61
MOTTÓ 1	$y = 0.643 - 0.221$	OKLÁNC - 0.054	ÁTHE. - 0.031	MAND.HI.	0.74
%		34	13	8	55
MOTTÓ 2	$y = 0.581 - 0.223$	OKLÁNC - 0.044	ÁTHE.+0.018	MAND.HI.	0.76
%		44	11	3	58

Helyzet	Regressziós egyenlet				Többszörös R
BENNHA.VÁZL.	$y = 0.955 - 0.29$ $+ 0.033 \text{ MAND.HI.}$	OKLÁNC - 0.066	ÁTHE. - 0.054	RUM.HI.	0.77
%	4	27	19	8	59
BENNHA.FELID.	$y = 1.164 - 0.028$ $- 0.027 \text{ ÁTHE.}$	THOR.HI. - 0.132	OKLÁNC - 0.032	RUM.HI.	0.68
%	5	32	4	5	46
KINNHA.VÁZL.	$y = 0.0869 - 0.312$ $+ 0.047 \text{ MAND.HI.}$	OKLÁNC - 0.048	ÁTHE. - 0.054	RUM.HI.	0.74
%	8	27	12	4	51
KINNHA.FELID.	$y = 1.065 - 0.009$	MAN.HI. - 0.153	OKLÁNC - 0.046	RU.HI.	0.69
%		24	8		16

A 3. táblázatot szemügyre véve azt látjuk, hogy ha kihagytuk a TÖRLÉSI mutatót, szinte mindegyik helyzetben két egymástól független befolyásolója marad a felidézésnek: az oksági láncból vett távolság, és az áthelyezhetőségi környezet nagysága. Úgy is mondhatnánk, hogy az emlékezeti szelekció egyik elve, hogy a történetből a főhős cselekvési rendszere szempontjából központi láncnak lesz kitüntetett szerepe, másrészt ezen belül a narrativitás a fő szempont, a narratív értékű, rögzített helyű mozzanatok tudjuk jobban a főláncon belül is.

Megbeszélés

A különböző predikciókat összehasonlító elemzéseink egyik legfőbb tanulsága, hogy a legjobb prediktornak a legszubjektivebb elemzés bizonyult. A kísérleti pszichológus számára ez kudarcnak tűnhet, hiszen a séma, lényeg s hasonló bizonytalan fogalmak objektivabbá tétele érdekében fordult a szövegszerkezeti modellekhez. Ez a tanulság azonban nemcsak a pesszimizisztikusan fogalmazható meg. Értelmezhetjük úgy is, hogy itt tulajdonképpen arról van szó, hogy amikor történeteket elemzünk kultúrális termékekkel van dolgunk, s ebben az értelemben a "szubjektivitás" az elemzésből ugyanúgy nem iktatható ki, mint pl. a szociológiai kódolásból /vö. Garfinkel, 1978/.

Ez nemcsak a Kintsch - van Dijk modellből igen erősnek bizonyult mutatóra igaz, hanem az OKSÁGI LÁNCRA is. Hiszen magát ezt az oksági láncot számtalan kultúrális ismeretünket mobilizálva tudjuk csak mint prediktort megszerkeszteni a történethez. /A mesterséges intelligencia modellek gondja épp ennek a folyamatnak a rekonstruálása, hogy a gép is képes legyen e lánc megadására./ Mára az, hogy itt mi lesz a főlánc, a történetre vetített sajátos perspektíva függvénye. Az OKSÁGI LÁNC jó prediktív értéke tradicionális történeteknél voltaképpen abból fakad, hogy az elemző ugyanazt a kánonikus olvasatot találja itt meg, amit kísérleti személyei rendszerint követnek. Ismeretlen kultúrából származó szövegeknél például már jóval kevésbé menne, épp a kánon perspektíva megtalálásának nehézsége miatt, ez a predikció.

Az oksági lánc másik érdekes vonatkozása belső szerveződésével kapcsolatos. Tulajdonképpen Schank megközelítése teszi legnyitottabbá azt a történetnyelvtanokban is bennerejlő racionális magvat, hogy egy történet szerkezeti vázát voltaképpen az emberi célszerű racionális cselekvésről meglévő viszonyítási-koherencia teremtő mintáink rávetítése adja meg a történet. Az olvasó egy történet megértése során problémát old meg, ugyanúgy, ahogy a protagonista a történetben ezt teszi. E kettő megegyezését biztosítja mintegy a "cselekvési séma" megléte. A cselekvéses modellnek ezt a vezető szerepét sokan hangsúlyozzák a szöveg- emlékezet irodalomban /l. pl. Siklaci, 1980a, b, 1981, László, 1981/. Itt röviden bemutatott vizsgálataink legfőbb eredményét abban látjuk, hogy ennek fölényét nem pusztán elméletileg, hanem közvetlen empirikus összehasonlítással sikerült kimutatnunk, korlátaival /l. részenkénti tudatos feldolgozás/ együtt.

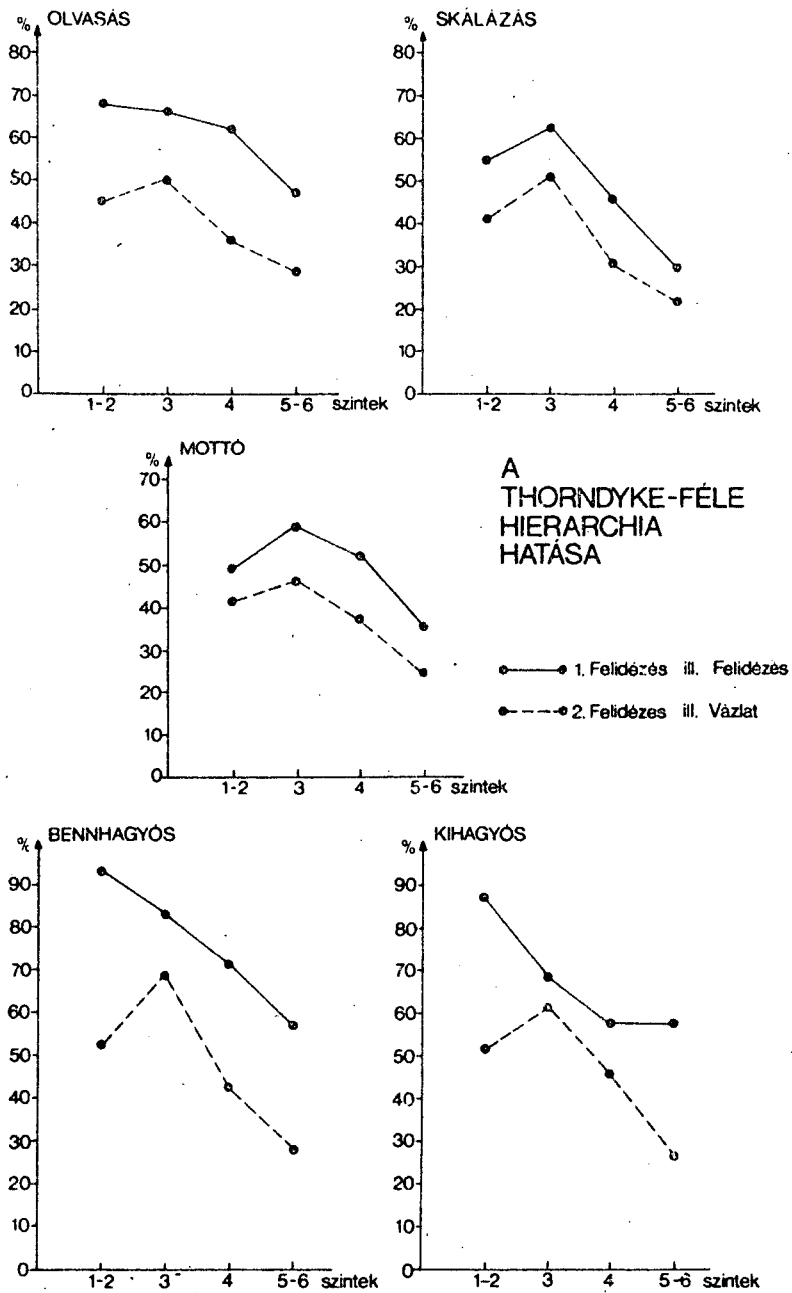
Mindez néhány továbbgondolásra érdemes kérdést vet fel a szövegelmélet szempontjából is. Az első az elbeszélés specifikumait érinti. Melyek azok a tényezők, melyek sajátosan az elmondott történetre jellemzőek, amit nem merit ki a "cselekvéses váz". A szövegfeldolgozás pszichológiája szempontjából ez azoknak a nyelvi jegyeknek az azonosítását igényli, melyek révén például megvalósul menet közben /pl. hallgatáskor/ az epizódokra tagolás, vagy amelyek révén a narratív értékű mozzanatok kiemelkednek a háttérből. A másik alapprobléma pedig a koherencia teremtés és az emlékezeti szelekció alakulása olyan történeteknél, melyeknél kánonikus cselekvési séma rávetítése csak többszörös átalakításokkal lehet megvalósítható. Ez azonban már a jövő kutatási témája.

Hivatkozások

Bartlett, F. C. /1932/: Remembering. Cambridge: Cambridge University Press.

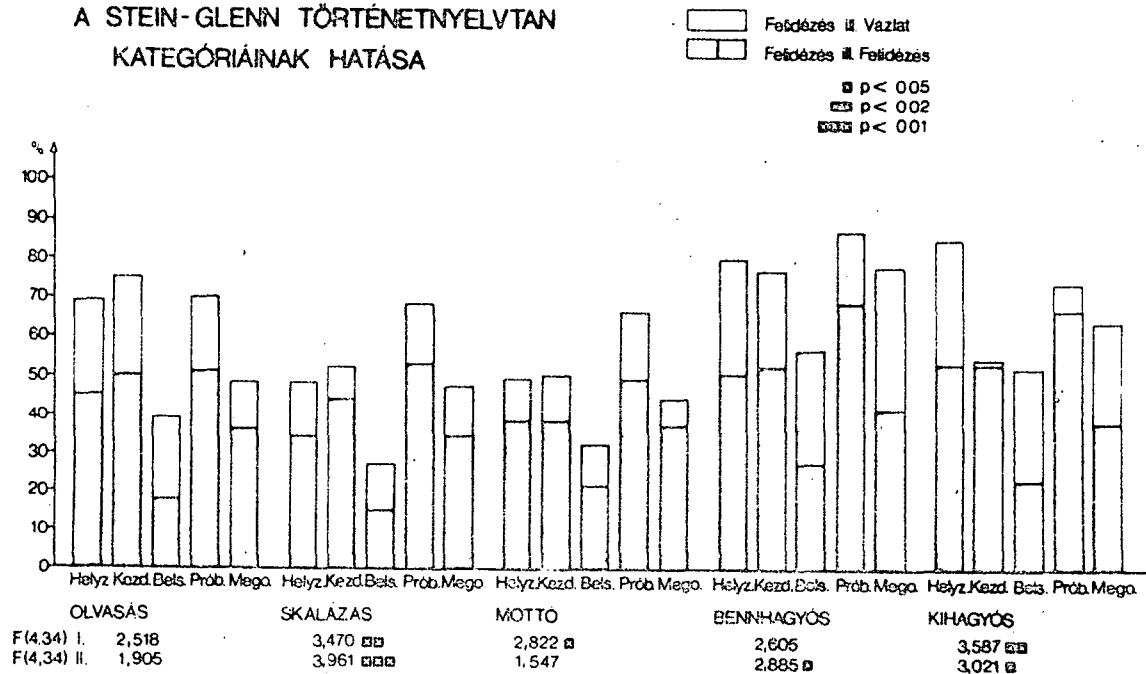
- Garfinkel, H. /1978/: Mi az etnometodológia? In: Horányi Özséb /szerk./ Kommunikáció 2., Budapest: Közgazdasági, 173-202.
- Hoppál Mihály /1973/: Folklór Archivum. No. 1. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport
- Kintsch, W. - - van Dijk, T. /1978/: Towards a model of text comprehension and production. Psychol. Rev., 85, 363-394.
- Labow, W. -- Waletzky, J. /1967/: Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In: Helm, J. /szerk./: Essays on the verbal and visual arts. Seattle: American Ethnological Society, 12-44.
- László János /1981/: Tárgyi és személyközi forgatókönyvek az emlékezetben. Pszichológia, 1, 485-516.
- Mandler, J. M. -- Johnson, N. S. /1977/: Remembrance of thing parsed: Story structure and recall. Cognit. Psychol., 9, 111-151.
- Pléh Csaba /1979/: A szövegekre emlékezés kutatása a pszicholingvisztikában. Pszichol. Tan., XV., 133-184.
- Pléh Csaba /1981/: Az idői - és feladatváltozók hatása szövegek kivonatolására és felidézésére. Pszichológia, 1, 517-540.
- Propp, V. J. /1975/: A mese morfológiája. Budapest: Gondolat
- Rumelhart, D. E. /1975/: Notes on a schema for stories. In: Bobrow, D. G. - Collins, A. /szerk./: Representation and understanding. New York: Academic Press, 211-237.
- Schank, R. C. /1975/: The structure of episodes in memory. In: Bobrow, D. G. - Collins, A. /szerk./: Representation and understanding. New York: Academic Press, 267-272.
- Siklaci István /1980a/: Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Siklaci István /1980b/: Egy újságszöveg szerkezete és felidézése. In: Radics Katalin - László János /szerk./: Dialógus és interakció. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutató, 100-133.

- Siklaki István /1981/: A történet-nyelvtanok mint a szövegfeldolgozás alapjai. Pszichológia, 1, 469-484.
- Stein, N. L. -- Glenn, C. G. /1979/: An analysis of story comprehension in elementary school children. In: Freedle, R. O. /szerk./: New directions in discourse processing. Norwood: Ablex, 53-120. .
- Thorndyke, P. W. /1977/: Cognitive structures in comprehension and memory of narrative discourse. Cognit. Psychol., 9, 77-110.
- van Dijk, T. -- Kintsch, W. /1980/: Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? In: Pléh Csaba /szerk./: Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest: Tankönyvkiadó, 301-332.

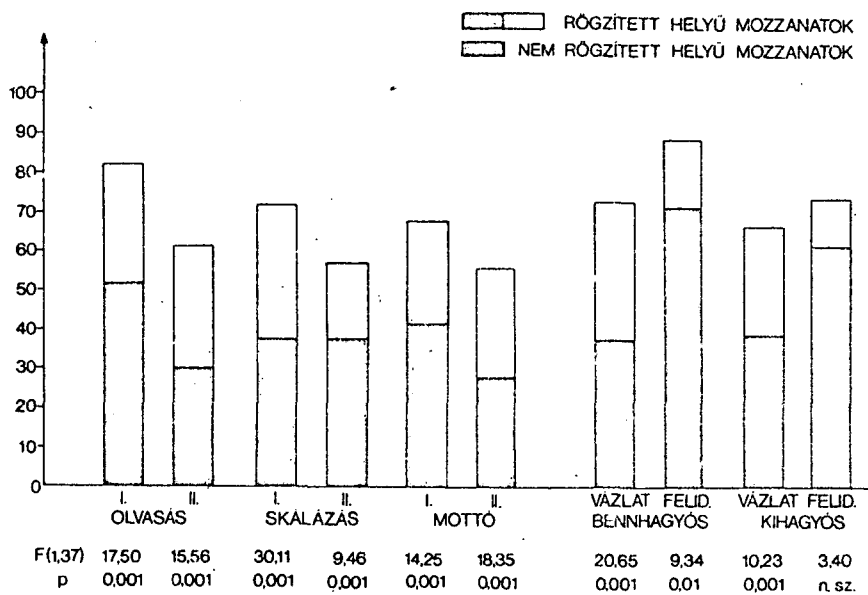

1. ábra

A STEIN-GLENN TÖRTÉNETNYELVTAN KATEGÓRIÁINAK HATÁSA

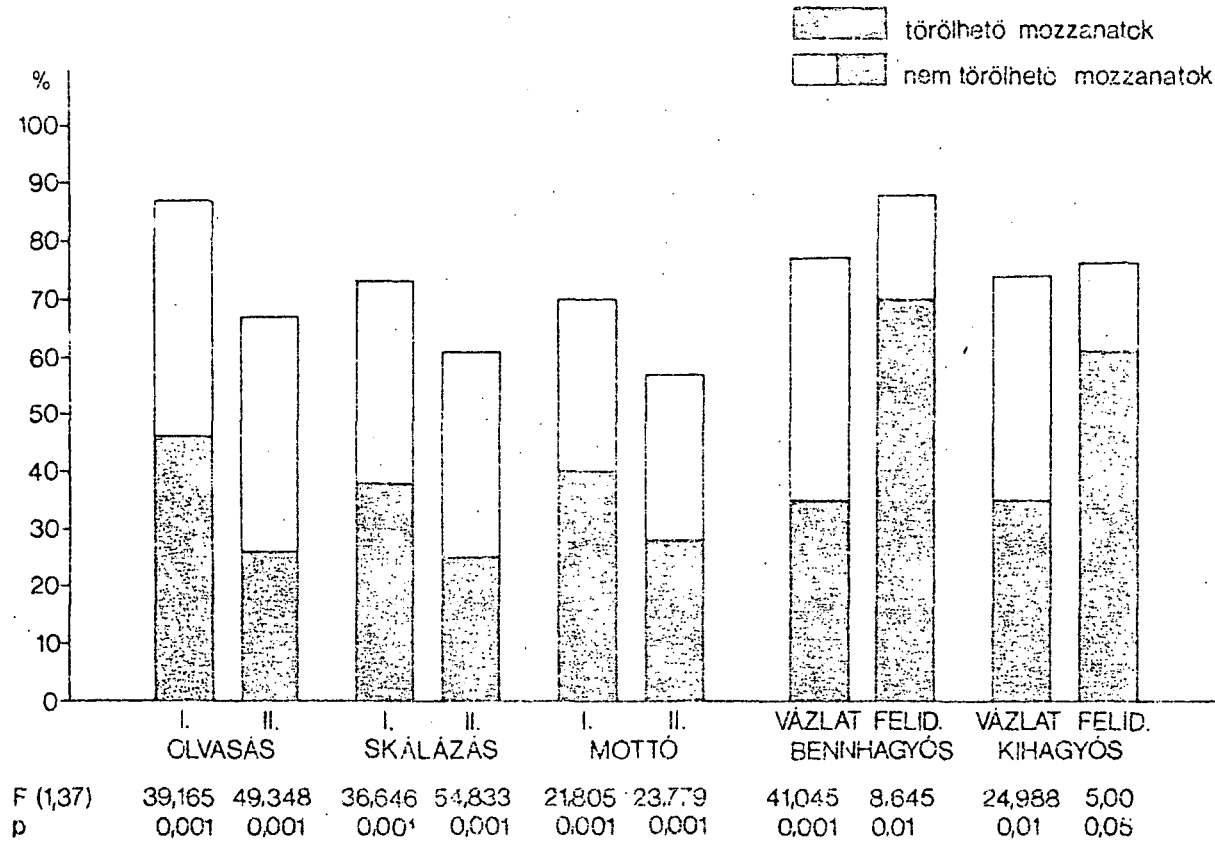

2. ábra

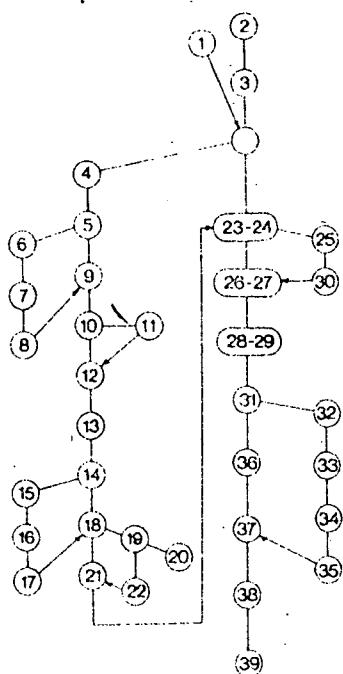
3. ábra

A VAN DIJK-KINTSCH FELE TÖRLÉSI SZABÁLYOK HATÁSA

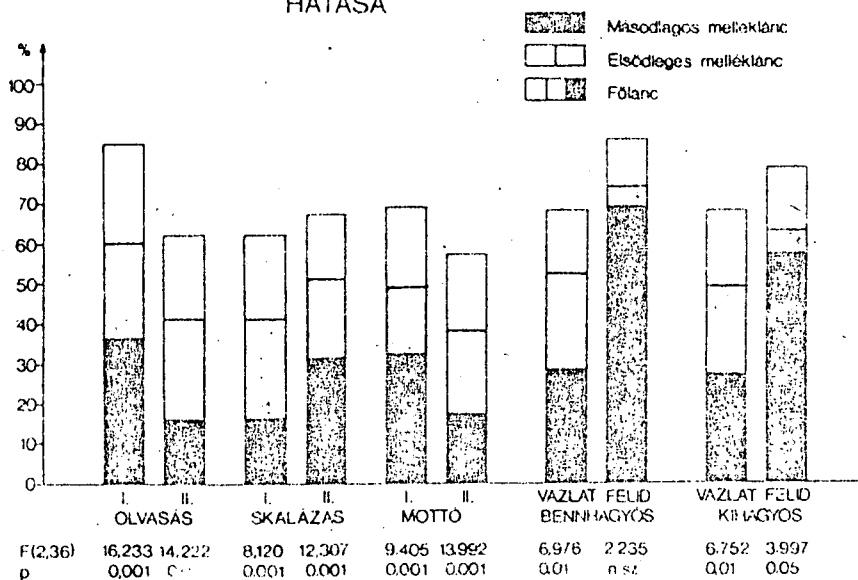
4. ábra

SCHANK-FÉLE OKSÁGI LÁNC

5. ábra. A mozzanatok összekötő oksági lánc Schank elemzési rendszerében. Jól láthatóak a leágazások a feltételezett főláncról

A SCHANK-FÉLE FŐ OKSÁGI LÁNCTÓL VALÓ ELTÉRÉS HATÁSA

6. ábra. Az oksági lánc magyarázó értéke

Horányi Özséb:

A 'KÉP' SZÓ HASZNÁLATÁRÓL A MAI MAGYAR KÖZNYELVBEN - II

/O./ Ez a tanulmány folytatása hasonló című írásomnak.¹ Néhány abban a tanulmányban kirekesztett kontextus bevonásával igyekszem a megkezdett vizsgálatot kiterjeszteni.²

Előző tanulmányomban olyan kontextusokról volt szó, mint pl. a /T1/ - /T12/, és a 'kép' szó használatának olyan kontextusait rekesztettem ki akkor a vizsgálatból, mint pl. a /T13/ vagy a /T14/.

/1./ Vessük össze a 'kép' szó használatát a következő két kontextusban:

/T15/ A fiatalember képe a családi fotóalbumban egészen más,...

/T16/ A fiatalember képe a család elbeszélése szerint egészen más ...

A 'kép' szó a /T15/-ös és a hozzá hasonló /pl. T1-T12, T19-T21/ kontextusokban a 'fénykép', a 'fotó' stb. szavakkal mutat szinonimitást, a 'festmény', a 'rajz' stb. szavak használatával pedig analógiát. A /T16/-os és jó néhány hozzá hasonló /pl. T13-T14, T22-32/ kontextusokban a 'kép' inkább az 'elképzelés', a 'benyomás', a 'képzet' szavakkal mutat szinonimitást.

Az érdekesség kedvéért és a most felvetni szándékozott probléma összetettségének érzékeltetésére említem, hogy könnyen található olyan kontextus, amelyben mind a két típus előfordul. Pl.

/T17/ A család elbeszélése alapján a fiatalembernek egészen más képe alakult ki bennem, mint amit a családi fotóalbumból kiemelt kép mutat.

A /T15/-ös típusú kontextusok esetében a 'kép' vizuális használatáról /VH/ beszélek /ezt tekintettem át előző ta-

nulmányomban/, a /T16/-os típusú kontextusok esetén a 'kép' nem vizuális használatáról /NVH/ beszélek.³

Ebben a tanulmányomban a nem vizuális használatot szeretném kissé közelebbről szemügyre venni, bár nem sokat szándékszem mondani e használati típuson belüli különbségekről. Szeretném azonban érinteni a vizuális és a nem vizuális használat közti kapcsolatot - ha van ilyen egyáltalán.

Mindez a "témaváltás" nem jelenti azt, hogy befejezettnek tekintem a vizuális használat vizsgálatát. Előző tanulmányomban ugyanis ennek csak igen kis részét tekintettem át. Csupáncsak a 'kép' morfémahoz köthető használatok legfontosabb típusait /illetőleg azt a grammatikai kategóriát, az N_kP -t, amelynek magjában megjelenik/. A 'kép' morféma azonban egyáltalán nem mondható egyedülállónak, éppen hogy egy igen kiterjedt lexémacsaládban tölt be - hogy így mondjam - családfői funkciókat.

E kiterjedt lexémacsalád a 'kép' morfémaából álló tőszón /mint családfőn/ kívül tartalmazza képzéseit /T44-T47, stb./, összetételeit /T51, T52, stb./, az állandó és a szabad szókapcsolatokat /T26-T32, stb./ és az esetleges vonzatokat is.

Mindez megfogalmazható úgy is, hogy a 'kép' morféma legkülönbözőbb vele szorosabb vagy lazább viszonyban álló kontextusait is vizsgálnunk kell /amelyek közül a vele szorosabb kapcsolatban állóak bizonyosan önálló családtagnak is számítanak, így pl. a 'képes', vagy másként: a 'kép' családfő viselkedését nem csak házon kívül kell szemügyre vennünk /és nem is csak sztereotip helyzetekben/, de házon belül is, sőt továbbélésének módját is egyes leszármaozottjaiban.

A teljes lexémacsaláddal azonban most csak oly mértékben foglalkozom, amennyiben ez a nem vizuális használat elemzése szempontjából elkerülhetetlen.

Talán már egy futó pillantás is a /T33-/T35/-re és a /T44-/T47/-re meggyőző arra vonatkozóan, hogy a teljes lexémacsalád vizsgálata elgondolkasztató különbségekre hiv-

hatja fel a figyelmet: noha e tételek csak három családtagra utalnak, amelyeket kontextuális szinonimáikkal jellemzek.

Maga a bemutatás természetesen nem tartalmaz semmi meglepőt. Minden szótár kínál efféle információkat, mint-hogy a lexéma értelmező részében többé-kevésbé annyi csoportot állapít meg, ahány jelentése, illetőleg jelentésárnyalata van a lexémának. S itt a szinonimák segítségével én sem tettem mást, minthogy bemutattam a teljes lexemacsalád egy töredékét a két nagy jelentéscsoport szempontjából, noha ezt nem szokás a szótárakban 'vizuális'-nak, illetőleg 'nem vizuálisnak' nevezni.⁴

Tanulmányomnak azonban nem azt a feladatot szánom, hogy a taxatív felsorolásban versenyre keljen egy szótárral. Nem taxonómikus modellt kívánok bemutatni a 'kép' morféma használatával kapcsolatban.

/2./ A VH különböző típusait előző tanulmányomban már összefoglaltam.⁵ Megítélésem szerint a 'kép' szó nem vizuális használati is hasonló modellekkel rekonstruálhatók.⁶

Természetesen vélekedhetnénk úgy, hogy a 'kép' szó e kétféle használatának vonatkozásában homonimiáról van szó.⁷ Ennek ellenére én magam szerencsésebbnek tartanám, ha a kétféle használat közti viszonyt eredendően metaforikusnak tekintenénk, s így a 'kép' szót poliszemikusnak, amíg súlyos érvek nem szólnak ez ellen.

Metaforán - N. Goodman alapján⁸ - egy bizonyos használati skéma transzferét értem egy olyan területre, ahol a használati skéma eredendően nem honos. A honos területen való használatot szószerintinek nevezzük.

Jogosnak tűnő kérdés lehet, hogy mi a transzfer alapja? Mondhatnánk, hogy valamiféle hasonlóság a két terület között. De miféle hasonlóságnak kell fennállnia ahhoz, hogy a szószerinti használat az egyiken metaforikus lehessen a másikon? Válasz helyett álljon itt egy kérdés a kérdésre: miféle hasonlóságnak kell fennállnia ahhoz két dolog között, hogy mind kettőt szó szerinti értelemben - például - 'zöld'-nek mondjuk? - Egy bizonyos tulajdonságot kell mind-

egyiküknek birtokolniuk.⁹

A metafora és a poliszémia így abban tér el egymástól, hogy az utóbbi esetben a terminus különböző használatai függetlenek egymástól. Egyenértékűek: s egyik sem irányítja a másikat. A metafora esetében viszont egy szokás révén bevett extenzióju terminust ugyanezen szokás befolyása nyomán alkalmazunk másutt. Mind a kiindulás, mind pedig a megengedés az előzménynek tudható be. Amikor egy terminus használata megelőzi, áthatja egy másik használatát, a másodikat metaforikusnak nevezzük. Történetük azonban az idő múlásával megfakul, a két használat egyenlőséget, függetlenséget vivhat ki. A metafora megfagy, vagy inkább elpárolog, a maradvány pedig két szószerinti használat, pusztán álhomonimia a metafora helyén.

Jogos kérdés lehet az is, hogy a 'kép' szó két használata közül melyik tekinthető, avagy éppen tekintendő metaforikusnak a másikhoz képest. A kérdésre a választ nyilván nyelvtörténeti adatok alapján lehet megadni. Fontosabb azonban magánál a válasznál annak felismerése, hogy pusztán a válasz keresése önmagában azt implikálja, hogy a két használat közül az egyik a tulajdonképpen /azaz a szószerinti/.

De igaz-e ez? - Nem szándékozom a kérdésben bármely álláspont mellett is letenni a voksot, csupán a könnyed véleményformálástól, s így egy esetleges kategóriahiba elkövetésétől kívánok óvakodni.

/3./ Az elkövethető kategóriahiba jelentőségét, s közben a 'kép' szó vizuális és nem vizuális használatának jelentőségét akkor tudjuk világosan felmérni, ha az itt megjelenő problémákat összevetjük a reprezentációval kapcsolatos kérdésekkel. Az alábbiakban ezekkel kapcsolatban teszek néhány megjegyzést.

/3.1./ A vizuális használatú 'kép' referenciáját /a szemiotikai terminushasználat értelmében/ 'szöveg'-nek tekintem.¹⁰ Sajátos szövegosztálynak, amelyet többféle konceptuális keretben lehet tekinteni.¹¹

A vizuális és pl. a verbális szövegek vizsgálata /és a megnevezés jogosságának megmutatása/ történhet pl. a be-

töltött vagy a betöltendő funkciók azonossága alapján. Ilyen funkció pl. a reprezentáció.

Természetes azt mondanunk valamely verbális szövegtől, hogy olyan leírás, amely ábrázolja, reprezentálja pl. egy bizonyos korszak társadalmi viszasságait, vagy éppen a tavaszi ébredő tájat.

A 'kép' első három modell szerinti használatában /VHMI-3/ meg egyenesen szinonima a 'reprezentáció'-val /T38/.

Kissé szikárabb terminusokban fogalmazva és mindkét szövegosztályra érvényesen: a szöveg tényt, tényeket, eseményt, aktust, akciót, folyamatot stb. reprezentál.

Vizsgálódásunk szempontjából azonban a reprezentáció hogyanjának van kitüntetett jelentősége. Annak, hogy hogyan van megteremtve a reprezentáló és a reprezentált közti viszony?¹² Várhatóan a különböző szövegosztályokban különböző módon.

Azt szokás mondani, hogy a 'festmény', a 'rajz' vagy a 'fénykép' nem analitikusan, hanem holisztikusan reprezentál. Szokás úgy is fogalmazni, hogy analóg módon, s igen gyakori e mód jellemzésének leegyszerűsítése arra, hogy a reprezentáló és a reprezentált között valamiféle hasonlóság teremt kapcsolatot.

Éppenséggel azt is mondhatjuk, hogy a 'kép'-nek ebben az értelemben a 'minta' vagy a 'modell' a szinónimája /T36/. Ismét másként fogalmazva: a kép 'megmutat vmit' vagy 'érzékeltet vmit', azt, amit reprezentál /T41/.

Ezzel szemben pl. a mondat vagy valamely más verbális szöveg 'leír vmit' vagy 'bemutat vmit' vagy 'beszámol vmiről' vagy 'taglal vmit' /T42/. Ezt a típust analitikus reprezentációnak nevezném, s ezen azt értem, hogy - ellentétben a holisztikus móddal - az analitikus reprezentáció /lexikai/ elemekből épül fel, jelentése az elemek jelentésének függvénye, illetőleg ezek valamiféle produktuma.

Ha azonban az analitikus vs. holisztikus oppozíciót kontextuális szinonimáikon keresztül vizsgáljuk /s nem a hozzájuk fűzött magyarúzkodást/, akkor azt találjuk, hogy

a határ köztük nem is oly éles, mint azt maga az oppozíció sugallja.

Különösen nem az, ha figyelembe vesszük, hogy a verbális reprezentációk esetén is használunk olyan szavakat mint az 'ecsetel', a 'lefest' vagy a 'megjelenít' /T43/. Ezek olyan észleléssel kapcsolatos igék, amelyeket - az oppozíció szellemében - szívesebben vennénk a holisztikus kategória alatt.

De az is tény, továbbá, hogy pl. a 'mintá'-t is használjuk analitikus reprezentációkban, pl. /T18/.

/3.2./ Amit eddig a reprezentáció analitikus és holisztikus módjáról mondtam, bizvást tekinthető olyannak, amelylyel mindannyian familiárisak vagyunk pusztán abból következően, hogy beszélünk magyarul. Azt akarom ezzel mondani, hogy vannak közös nyelvünk által közvetített természetes /episztemikus/ foglmaink a reprezentáció analóg, illetőleg holisztikus módjáról, 'még ha ezek nem is olyanok, amelyeknek kijárna az 'éles' avagy a 'világos' minősítés. Bizony ezek az előző bemutatás alapján is igencsak homályos-nak látszanak.

Éppen ezért az alábbiakban a reprezentációra vonatkozó tudós /episztemológiai/ fogalmak körében tájékozódunk. Két "helyen" található ezek: az ismeretelméletben és a művészettörténetben /s ezen belül a festészetelméletben/ honosak. Természetesen hiú ábránd volna teljes áttekintésre törekednünk. Mindössze három koncepció egy-két jellemző vonását fogom szöbáhozni, a teljesebb bemutatást problémátörténeti áttekintésekre hagyva: a platoni idea-tant, a peirce-i szemiotikát és a wittgensteini kép-elméletet.¹³

/3.2.1./ Platon számára a megválaszolandó alapkérdés a láttszat és a valóság kapcsolata volt.¹⁴ Platon válaszát a kérdésre az idea-tan néven ismerjük /gyakran emlegetik a formák elmélete néven is/.

Minden látszólagos ismertsége ellenére azt kell mondan, hogy megfellebbezhetetlenül biztosat tudni az ideák-ról szinte lehetetlen. Ez nemcsak a platoni dialógusok keletkezéstörténetéből következik, de abból is, hogy Platon

még kulcsterminusainak használatában sem törekedett a precizításra.

Minden esetre tény, hogy Platon szerint a világ két részből áll: a látszat világból és oppozíciójából, az ideák világából. Az ideák maguk is léteznek, sőt ezek az igazán /elsődlegesen/ léteznek. S így az idea-tan fő feladata az volna, hogy megválaszolja a kérdést, hogyan viszonyul az ideák világa a jelenség világhoz.

A már említett rekonstrukciós bizonytalanság miatt - nem alaptalanul - néha e kapcsolat ontológiai szinten, néha pedig nyelvi-logikai szinten látszik megragadhatónak. Platon sajátos, az anamnézisére épített tudás-elmélete pedig csak cifrázza a problémát.

Minthogy Platon maga nem mond semmit közvetlenül e viszonyról, illetőleg két hasonlaton /az un. vonal és barlang hasonlaton¹⁵/ kívül nem mond semmit; nem marad más út, mint a dialógusok szóhasználatából rekonstruálni, elsősorban episztemikus szemléletét a kérdésről, illetőleg észrevenni ezt a korabeli és megelőző görög gondolkodásra jellemző episztemológiai keretben /a világ oppozícióiban való szemlélete, a létnek kizárólag tárgyszerű létként való felfogása stb./, amit Platon is elfogadni látszik.

Tehát: a platoni dialógusokban az ideaként ismert entitásokról kétféleképpen esik szó.

Egyrészt szó van egyes meghatározott ideákról, így az asztal, a jó stb. ideájáról. Ezzel kapcsolatban az az észrevenni való, hogy mindig határozott névelővel bevezetett főnévvel nevezi meg az ideát, amely vagy nomen substantivum /pl. asztal, szék stb./ vagy pedig valamilyen más névszó, többnyire adjectivum /pl. jó, szép, igaz stb./ főnévi használatban, de "sohasem melléknévből képzett elvont főnév /pl. jóság, szépség, igazság stb./.

Másrészt a platoni dialógusok - természetesen - értekeznek magáról az ideáról is. Ennek azonban az az érdekessége, hogy a tételezett entitást nem csak 'idea'-ként említik, de 'eidosz'-ként, 'eidolon'-ként, 'eikon'-ként, 'paradeigma'-

ként és 'methexisz'-ként is, sőt az 'aitia' és a 'telosz' is előfordul.¹⁶

Ezek a platoni dialógusok szóhasználatának értelmében szinonimákként funkcionálnak, legalábbis extenzionális értelemben.

Intenzionális szempontból mindenek előtt azt mondhatjuk, hogy a megnevezések nem is annyira a feltételezett entitást nevezik meg, mint inkább annak a viszonynak a természetére utalnak, amely az entitás és a látszat között van /képmás, hasonmás, mintakép, modell, részesedés, ok, cél/. A két utolsóként említett szinonimát nem számítva /s ennek miértjét most nem részletezve/ azt mondhatjuk, hogy a viszony megnevezése sokkal inkább az érzéki modalitásban mozog, mintsem valamilyen elvontban.

Talán mondhatjuk azt is, hogy éppen olyan viszonyt sugallnak ezek a megnevezések, mint a kép és a kép tárgya közötti viszony a /VHM-1/ szerint csak éppen megfordított a feltételezett ontológiai viszony:

VHM-1	Platon idea-tana	a létezés módja
a kép tárgya	idea	elsődleges
/pl. az asztal/	/pl. az asztal ideája/	
kép	idea tárgya	másodlagos
/pl. az asztal képe/	/pl. az asztal/	

Kétségtelen, hogy az efféle analógiák nem szokatlanok a Platon korabeli gondolkodás számára,¹⁷ s mondhatnánk, hogy a platoni ideák az érzéki valóság mintájára lettek elképzelve, amelyek mintává válva vannak "visszavetítve" az érzéki valóság látszataira; mindazonáltal ez az előző összevetés mégsem jogos. Nemcsak azért, mert így a platoni idea egy sorba kerül a kép tárgyával, amin még segíthetünk azzal, hogy a /VHM-1/ helyett a /VHM-2/-t tekintjük kiindulópontnak.¹⁸ Nem jogos, mert nem azonos "kategóriákat" vet össze. Így tulajdonképpen a /VHM-3/-mal kellene párba állítani a platoni elképzelést, amelyet az /NVHM-3/ egy változatának

tekintek /magát a modellt ebben a tanulmányban nem részletezem/:¹⁹

VHM-3	Platon idea-tana	a létezés módja
kép	az asztal képe vagy az 'asztal' szó ²⁰	harmadlagos
kép tárgya	az asztal	másodlagos
kép értelme	az asztal ideája	elsődleges

/3.2.2./ Peirce fragmentumaiban az ikon terminus használatának több tucat definíciója két nagyobb csoportra oszlik.²¹ Az első és meglehetősen ismert típus szerint: "Az ikon olyan jel, amely az általa jelölt tárgyra pusztán saját jellemzőivel utal. Ezek a jellemzők attól függetlenül is fennállnak, hogy ilyen tárgy ténylegesen létezik-e, vagy sem." /2.247/ Egy másik helyen: egy ikon "valami helyett áll pusztán, mert hasonlít rá." /3.352/.

Van azonban egy másik, bonyolultabb útja is az ikon terminus definiálásának. "Az ikon egy ábrázoló /Representamen/, amelynek Ábrázoló Minősége /Representative Quality/ ennek mint Elsőnek az Elsősége /Firstness/." /2.276/ Ez a definíció azért bonyolultabb, mert feltételezi Peirce teljes filozófiáját és ezen belül különösen fenomenológiáját. Itt vezet be többek közt az Elsőség, a Másodikság /Secondness/ és a Harmadikság /Thirdness/ terminusokat, amelyek angolul is meglehetősen mesterkéltek. A pontos és bonyolult definíciók helyett néhány kulcs-szóval próbálom megvilágítani azt, amire Peirce vélhetően gondolt: az elsőség mint minőség jelenik meg az észlelésben pl. "piros színű"-ként, a Másodikság egy tény, amely valamilyen Elsőséggel van kapcsolatban, pl. "piros színű asztal", Harmadikság pedig egy közvetítés az első kettő között, pl. ez a kijelentés: "Az az asztal piros színű."

Kissé leegyszerűsítve a dolgokat ezek a terminusok párhuzamban vannak a jel terminussal, illetőleg az ábrázoló a tárgy és az értelmező terminusokkal. Peirce szerint ugyanis:

"A jel vagy az Ábrázoló egy Első, háromtagú /triadic/ valódi relációban egy Másodikkal, amelyet tárgyának /object/ neveznek, minthogy alkalmas egy Harmadik meghatározására, melyet értelmezőjének /interpretant/ neveznek, és amely felveszi ugyanazt a háromtagú relációt a tárggyal, amelyben önmaga áll ugyanazzal a tárggyal." /2.274/

Az ábrázoló és a tárgy közötti reláció Peirce szerint valódi /genuine/ vagy elfajuló /degenerate/. Az elfajulásnak pedig gyengébb meg erősebb foka van: "Egy Valódi Jel Szimbólum, amely olyan jel, amely saját jelentőségét olyan tulajdonságok által birtokolja, amely csak értelmezőjének segítségével valósulhat meg." "Egy gyengébb fokon elfajuló jel Index, egy olyan jel, amelynek tárgyára vonatkozó jelentése valódi relációnak tulajdonítható ahhoz a tárggyhoz, tekintet nélkül értelmezőjére." "Egy erősebb fokon elfajuló jel Ikon, amely olyan jel, amelynek jelentősége egyszerűen Minőségének köszönhető." /2.92/

A fő különbség a két definíció között az ikon státusában van. Az első definíció-típus értelmében pl. egy festmény lehet ikon, de nem így a második értelemben. "Egy elsőégi jel tárgyának képe, de szigorubban szólva csak egy idea lehetne. Minthogy egy értelmező ideát kell létrehoznia; és egy külső tárgy agybéli reakciójával gerjeszt ideát. De még szigorubban szólva, még egy idea vagy Elsőség, kivéve egy lehetőségnek az értelmében, se lehet Ikon. Egyedül egy lehetőség Ikon pusztán minősége folytán; és tárgya csak egy Elsőség lehet. Ámde a jel lehet ikonikus, vagyis ábrázolhatja tárgyát főként hasonlóság által a létezés akármi-féle módján. Ha főnév szükséges, egy ikonikus ábrázolót hipoikonnak lehet nevezni. Valamiféle anyagi kép, pl. egy festmény, ábrázolásának módja szerint, nagyrészt konvencionális, de önmagában, felirat vagy címke nélkül hipoikonnak nevezhető." /2.276/

Egy másik helyen: "Egy ember portréja, alatta tábla az ember nevével, szigoruan egy kijelentés, vagyis egy hipoikon, bár szintaxisa nem a beszédé, s bár a portré önmagában nem csak ábrázol." /2.320/

Az igaz, hogy a hipoikon terminus használata eltér a két szövegben, megítélésem szerint azonban fontosabb látni azt, hogy "minden állításnak tartalmaznia kell egy ikont vagy ikonok halmazát, vagy pedig tartalmaznia kell olyan jeleket, amelyek jelentése csak ikonokkal magyarázható. Az ideát, amelyet az ikonok halmaza /vagy ikonok halmazának ekvivalense/ jelent, az állítás predikátumának nevezhetjük." /2.278/ "Az, ami egy kijelentés maradéka alanyának eltávolítása után, egy terminus /term/, amit predikátumnak neveznek." /2.95/ És végül egy utolsó idézet: "Vegyük példaként: «Esik.» Itt az ikon egy mentális összekomponált fényképe az összes esős napnak, amit a gondolkodó tapasztalt. Az index mindaz, amivel tapasztalatai alapján megkülönbözteti azt a napot. A szimbólum az a mentális akció, amellyel azt a napot esősnek bélyegzi..." /2.438/

Az első definíció-típus értelmében egy ikon mint pl. egy festmény, teljes jel, amely ábrázol valamit. A második definíció-típus értelmében az ikonnak valami címkére van szüksége, vagy valami olyasfélére, mint egy index ahhoz, hogy teljes értékű jellé, másszóval kijelentéssé váljék.

Végeredményben Peirce szemléletét az ikon terminus vonatkozásában a második definíció-típus szerint a /VHM-3/ modell alapján rekonstruálhatjuk. Amennyiben elfogadjuk Peirce terminushasználatát és az 'ikont' szinonimnak vesszük a predikátummal, akkor az /NVHM-3/ egy másik változathoz jutunk, a platonizmus képest másik változathoz.

/3.2.3./ A reprezentáció lehet pontos vagy pontatlan; adhat igaz vagy hamis képet arról, amit reprezentál. Ez az a tény, ami Wittgensteint arra vezette, hogy megkísérelje tisztázni a kijelentés természetét a reprezentáció általános elméletén keresztül.

Minden reprezentációban két fölismerni való dolog van:

/a/ mi az aminek a reprezentációja?

/b/ vajon pontosan vagy pontatlanul reprezentálja-e azt, amit reprezentál?

A reprezentáció két jegye közti különbségtétel megfelel annak a különbségnek a kijelentéssel kapcsolatban, amely

aközött van, amit a kijelentés jelent és aközött, hogy vajon az, amit jelent igaz-e vagy hamis - amely az értelem és az igazságérték között van. Így a kérdés ez; hogyan kapcsolódik a kijelentés ahhoz a valósághoz, amelyet reprezentál?

Mindenek előtt szögezzük le: minden kijelentés leírja az ügyek egy lehetséges állását, de nem minden kijelentés írja le az ügyek egy tényleges állását. És arra nincs mód, hogy magából a kijelentésből találjuk ki, hogy igaz-e vagy hamis a kijelentés. Ehhez össze kell hasonlítani a valósággal /LFÉ 2.223, 4.05/²²

Magára a kérdésre Wittgenstein a kép-elmélettel ad választ.²³ A Tractatusban ugyanis azzal érvel, hogy a kijelentés kép. /LFÉ 2.1.-2.225/ A példákból, amelyeket itt és másutt használ világos, hogy nem csak a festményt, a rajzot, a fényképet és más nyilvánvalóan képi reprezentációt tekint képnek, de a térképet, a szobrot, a három-dimenziós modelleket és olyan dolgokat is, mint a kották és a hanglemezek. Elméletét így inkább mint a reprezentáció általános elméletét tekinthetjük, mintsem szűken a kijelentések elméletét.

Wittgenstein magyarázata a viszonyra tehát abban a meglepő elgondolásban ragadható meg, hogy a mondat /kijelentés/ kép. Azt gondolta, hogy a kijelentés szó szerint kép, nem csupán bizonyos tekintetben olyan, mint egy kép. "A kijelentés a valóság egy képe. A kijelentés modellje a valóságnak, ahogy azt mi magunknak elgondoljuk." /LFÉ 4.01/ Wittgenstein természetesen tudatában volt annak, hogy a kijelentés első látásra nem olyan, mint egy kép. /LFÉ 4.011/ A kijelentés elemei nem látszanak olyannak, mint a reprezentált valóság elemei, és nincs egy az egyhez megfelelés a szavak és a valóság elemei között. Mindazonáltal azt tartja, hogy bár mindennapi nyelvünk nem hieroglifikus, mégis megtartotta azt, ami a hieroglifikus írás lényege. Megőrizte ugyanis azt a képességét, hogy közvetítse számunkra azt, amit reprezentál, noha ténylegesen sohasem figyeltük meg mi is az, amit így közvetített - és valóban, abban az esetben, amikor a kijelentés hamis, talán nem tudnánk megfigyel-

ni azt, amit közvetít. A közvetítésnek ez a képessége attól a ténytől függ, állítja, hogy a kijelentésnek pontosan ugyanaz a strukturája, mint annak, amit reprezentál.

Igy tehát a látszat ellenére Wittgenstein szerint a kijelentés a szó szoros értelmében képe annak, amit reprezentál. Ennek bizonyítékát abban látja, hogy a szavakat, amelyekkel korábban nem találkoztunk, meg kell magyarázni, amikor azonban először találkozunk egy mondattal, ami ismerős szavakból van szerkesztve, megértjük a mondatot minden további magyarázat nélkül. Vagyis "A kijelentést megértem anélkül, hogy értelmét megmagyarázták volna." /LFÉ 4.321/ Ez láthatóan fontos tény. És ha ez tény, akkor az egyetlen magyarázat az, hogy a kijelentés mutatja az értelmét.

"A kijelentés mutatja, hogyan állnak a dolgok, ha igaz. És azt mondja, hogy így állnak." /LFÉ 4.022/ Ez az, amit a kép csinál. És ha elfogadjuk ezt, akkor egyúttal azt is mondjuk, hogy ebben van a kijelentés és a kép különbsége is. Minthogy éppenséggel mondhatjuk egy képről, hogy mutatja, hogyan vannak a dolgok, ha van valami, aminek ez korrekt reprezentációja, de bizonyosan nem mondja, hogy ez az ahogy a dolgok vannak; a legtöbb ami megengedhető az volna, hogy használhatjuk a képet annak kimondásában hogyan vannak a dolgok: fölmutathatjuk a képet és mondjuk "Ez az, ahogy a dolgok állnak." Vagyis a kapcsolatot a valósággal az az ember hozza létre, aki használja a képet.

Hogyan teszi ezt? Amikor Wittgenstein a Tractatust írta, azt gondolta, hogy ez empirikus ügy, nincs elméleti jelentősége. Később észrevette, hogy ez a kérdés szorosan kapcsolódik a reprezentáció természetéhez. A Tractatusban azonban még a képezési forma vizsgálata állt érdeklődésének előterében, s nem a képezési viszony.

Nézzük tehát mit kell Wittgenstein szellemében képezési formán és mit képezési viszonyon érteni.

/i/ a kép elemei közti kapcsolatokra mint a kép struktúrájára hivatkozunk, s ez függ össze a képezési formával;

/ii/ Ugyanakkor beszélünk a kép elemeinek és a képen kívüli

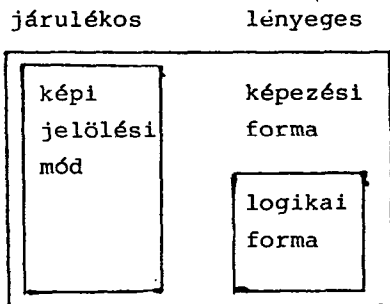
dolgoknak az összefüggéséről is: ez a képezési viszony. Az /i/ nem független az /ii/-től. Pontosabban az /i/-nek meg kell lennie ahhoz, hogy az /ii/ fennállhasson. Csak ha értelmes viszony van a kép elemei között, akkor lehet korreláció a képen kívüli dolgokkal. A korreláció egyébként az, amit a kép nem önmaga "csinál", ezt mi tesszük vele.

Az elemek kapcsolatát tehát a képben a kép struktúrájának nevezzük /LFÉ 2.15/. Ez annyit jelent, hogy a kép elemeinek képesnek kell lenniük bizonyos kombinációra egymással valamilyen minta /pattern/ szerint /LFÉ 2.0141/. A Tractatus szerint a képben kell lennie valami közösnek azzal, amit képez. Ez a közös dolog a képnek a képezési formája. Ez teszi képessé arra, hogy egyáltalán valami más képe lehessen /LFÉ 2.161/.

A képezési formának egy része a logikai forma. Annak egy minimuma: van egy olyan minimum, amely ahhoz szükséges, hogy a kép egyáltalán képes legyen érzékeltetni még valamit, mégha hibásan is /LFÉ 2.18/.

A logikai forma bevezethető másként is, minden kijelentésnek s így képnek vannak lényeges és járulékos jegyei. A járulékos jegyek a konkrét nyelv /a képi jelölési mód/ mesterséges konvencióiból adódnak, amelytől függ a kép. A lényeges jegyek viszont azok, amelyek nélkül nem lehetne kifejezni az értelmet /LFÉ 3.34/. Ezek alkotják a logikai formát.

Összefoglalóan a kép struktúrája:

Minden képnek kell hogy legyen logikai formája, amely közös azzal a valósággal, amit reprezentál, azért hogy képes legyen ezt akár igaz, akár hamis módon képezni. Ezért nevezi Wittgenstein a logikai formát a "valóság formájának" is és mint annak lehetőségét definiálja, hogy a dolgok a világban úgy vannak egymáshoz viszonyítva, mint a kép elemei /LFÉ 2.18, 2.151/. Vagyis a kép részei éppenúgy kapcsolódnak egymással, ahogy az általuk reprezentált tárgyak a valóságban. Ez pedig azt jelenti, hogy izomorfizmus van /feltételezve/ a kép és a valóság, a tény között: egy-az-egy-hez megfelelés a kép elemei és azon dolgok között, amelyek állását reprezentálja.

A logikai forma ugyanakkor bizonyos többszörösséget is hordoz magában, mert ez mindazon szituációkban levő közös, amelyeket reprezentálhat. Éppen ezért a kép tulajdonképpen egy lehetőséget reprezentál a való világban; mint pl. az építész rajza vagy modellje mutatja az épületek elrendezésének egy lehetőségét /LFÉ 2.202/. Vagy másként fogalmazva: minden kép a dolgok egy lehetséges állását reprezentálja, amelyet nevezhetünk értelmének. Akkor nevezzük igaz képnek, ha értelme megegyezik a valósággal. Egyébként a kép hamis. Nincs olyan kép, amely önmagáról mutatná, vajon igaz-e vagy hamis, minthogy össze kell hasonlítani a valósággal /LFÉ 2.201-2.225/.

A logikai forma a képezési viszonyon belül olyan, mint ami a genuszt adja meg. Ehhez képest a species a /logikai formához képest/ nem lényeges jegyekhez köthető: az adott képi jelölési módhoz. Különböző képi jelölési módok vannak, a képezés különböző módozatai. Így minden kép logikai kép és egyúttal valamilyen sajátosfajtájú kép is, pl. térbeli. Ez a sajátosság az elemi mondatok esetén a nevek kapcsolatában ragadható meg. A kottában a hangjegyek elrendezése jelenti ugyanezt: a lapon balról jobbra való elrendezésük reprezentálja a hangok időbeli rendjét. A hangjegyek térbeli elrendezettsége nem része a logikai formának csak a képezési formának, minthogy a hangok nincsenek térben. Az elrendezés azonban közös, s vélhetően ez járt Wittgenstein

fejében, amikor a logikai formáról beszélt.

A logikai forma és a valóság formájának azonossága teszi lehetővé a képezési viszonyt. A képet képpé a képezési viszony teszi. "A képezési viszony nem más mint a kép elemeinek és az objektumoknak az egymáshoz rendelése" /LFÉ 2.1514/. A képezési viszony következtében a kijelentésben pontosan olyan sok megkülönböztethető résznek kell lennie, mint a reprezentált szituációban /LFÉ 4.04/. Vagyis a két sokaságnak logikai vagy matematikai értelemben egyformának kell lennie.

Kétségtelen viszont, hogy láthatóan nem ez a helyzet, legalábbis szokásos, köznyelvi mondataink esetében. "A nyelv álruhába öltözteti a gondolatot. Mégpedig úgy, hogy az ember nem következtethet az öltözet külső formájából a felöltöztetett gondolat formájára, mert az öltözet külső formája egyáltalán nem abból a célból készült, hogy a test formájának megismerését lehetővé tegye. A köznyelv megértését szabályozó megállapodások szerfelett bonyolultak." /LFÉ 4.002/ Wittgenstein szerint ez csak annyit jelent, hogy mondatainknak rejtett bonyolultságuk van, amely nem mutatkozik meg a felszínen. A mindennapi nyelv ugyanis nem explicit.

Ha szerkeszthető volna maximálisan explicit ideális nyelv, akkor a mondat felszíni szerkezete és logikai formája egybeesne. Így viszont csak az analízisen keresztül hozható felszínre.

Végeredményben a 'kép' Wittgenstein képelméletében megvalósított használata látszatra a /VHM-2/-vel mutat analógiát. Valójában a /VHM-3/ mintájára kell rekonstruálnunk, s ezt /NVHM-3/-mal jelölöm. A képelmélet ennek egy változata, a platon-i és a Peirce-i változattól különböző változat. A "bizonytalanság" oka a 'Satz' használatának bizonytalanságából adódik: néha 'mondat', néha pedig 'kijelentés' értelemben fordul elő. Ez a bizonytalankodás filológiaiilag, problémátörténetileg érthető, s hiba volna nem észrevenni, hogy Wittgenstein elképzelésének a komplexebb modell felel meg.

A Tractatus nyilvánvalóan metafizikai mű. Benne ez a vonulat nem mellékes. Mégis általában mint antimetafizikai könyv van nyilvántartva. Igaz erre az interpretációra magában a műben van mentség /LFÉ 6.53/. Csak-hogy Wittgenstein nem annyira a metafizikát utasítja el, sokkal inkább a metafizikai kifejezésének lehetőségét. Az egész wittgensteini képelmélet lényegét éppen akkor fogjuk fel, ha világossá válik mi az, amiről szerinte nem lehet beszélni.

A kép reprezentálhatja a valóságot, de nem tudja reprezentálni saját képezési formáját. Reprezentálja tárgyát "kivülről", de nem kerülhet önmagán kívülre, hogy saját képezési formáját reprezentálja. Egy más formájú kép esetleg reprezentálhatja egy bizonyos kép képezési formáját, például egy hangkép esetleg reprezentálhatja egy szinkép képezési formáját. De annak okán, hogy az egyik reprezentálja a másik formáját, kell hogy legyen valami, ami mindkettőben azonos. S minthogy a logikai forma az, amelyet minden képnek bírnia kell, éppen ez nem reprezentálható semmiféle képpel sem.

Ezt a megállapítást kell alkalmaznunk a mondatokra is: mondatok segítségével teszünk állításokat; mondatok segítségével mondunk valamit; mondjuk azt, hogyan vannak a dolgok. De nem tudjuk megmondani, hogyan sikeresek mondataink a valóság igaz vagy hamis reprezentálásában. Nem tudjuk megmondani, hogy mi az a reprezentációs forma, ami közös minden mondatban és mi teszi őket a valóság képeivé. Nem tudjuk megmondani, hogyan reprezentálja a nyelv a világot. Nem tudjuk kifejezni semmiféle mondatban sem az összes mondat képi formáját. "Amit mondani tudunk, azt a mondat segítségével tudjuk mondani, s így semmi olyan nem mondható, ami mindezek a mondatok megértéséhez szükséges." NB p. 25/

Ez az álláspont azt implikálja, hogy bizonyos értelemben semmi sem mondható arról, hogy mi egy mondat jelentése. Az 'a nagyobb mint b' mondatra gondolva, meg lehet magyarázni valakinek mire referál 'a' és 'b' és mit jelent a 'nagyobb', de nincs semmi olyan további magyarázat, ami

arra vonatkozóan adható, hogy mit jelent az 'a nagyobb mint b'. Megértjük a mondat elemeit és értjük hogyan vannak egybeszerkesztve. De semmit se tudunk mondani arról, hogy mit jelent ez a szerkezet. Mindazonáltal megragadjuk jelentését. Bizonyos értelemben tudjuk mit jelent, mert a mondat mutatja jelentését.

Wittgenstein szerint így az, ami valóban kimondhatatlan, az elemeket egységbe fűző mozzanat: az egység. Ez az, amire csak rámutatni lehet, s ez az, amelynek magyarázatához, vagy inkább amire való utaláshoz fordult segítségért a 'kép'-hez.

/3.3./ Az előzőek mintha azt mutatnák, hogy az episztemikus bizonytalanság azáltal oldható fel episztemológiai szinten, hogy a reprezentációt teljes egészében a /nem vizuális/ képpel azonosítják. Ez pedig éppen azt jelenti, hogy az analitikus reprezentáció a holisztikus mintájára van elképzelve. És ezen nem változtat az a tény, hogy a három megemlített elmélet három különböző módon alkot episztemológiai fogalmat a /nem vizuális/ képről /sajátos "véletlen" folytán a képpel szembe állított nyelvi partikula komplexitása nyelvi-logikai szempontból épp az időrenddel egyirányba növekszik/, amely így közvetlenül összefügg a nyelv és a valóság viszonyával kapcsolatos ontológiai elkötelezettséggel is.

Igy szinte az mondható, hogy ez a nem vizuális kép /legalábbis az elméletalkotásban/ fontosabbnak tűnik fel, mint a 'kép' vizuális használata.²⁴ Olyan fontosnak, hogy az analitikus reprezentációkban magyarázó elvként funkcionál.²⁵

Éppen ezért nincs semmi meglepő abban, hogy a 'kép' használata analógiát mutat az 'igaz' predikátumnak a korrespondencia elmélet szerinti használatával. Az igazság korrespondencia elmélete szerint ugyanis a kijelentés igazságát egyértelmű megfelelés léte /ténye/ határozza meg, amely a kijelentés és az általa reprezentált tény között áll fenn.²⁶ Anélkül, hogy e közismert koncepció részleteibe merülnénk, elég világos, hogy itt az 'igaz' valóban szinonimája az

'adekvát reprezentáció'-nak, illetőleg a 'hű kép'-nek /T40/.²⁷

Visszatérve a /3.2./-ben felvetett kérdésre, azt mondhatjuk, hogy a problémátörténeti kitérő, legalábbis egyelőre, nem azt tette világosabbá, hogy miféle különbségek vannak az analitikus és a holisztikus reprezentáció között, hanem éppen hogy arra világított rá, hogy a kettő egymásra vonatkoztatása, avagy összemosása, az episztemikus bizonytalanság episztemológiai szintre emelése inkább csak a probléma megoldásának elodázását szolgálja.

Sőt még több is mondható: valamiféle egymásra mutogatás figyelhető meg. A saját problémának a másik szövege alá söprése:²⁸

a probléma	megoldásának mintája	és eredménye
/mi a/ /nyelvi jelentés= a szó/mondat jelentése	a kép	a nyelv képel- mélete ²⁹
a kép jelentése	a nyelvi jelentés	a kép nyelvvel- mélete ³⁰

A kérdés mostmár az, van-e lehetőség feloldani, megszüntetni az egymáramutogatást? Avagy értsünk egyet Wittgensteinnel abban, hogy ez az egymáramutogatás épp a kimondhatatlanság bizonyítéka?

Én magam a kérdésre nem tudok válaszolni, csupán csak azt látom világosan, hogy a 'kép' elmélyültebb vizsgálata lehet egyik kulcsa a válasznak. Egyszerűen azért, hogy a mélyebb bepillantás episztemikus kép fogalmunkba megóvhat bennünket legalább a legdurvább csapdáktól.

/4./ Mindezek után célszerűnek látszik az eddigi vizsgálódás kiterjesztése. Három lehetséges irányt mutatok be a továbbiakban.

/4.1./ Az előzőekben a 'kép' vizuális és nem vizuális használatában egyaránt kapcsolatban állónak mutatkozott a reprezentációval.

Éppen ezért vizsgáljunk meg néhány olyan esetet, amelyben a 'kép'-et bizonyosan nem valamiféle reprezentációra alkalmazzuk.

Mondhatjuk például, hogy a /K9/-en és a /K10/-en látható épületekben valami kép mutatkozik. Valami olyan, ami biztosan nem azért van bennük, hogy reprezentáljon valamit /egy keresztet vagy egy cápát/, de talán inkább azért, hogy rendet /egyfajta sajátos rendet/ vigyen a vizuális szövegbe; hogy a szöveg rendező elve legyen; hogy összefüggő, egész jellegét, egységét biztosítsa, illetőleg adja meg. Ez a kép nem reprezentál, hanem - hogy így mondjam - a szöveg koherenciáját biztosítja, s ha ez így van, akkor mondhatjuk, hogy a 'kép' és a 'koherencia' /ebben az összefüggésben/ szinonim módon használható.

Kétségtelen, hogy nem szükséges a vizuális szövegben sem, hogy a koherenciát olyan kép biztosítsa - legalábbis első látásra -, ami más összefüggésben betölthetne reprezentáló funkciót, mint a kereszt vagy a cápa. Mert pl. egészen más módon van megteremtve a koherencia a /K11/-ben. Arra a struktúrára, amiről itt szó van /vö. a K/12/-n/, a 'kép kompozíciója' terminussal utalunk. És erre az absztrakt rendre bizonyosan nem mondanánk, hogy 'kép' nem vizuális használatban. Vagyis nem mondanánk azt, hogy ez a 'koherencia' is szinonim a 'kép'-pel, mint az előző esetben.³¹

A valós helyzet természetesen még bonyolultabb. A koherenciának ugyanis különböző szintjei vagy aspektusai vannak s ezek viszonyára is lehet jellemző vagy nem a koherencia, mint erről akár egyetlen pillantás is a /K19/-/K21/-re meggyőző.

/4.1.1./ Ezen "bevezetés" után érdemes a 'koherencia' terminust saját honi területén, a szövegelméletben is vizsgálat alá venni.³²

A koherencia a szöveg szemantikai tulajdonsága, amely az individuális mondatok interpretációján alapszik, más mondatok interpretációjának viszonyában. Vagyis arról van szó, hogy az egyes mondatok nem izoláltan, in vitro vannak interpretálva, hanem más mondatok viszonyában, azokkal ösz-

szefüggésben. Így természetesen nem egyszerűen az expliciten adott információra vonatkozik a koherencia, hanem az explicit és az implicit /tehát a preszupponált és az implikált/ információra egyaránt.

De, továbbá, a koherencia nem egyszerűen mondatpárok vagy mondathalmazok ügye, a koherencia mindig valamilyen kerethez viszonyítva van meg vagy nincs meg.³³

A 'keret' a tipikus helyzetekre, eseményekre, aktusokra, akciókra vonatkozó ismeretek szerkezetére utaló terminus. Vagyis része a világra vonatkozó ismereteinknek. Ebben az értelemben a keret voltaképpen egy szervezési elv /vagy szerveződési elv/, amely konvenciókon és tapasztalatokon keresztül valahogyan megszervezi azokat az egységeket, így pl. az észlelés, a cselekvés, a problémamegoldás, a beszélés és a megértés alkalmával. Ilyen egységek pl. a hivatal, a ház, a város, az étterem, a vidék stb.

A keret szervező szerepe egyúttal azt is világossá teszi, hogy jószerével nélküle nincs értelme pl. eseményről, aktusról stb. beszélni. Ami viszont azt jelenti, hogy mindenképpen kapcsolatban van a reprezentációval, s nem csupán a szöveg immanens szervező elve. Így aztán jogos a kérdés: vajon a szövegelmélet 'keret' terminusa mutat-e szinonimitást a nem vizuális 'kép'-pel?

Úgy vélem a válasz határozott igen kell, hogy legyen. Persze nem a /T34/-ben, hanem a /T35/-ben felsoroltakkal. A kettő közötti különbség pedig analógnak mutatkozik az 'általános' és az 'egyedi' közötti különbséggel.

Egyébként nehéz szabadulnom attól a gondolattól, hogy az előzőekben említett keret mint holisztikus egység éppen azt koncipiálja a szöveg szintjén, mint a wittgensteini kép a mondatén.

/4.1.2./ Az a koherencia fogalom, amelyről az előző részben szó volt tulajdonképpen nem megy tovább az igazság koherenciaelmélet szerinti koncepcióján. Még akkor sem, ha a szövegelmélet koherencia fogalma nem tiszta a logikai koherencia fogalom szempontjából. A tény-struktúrák folytán ugyanis a szövegelméleti megközelítés a korrespondenciaelmélet területére is elkalandozik, amelyről a /3.3/ végén

láttuk, hogy szinonim használatot "ajánl" a 'hű kép' és az 'igaz' esetén.

Igy semmiképpen sem indokolatlan azt kutatni, hogy található-e más igazságelméletekkel kapcsolat; nevezetesen található-e valami összefüggés a koherenciaelmélet szerinti 'igaz' és a 'kép' használata között.

Az igazság koherenciaelméletének³⁴ értelmében az 'igaz kijelentés' és az 'érvényes kijelentés' szinonimák. Az érvényességnek pedig a levezethetőség a feltétele. Így logikai értelemben a koherencia probléma azonos a konzisztencia problémával.

Világosan látni kell azonban azt is, hogy a koherencia elmélet voltaképpen az interpretálhatósággal függ össze. A szöveget rekonstruáló kijelentéshalmaz konzisztenciája feltétele az interpretációnak, s így pl. a reprezentációnak.

Ez pedig egy ontológiai feltételezésen keresztül azt is implikálja, hogy egy koherens kijelentéshalmaz 'hű kép'-e annak, amire vonatkoztatható. S így voltaképpen nem jutunk messzebb, mint ahova már előzőleg eljutottunk.

Márpedig tovább kell jutni valahogy. A jelentés entitás típusú elméleteiről már jó ideje tudható, hogy ontológiai-episztemológiai okokból tarthatatlanok, mégha operacionális-technikai szinten jól el is boldogulunk velük.

Az a furcsa helyzet alakult ki ugyanis, hogy míg a nyelvfilozófia a használat elmélettel, illetőleg a többé-kevésbé a használatelméletet operacionalizáló beszédaktuselmélet túllépett ezen az állapoton, a nyelvfilozófiai eredményekre is hivatkozó szövegelmélet /legalábbis Dijk féle kifejtése/ meg feleleveníti az entitás-szemantikát, mint láttuk a keret fogalmán keresztül.

A továbblépés egy lehetséges útja talán azon észrevételen mentén helyezkedik el, hogy a 'koherenciá'-val versenyben van néhány más episztemológiai fogalom, így pl. a grammatikalitás, a jólformáltság, az elfogadhatóság stb.

Meglehetősen különböző helyekről szaladtak össze így ide e fogalmak egy csoportba. S még az sem valószínű, hogy

ültethetők egy asztal mellé, mert pl. az elfogadhatóság jellegzetesen aktus-moddal összefüggő fogalom /mint-hogy a szimbólikus aktus sikerfeltételeivel van kapcsolatban/, ellentétben például a koherenciával.

Ezek után aztán már talán nem tűnik előkészítetlennek azt mondani, hogy - esetleg - e bizonyos episztemikus fogalmunknak, amelyre alkalmanként a 'kép' szóval utalunk, megkövethető olyan igazságelméletbeli rekonstrukciója is, mint a Strawson-típusú performatív igazságelmélet-ben kifejtett.³⁵

/4.2./ Az előzőekben a 'kép'-nek egy sajátos episztemológiai terminussal megadott kontextuális szinonimájára fordítottuk figyelmünket.

Most két másik kontextuális szinonimáját, vagy inkább szinonimacsalád-féléjére vetünk néhány rövid pillantást:

- 'minta', 'mintakép', 'típus', 'sztenderd' /T36/
- 'szabály', 'törvény', 'norma', 'szabályzat' /T37/

A 'kép' nem vizuális használatában a 'minta', a 'mintakép', a 'típus' és a 'sztenderd' mint kontextuális szinonima már ismerős. Ebben az értelemben azt mondani, hogy 'az ember viselkedése valamilyen képet mutat' ugyanaz, mint azt mondani, hogy 'a viselkedése mintakövető'. Pl. azt mondani valakiről, hogy 'magyarul beszél' azt jelenti, hogy 'bizonyos mintáknak megfelelően cselekszik'.

De azt is mondhatjuk, hogy 'beszélni annyit jelent, mint résztvenni bizonyos szabályok által irányított viselkedési formában'.³⁶ Ebben az értelemben a 'szabály' helyett 'törvény'-t, 'norma'-t vagy éppen 'szabályzat'-ot is mondhatnánk.

De vajon mondhatjuk-e, hogy a 'kép'-nek nemcsak a 'minta' és rokonai a kontextuális szinonimái, de a 'szabály' és rokonai is?

Nem tudom, de annyi biztos, hogy a 'minta' és a 'szabály' terminusok családjai egyébként ugyanazon problémátípus két különböző típusú episztemológiai fogalmakkal /és így moddallal/ való rekonstrukciójával függnek össze /a statikus vs. dinamikus, illetőleg a taxonómikus vs.

generativ oppozíciókkal jellemezhető ez a különbség/. És azt is tudjuk, hogy a 'szabály' család a nagyobb kapacitású. Ezért remélem a szinonimitást is. A részletes elemzésbe azonban itt nem bocsátkozom.³⁷

/4.3./ A 'kép' lexémacsalád tagjainak vizsgálatától az remélhető, hogy mélyebb bepillantást engednek az episztemikus kép-fogalomba. Az alábbi áttekintés azonban nem vállalkozhat a teljes lexémacsalád vizsgálatára. Mindössze két tagját a 'képes'-t és a 'képez'-t vesszük szemügyre. A többiek máskorra maradnak.

/4.3.1./ A 'képes' egyik használatában a 'képes könyv' /T80/ típusú kontextusokban honos.³⁸ Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a képzett szó grammatikailag szintagmával vagy mondattal egyenértékű partikula, akkor olyan feloldó szerkezetek tekinthetők a /T80/-nal azonos információtartalmúnak, mint pl. 'képpel ellátott könyv' /T71/, 'képpel rendelkező könyv' /T72/, 'képet tartalmazó könyv' /T73/, 'képet birtokló könyv' /T74/. Ezek a szerkezetek világosan mutatják, hogy a 'képes'-nek legalábbis ebben a használatában az '-s' denominális névképzőnek birtoklást kifejező használatáról van szó.

A kérdés mostmár az, hogy pl. a 'képeség'-ben /T82/ található 'képes' használata is ezt a mintát követi-e vagy sem?³⁹

A 'képes könyv'-höz hasonló kontextust találni a 'képes' e használatára nem könnyű. Talán ilyen a 'vmire képes ember' /T79/, minthogy főként olyan összetételek mutatnak hasonlóságot mint pl. 'gólképes csatár' /T76/, 'partiképes fiatalember' /T77/, 'ütőképes hadsereg' /T78/.⁴⁰

Első pillantásra vélekedhetnénk úgy, hogy ezekben az esetekben is valamiféle birtoklásról, ellátottságról van szó: a csatár rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek arra predesztinálják, hogy alkalom adtán gólt lőjön; a hadsereg felszereltsége, erőnléte olyan, hogy szükség esetén csapást mérhet az ellenségre stb. De miféle használata valósul meg ezekben a 'kép'-nek, a 'képes' előző kontextusaiban megmutatkozóval ellentétben, ahol is elég

nyilvánvaló, hogy a 'kép' vizuális használatáról van szó. Ennek kiderítésére feloldó szerkezetet kell keresni a 'képes' e második használatára.

A 'képes' eddig a bemutatott kontextusokban jelzői funkcióban jelent meg. Az első használatot feloldó szerkezetekben is jelzői funkciót töltött be a feloldás: ' [képes] könyv' /T80/, illetőleg ' [képet tartalmazó] könyv' /T73/. Ugyanigy vezettem be a második használat-típus feloldását is: ' [vmire képes] ember' /T79/. Ez a kontextus egyébként feloldható a 'képet tartalmazó könyv' típusú szerkezethez /T71-74/ nagyon hasonló szerkezetekkel: 'vmilyen képpel ellátott ember' /T67/, 'vmilyen képpel rendelkező ember' /T68/, 'vmilyen képet birtokló ember' /T69/.⁴¹ Mindhárom szerkezetről elmondható, hogy több-jelentésű, mégpedig

/a/ 'szobája falán valamilyen képet birtokló ember' /T64/

/b/ 'gyermekkori emlékképeket birtokló ember' /T65/

/c/ 'valamilyen viselkedésmintát birtokló ember' /T66/.

Az /a/-ban a 'kép' VH-ban, a /b/-ben és a /c/-ben NVH-ban mutatkozik meg. A 'képes' második használatára nyilvánvalóan a /c/-vel vethető össze. Vagyis a /T79/-nek a /T67-69/ a /c/ értelemben lehet feloldó szerkezete. /A 'kép' és a 'minta' kontextuális szinonimitásáról korábban már volt szó./

Ha a /c/ elfogadható mint a 'képes' második használatát feloldó szerkezet, akkor mondható, hogy az '-s' denominális névképző itt is birtoklást fejez ki, a 'képes'-ben továbbbélő 'kép' viszont nem vizuális használatú.

A 'képes' kétféle használatának egyik további - grammatikai - különbsége az, hogy a második használatban a 'képes' mindig valamilyen vonzatstruktúrában jelenik meg. Erre utal a 'vmire', illetőleg a feloldó szerkezetben a 'vmilyen' vagy a 'vmilyen...-vel'. A 'képes' viselkedését azonban nemcsak jelzői, de predikativ helyzetben is tanulmányozhatjuk:⁴² 'A könyv [pr képes]' /T53/, illetőleg 'Pista [pr képes arra, hogy...]' /T61/.

A /T61/ helyettesíthető azzal, hogy 'Pista [meg tudja tenni azt, hogy ...]' /T56/,⁴³ sőt 'Pistá[nak van képe arról, hogyan...]' /T55/, vagy 'Pista [megfelelő körülmények között olyan képet mutat magáról, mint aki tudja, hogyan...]' /T57/, illetőleg 'Pista [megfelelő körülmények között olyan viselkedésminta szerint jár el, ahogyan...]' /T58/.

Kétségtelen, hogy ezek már olyan szerkezetek, amelyek feloldóként igen távolinak tűnnek fel a 'képes'-től,⁴⁴ de vajon elutasíthatók-e pusztán ezért? Úgy vélem, nem; márpedig ha elfogadjuk, akkor el kell fogadnunk azt a következtetést is, hogy itt a NVH-u 'kép' egyrészt bizonyos feltételek teljesülése esetén mutatkozik meg, másrészt pedig ez a 'kép' kapcsolónak, kapocsnak tűnik /erre mutat a vonzatstruktúra, amely így függvénytípusú is mutatkozik.⁴⁵

S egyelőre legyen elég ennyi következtetés.

/4.3.2./ Az előző részben röviden vizsgáltuk a 'képes'-t, mint a 'kép'-ből képzett denominális nomen. Most egy denominális verbumot, a 'képes'-t vesszük vizsgálat alá.

A 'képes' használata is két részre esik szét. A kérdés pedig változatlanul az, vajon homonimáról vagy poliszemiáról van szó, s miféle szempontokkal járul hozzá a 'képes' episztemikus képfogalmunkról való tudásunkhoz.

A 'képez' egyik használatában a 'nevel'-lel, illetőleg a 'tanít'-tal mutat szinonimitást /T47/. A 'képez'-nek ebben a használatában a 'kép' nem vizuális használatúnak mutatkozik.

Másik használata a mai magyar nyelvben csak összetételekben, illetőleg továbbképzésekben él: 'fényképez', 'leképez' /T46/. Ebben a 'kép' nyilvánvalóan vizuális használatban mutatkozik meg.

A '-z' denominális verbumképző különböző funkciói közül a 'képez' első használatában világosan arról az ellátottságról /birtoklásról/ van szó, mint amelyről a 'képes'-sel kapcsolatban már volt szó. A 'képez' ebben a használatban a valamivel való ellátást jelölő igék csoportjába tartozik.

Második használatában viszont a 'képez' nem az ellátottsággal van kapcsolatban, hanem a létrehozással. Azon igék osztályába tartozik, amelyek az általános szófaji jelentés mellett létrehozást, alkotást, okozást fejeznek ki.

Mindkét használat egyezik abban, hogy aktus-modellt implikál. A /T47/-tel szinonim első használat az /NVHM-6/-ot, a /T46/-tal szinonim pedig a /VHM-6/-ot, a képaktusok modelljét.

Végül mindkét használatban fontosnak tűnik megemlíteni a feloldó szerkezet grammatikai sajátosságai közül a tárgyra vonatkozót:

$$N^t + /V/ \rightarrow V$$

/fény/képet alkot $\rightarrow$ fényképez

Az igeképzésnek ebben a típusában a képző olyan általánosabb jelentésű igéből vezethető le, amelynek tárgy vonzata van. Ebből következik, hogy ez az igecsoport az episztemológiailag fontos belső tárgyas igék csoportjának részét alkotja.⁴⁶

/5/ Összefoglalásként a következőket látom fontosnak kiemelni:

/5.1./ A 'kép' nem vizuális használatának megkülönböztetett és nem teljesen feltárt jelentősége van a gondolkodás történetében. Ezért mindenképpen célszerűnek látszik a minél kiterjedtebb és a művelődéstörténeti aspektusra is figyelő kutatása a 'kép' lexémacsaládnak.

/5.2./ A 'kép' vizuális és nem vizuális használata /esetleg kategóriahibát is magába foglaló/ metaforikus viszonyban van egymással - legalábbis a magyarban. Célszerű volna azonban más nyelvek viselkedését is megvizsgálni ebből a szempontból: valamint azt, hogy az itt fenyegető kategóriahiba mily mértékben nyelvfüggő, avagy esetleg nyelven kívüli, ott csak tükröződő alapjai vannak.

/5.3./ A 'kép' lexémacsalád elmélyültebb vizsgálata olyan látszólag távoli összefüggésekre hívhatja fel a figyelmet, mint pl. a szövegelmélet 'koherencia' terminusának és a 'kép' /NVHM-1/-ben rekonstruált használatának

kontextuális szinonimitására, kibontva egyúttal olyan művelődéstörténetileg jelentős koncepciók kapcsolatát vele, mint a platonai idea-tané.

/5.4./ Az episztemikus kép-fogalom elmélyültebb elemzése várhatóan hozzásegíthet annak a cirkularitásnak a végérvényes felszámolásához, amely a nyelv képelméletében és a kép nyelvelméletében van adva.

/5.5./ Természetes /episztemikus/ képfogalmunk rekonstrukciójában túl kell lépniünk a kategórikus állítások kijelentésalkulusban rekonstruált logikáján. Avagy másként fogalmazva: a fő kérdés az, miféle episztemológiai kép-fogalom felé kellene haladnunk, ha azt a célt tűzzük magunk elé, hogy legalábbis ne legyen ellentétben episztemikus fogalmainkkal?

A tanulmány korpusza

- /K1/ Masaccio: Szent Jeromos és Keresztelő Szent János /1423/
- /K2/ Ismeretlen lombard festő: Leány az egyszarvúval /A szüzesség allegóriája/ /XV. sz. közepe/
- /K3/ Arcimboldo: A nyár /1585/
- /K4/ Csontváry: Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban /1907/
- /K5/ Allegóriák G. Richardson Iconology-jából /1779/;
Kapcsolat, Képzelet, Megértés, Találékonyság
- /K6/ Allegóriák C. Giarda Icones Symbolicae-jéből /1626/:
Teológia, Retorika, Történelem, Matematika
- /K7/ Gyermeckrajz /6 éves/
- /K8/ Gyermeckrajz /5 éves/
- /K9/ Saint-Sernin templom, Toulouse /1075/
- /K10/ Makovecz: Cápa étterem, Velence /1964/
- /K11/ Cézanne: Kártyázók /1890/
- /K12/ Cézanne: Kártyázók, elemzés /Lantos Ferenc alapján/
- /K13/ Csillagképek
- /K14/ A napraforgó struktúrája /Lantos Ferenc alapján/
- /K15/ Hal-formák /forrás: Th. d'Arcy: On Growth and Form/
- /K16/ Leonardo: Az ember arányai /1500/

- /K17/ Az emberi arc mint egész
- /K18/ Két emberi alkat: az atletikus és az aszténiás
- /K19/ Hogarth: A horgászat /1754/
- /K20/ Escher: Vizesés
- /K21/ Csontváry: Baalbek /1906/
- /T1/ Horányi Özséb fényképe személyi igazolványában...
- /T2/ Ez itt Horányi Özséb fényképe.
- /T3/ A kép Horányi Özsébet ábrázolja.
- /T4/ Miss Laura Blears Ching meztelen képe a Playboy 1975. júliusi számában, 74. old.
- /T5/ A kép egy fiatalembert ábrázol.
- /T6/ Ez itt egy fiatalember képe.
- /T7/ A kép Horányi Özsébet fiatalemberként ábrázolja.
- /T8/ A rendőr. azonosít a kép alapján.
- /T9/ A rendőrnek az a benyomása a kép alapján...
- /T10/ Panzani reklám /egy doboz spagetti, egy konzerv, egy bevásárló háló, paradicsom, paprika, hagyma, gomba - mindezek kiömlenek a félig nyitott hálóból/
- /T11/ Véletlenül anyám kezébe került az öt éve rólam készült kép. Tegnap meg is mutatta Jutka néninek, aki mindig csak legyint értem aggódó szavaira.
- /T12/ Kovácsnak mutatok egy fényképet, amely Horváthot ábrázolja Kovácsnéval in flagranti.
- /T13/ Az Osztrák-Magyar Monarchia a századfordulón már világosan olyan képet mutatott, amely ...
- /T14/ Az Osztrák-Magyar Monarchia képe Musil regényeiben világosan...
- /T15/ A fiatalember képe a családi fotóalbumban egészen más...
- /T16/ A fiatalember képe a család elbeszélése szerint egészen más...
- /T17/ A család elbeszélése alapján a fiatalembernek egészen más képe alakult ki bennem, mint amit a családi fotóalbumból kiemelt kép mutat.
- /T18/ "Nem hallgathatom el afölötti sajnálkozásaimat, hogy.. nem követte szerzőnk azon tudós férfiú eljárását, aki- nek művét mintául választotta." /Csengery Antal,

MNyÉSz. IV minta 6./

- /T19/ A képrombolók dühének sok műemlék esett áldozatul.
 /T20/ A képek valamelyik fiókban vannak. Holnap majd megkeressük őket.
 /T21/ János észrevételeit fényképek illusztrálták.
 /T22/ Még most is mintha előttem volna képe.
 /23/ Képét szivemben őrzöm.
 /T24/ A napistent bika képében ábrázolták.
 /T25/ Majd az édes álom pillangó képében /Elvetődött arra tarka köntösében. /Arany/
 /T26/ A fák képe a folyóban...
 /T27/ Szép, mint az eleven kép. /'nagyon szép'/
 /T28/ Bájos kép az anya két gyerekével.
 /T29/ Becsületos komoly képe van.
 /T30/ Jó képet vág...
 /T31/ Tipikus képe ez a lelki zavarnak.
 /T32/ Merő, üres kép...

/kontextuális/szinonimák

	viz. haszn.	nem viz. haszn.
kép	/T33/ festmény, rajz fénykép /stb./	/T34/ arc benyomás, tünemény látomás emlékkép képzet
		/T35/ fogalom, szemléleti egység jelenet forma
	/T36/ mintakép, minta, modell, sztenderd /?/	
	/T37/ /?/ szabály, szabályzat, törvény, norma /?/	
reprezentáció	/T38/ kép /VHM1-3/ ábrázolás	/T39/ leírás
igaz	/T40/ hű kép, adekvát reprezentáció	

	/holisztikus, pl. kép/ /T41/ megmutat vmit érezkeltet vmit	/analitikus, pl. mondat/ /T42/ leir vmit bemutat vmit beszámol vmiről taglal vmit
		/T43/ ecsetel vmit lefest vmit megjelenit vmit
képes	/T44/ illusztrált	/T45/ potens, lehetséges alkalmas illő, jogosult
képez	/T46/ ábrázol fényképez, leképez létrehoz, alkot alakít	/T47/ tanít, /ki/képez

/T48/ Látom a képet.

/T49/ Látom a képét.

/T50/ *Látok egy látványt.

/T51/ arckép

/T52/ emlékkép

/T53/ A könyv képes.

/T54/ Kép van a könyvben.

/T55/ Pistának van képe arról, hogyan...

/T56/ Pista meg tudja tenni azt, hogy...

/T57/ Pista megfelelő körülmények között olyan képet mutat magáról, mint aki tudja, hogyan...

/T58/ Pista megfelelő körülmények között olyan viselkedésminta szerint jár el, ahogyan...

/T59/ Van képed ahhoz, hogy...?

/T60/ Képes vagy arra, hogy...?

/T61/ Pista képes arra, hogy...

/T62/ Pista nem képes megtenni azt, hogy...

/T63/ Pista nem tudja megtenni azt, hogy ...

/T64/ Szobája falán valamilyen képet birtokló ember

/T65/ gyermekkori emlékképet birtokló ember

/T66/ valamilyen viselkedésmintát birtokló ember

- /T67/ valamilyen képpel ellátott ember
- /T68/ valamilyen képpel rendelkező ember
- /T69/ valamilyen képet birtokló ember
- /T70/ ^xvalamilyen képet tartalmazó ember
- /T71/ képpel ellátott könyv
- /T72/ képpel rendelkező könyv
- /T73/ képet tartalmazó könyv
- /T74/ képet birtokló könyv
- /T75/ szalonképes kifejezés
- /T76/ gólképes csatár
- /T77/ partiképes fiatalember
- /T78/ ütőképes hadsereg
- /T79/ valamire képes ember
- /T80/ képes könyv
- /T81/ képes beszéd
- /T82/ képesség

Megjegyzések a képekhez

- /K1/-/K6/ A képek értelmezése ikonográfiai megfontolások alapján végezhető el. Ezek az ikonográfiai megfontolások vannak kapcsolatban a 'kép' nem vizuális használatával, attribútumaik alapján azonosítjuk Szent Jeromost, Keresztelő Szent Jánost, a Kapcsolatot; a Megértést stb. az egyszarvú az attributum, amely a leány szűzességét reprezentálja /?/, a cédruskultusz avatja a cédrust szimbólikussá /vö. Szabó 1979/, s ha más értelemben is, de épp ez a kettősség a 'kép' használatában az, ami Arcimboldo képen a gyümölcsből emberi alakot formál, s teszi nyárrá a képet.
- /K7/-/K8/ A gyermekrajzok "idea"-vezéreltsége s az ebből adódó un. átlátszósága is a NVH-ú kép segítségével ragadható meg. A két rajz közti különbség abból a szempontból érdekes, hogy a /K8/-on nincs szó átlátszóságról, viszont az autó belső tere az ablakból láthatóra korlátozódik, s éppen ezzel

- mutat más formát, de természetben az "idea"-vezéreltséget megtartót.
- /K9/-/K10/ Mindkét 'kép' vizuális használatuként értelmezve nem reprezentációs funkciójuként mutatkozik meg, nem vizuális használatuként értelmezve pedig a szervezés funkcióját látja el.
- /K11/ kompozíciós struktúráját mutatja a /K12/, Lantos Ferenc alapján.
- /K13/-/K18/ Mindezekben a képekben az értelmezés kulcsa valamilyen egész, alak belevetítése /avagy észrevétele/ a látványba a csillagok egymáshoz képesti látszólagos helyzetétől kezdve Leonardo által észrevett emberi arányokig, az emberi arc egész jellegéig, az egyes emberi alkatok sajátosságaiig.
- /K19/-/K21/ Hogarth és Escher metszetén a koherencia azzal van felborítva, hogy az egyes képi elemek közvetlen közelében helyesnek mutató perspektivikus rend a teljes képfelületet figyelembevétel tudatosan meg van sértve. A két metszet értelmét épp ezekben a sértésekben láthatjuk. Csontváry festménye viszont azt mutatja, hogy az efféle perspektivikus "hibák" a kifejezés szolgálatába állíthatók, s így a koherencia épp segítségével egy másik szinten teremthető meg: a látvány szintje helyett a szimbólikus értelmezés szintjén /vö. Gulyás D. elemzését ezzel kapcsolatban, közli: Németh 1980: 40-57/.

Jegyzetek

- ¹ Megjelent: Fotóművészet 1981: 4: 46-48.
- ² E tanulmány eredetileg előadás formájában hangzott el az "Egyszerű formák és az elbeszélés elmélete" című irodalomelméleti konferencián /Kecskemét 1982. márc. 31. - ápr. 2./.

Az alábbiakban felvetett problémák és vizsgálatok alig-
ha meretik ki a témát. Így e tanulmány legfeljebb csak
problémafelvetőnek tekinthető. Magam is szeretnék még
visszatérni rá.

Bókey Antalnak, Kanyó Zoltánnak, Petőfi S. Jánosnak, Pléh
Csabának, Szeredi Annának és Tegyei Imrének e helyen is
szeretném megköszönni azt, hogy a tanulmány egyik-másik
részletét megbeszélhettem velük.

3 Két megjegyzés kívánczik ide:

- nyilván szerkeszthető olyan teszt, amely segít külön-
séget tenni a kétféle használat között. Ekkor nyilván
nem intuitív alapon vezetném be a két használatot. Itt
azonban ezzel a teszttel nem szándéksom foglalkozni,
csupán megemlítem, hogy a szokásos módon lehetne el-
indulni: mi az, ami módosíthat a 'kép' szó egyik s mi
az, ami csak a másik használata esetén. Pl. az 'elsár-
gult' vagy a 'megbarnult' VH esetén kapcsolódhat a 'kép'-
pel, NVH esetén viszont nem;
- nem csak a 'kép' szóval és nem is csak olyan rokonaival,
mint pl. a 'reprezentáció' /T38-39/ kapcsolatban vethe-
tő fel a VH és az NVH közti különbség. Kiterjedt vizs-
gálatok tárgya pl. a 'lát' ige különböző használatai
közti kapcsolat /T48-T50/.
Jelen, problémafelvető tanulmányomban azonban nem vo-
nom be a vizsgálatba ennek tanulságait, csupán a 46.
jegyzetben térek vissza a kérdésre egy rövid megjegy-
zés erejéig.

4 Sőt némi csoportosítási "bizonytalanság" egyébként is
megfigyelhető, ha például az Értelmező Szótár, az Értel-
mezési Kéziszótár, a Történeti Etimológiai Szótár, vala-
mint a Fogarasi, illetőleg a Ballagi-féle szótárak rend-
szerét vetjük össze.

5 Röviden összefoglalva hat különböző modellt mutattam be:
VHM1: Referenciális modell

Pl. a /T1/, a /T2/ és a /T3/ leírások rögzítenek olyan
eseteket, amelyek értelmezése e szerint történik. A 'kép'

jelentése' terminus itt a Horányi Özséb nevű személyre utal.

VHM2: konceptualista modell

A /T4/, a /T5/ és a /T6/ esetekben a kép jelentése szemlélődőjének /befogadójának/ egy tudatállapota vagy ideája. Esetleg azt is mondhatnók, hogy valamiféle kultúrális egység /egy motívum, egy téma stb./ pl. a /T4/ esetében a szex szerepével kapcsolatban egy modern társadalomban. A /T5/ és a /T6/ esetében azzal kapcsolatban, hogy mit tesz fiatalembernek lenni.

VHM3: Referencia-háromszög modell

Szokásos elnevezés még: két komponensű szemantika. A /T4/ esetében tulajdonképpen nem kielégítő pusztán a /VHM2/. Az a mód ugyanis, ahogyan a Playboy szokása szerint bemutatja a hónap hölgyét olvasójának /curriculum vitae, interjú stb./ olyannyira személyes, hogy a /VHM1/ és a /VHM2/ valamiféle egyesítése látszik célszerűnek. Ezért szokás itt a 'kép jelentése' mellett /a VHM1 szerint/ a 'kép értelmé'-ről is beszélni /a VHM2 szerinti 'jelentés' helyett/. Ugyanezt az értelmezési keretet, modellt igényli a /T7/ is.

VHM4: Viselkedés modell

Pl. a /T8/, a /T9/ és a /T10/. A 'kép jelentése' ez esetben semmiképpen sem volna a referenciális vagy a konceptualista modell szerint azonosítható, minthogy pl. a /T10/ esetében a plakát valamiféle cselekvési diszpozíciót indukál, pl. azt, hogy a következő alkalommal előnybe kell részesíteni a Panzani spagettit a vásárláskor.

VHM5: Kommunikatív modell

Ebben az előző esetek összefüggőbb és komplexebb magyarázata valósítható meg. A kép jelentésének problémaköre funkcionális szempontból dimenziókra bontható, így pl. a /T1/-et és a /T11/-et mint referenciális funkciót betöltő képet, a /T4/-et és a /T10/-et mint konatív funkciót betöltőt írhatjuk le.

VHM6: Aktus modell

Pl. a /T12/ esetében nyilván nem a képek mint közlemé-

nyek kommunikációjáról van szó /ez volna a VHM5 szerinti leírás/, inkább egy bizonyos értelmű, értékű aktus végrehajtása az, amelynek a kép eszköze /médiума/. Azt mondhatjuk, hogy pl. a /T12/-ben a hatás ellentétben a /T10/-zel a kép bemutatása által lett kiváltva, s nem a képben magában gyökerezik ez.

- 6 Ezeket a modelleket ebben a tanulmányomban nem dolgozom ki, csupán egy-két megjegyzést teszek velük kapcsolatban.
- 7 Valóban, ha különböző természetes nyelveket abból a szempontból vesszük vizsgálat alá hogyan lexikalizálódott e kétféle használat, találhatunk érveket a homonimia mellett, vö. /T83-102/.
- 8 Goodman 1968
- 9 Ezzel kapcsolatban érdemes Goodmant szó szerint idézni: "A metaforát - ami azt illeti, - akár tudatosan kiszámított kategória-hibának is tarthatjuk vagy inkább egy bol-dog, pezsdtű, noha kicsit bigámista második házasságnak". /57.1./
- 10 Itt tehát a 'szöveg' terminust nem nyelvészeti értelem-ben használom. A szemiotikai terminushasználat értelmé-ben a 'szöveg' a szemiotika két alapkoncepciója közül az egyiknek névadója. A másik a jel-koncepció.
- 11 vö. az 5. jegyzetet.
- 12 A reprezentációt általában relációnak tekintjük. Ha nem is alaptalanul tesszük ezt, ámde zavartalan nyugalommal tenni mindenképpen nagy hiba volna. A problémakör rész-letesebb elemzésébe itt nem bonyolódok bele, vö. Black 1975.
- 13 Csupáncsak megemlítek néhány nevet azok közül, akik pá-lyázhatnának arra, hogy részesei legyenek e problémator-téneti áttekintésnek; Arisztotelész, Plotinosz, Szt. Ágos-ton, Descartes, Leibniz, Berkeley, Hume, Kant, Russell, Moore, Ramsey, Tarski, Husserl, Heidegger, Whitehead, Schaff, stb.

- 14 E hevenyészett összefoglaláshoz Platon dialógusain kívül elsősorban Guthrie /1975-1978/ görög filozófiatörténetét használtam.
- 15 Platon: Az állam 509-518.
- 16 cf. Guthrie /1975-1978/.
- 17 Csupán egyetlen példát, a görög kozmogónia kozmosz koncepcióját említem erre az analógiás átvitelre.
- 18 Ezt azonban nem teszem, mert alighanem a /VHM2/ önmagában is a /VHM1/ analógiájára létrejöttek tekinthető.
- 19 Jól mutatja ezt a művészet platonai felfogása /vö. Az állam 595c-603b/, amelynek természetesen nem etikai, illetőleg államvezetési következményei érdekesek itt számunkra. - Ennek ellenére az un. platonizmus legalábbis egyes művészetelméleti megjelenési formái kifejezetten azt mutatják, hogy a VHM3-as típus helyett a VHM2-ben vagy a VHM1-ben gondolkodtak. Ezeket majd a NVHM2-ben foglalom össze.
- 20 Ez a vaglyagosság világosan mutatja a Cratyloszban megvitatott fűzei/thezei probléma, a szavak eredeti jelentésének és ezek eltorzulásának jelentőségét a platonai elképzelések szempontjából. A kérdést itt részleteiben nem vizsgálom.
- 21 Peirce nézeteinek itteni összefoglalásához felhasználtam két korábbi tanulmányomat: Horányi 1976 és 1981. Az idézetek a Collected Papersből származnak.
- 22 LFÉ a Logikai-Filozófiai Értekezés szokásos rövidítése. Szokásos még: Tractatus.
- 23 Az elmélet bemutatását a LFÉ-ben találjuk, amelyhez immáron könyvtárnyi kommentárirodalom csatlakozik. Az itt következő összefoglaláshoz a LFÉ-en és a Jegyzetfüzeteken /NB/ kívül Anscombe 1959, Griffin 1964, Kenny 1973 monográfiáját használtam. A jelen összefoglalás csupán a dolgozat speciális céljait szolgálja. Éppen ezért egyetlen kritikai mondat sem található benne, sőt még arra se

ügyeltem, hogy érzékeltessem a késői Wittgenstein mi-
ben s hogyan "haladta meg" a korait, a képelmélet szer-
zőjét.

- 24 Némi - bár egyáltalán nem szokatlan - arisztokratizmus-
sal akár tagadóan is válaszolhatnánk egy olyasféle kér-
désre: kép-e egyáltalán a fénykép?
- 25 A 'kép' NVH-a azonban nem csak az analitikus, de a ho-
lisztikus reprezentációkban is funkcionálhat magyarázó
elvként, mint ezt a /K1/-/K8/ mutatja.
- 26 Az igazság korrespondenciaelméletéről vö. The Encyclope-
dia of Philosophy, Vol. 1.; valamint Schaff 1955, Sós
1978.
- 27 Bár az is igaz, hogy nem szokás képekkel kapcsolatban
igazságról meg hamisságról beszélni. De vajon episzte-
mológiai fogalmaink szintjén nem arisztokratizmus-e ez?
- 28 vö. pl. Goodman 1960. - Egyébként lenyűgözően szórakoz-
tató olvasmány Z. Vendler Can I mean you? című igen rö-
vid tanulmánya arról, hogy mennyire nem tudunk mit kez-
deni ezzel az egész jelentés problémával.
- 29 vö. 3.2.1.-3.2.3.
- 30 Manapság ez szinte közhely köszönhetően a szemiotikai
vizsgálatoknak, tehát Barthes-nak /1964/, Marinnek /1971/
Lindekensnek /1976/, stb. Valójában folyamatosnak mondha-
tó hagyományról van szó, amelyet talán C. Cennini kezde-
ményezett 1390 körül /"Giotto a festészet művészetét gö-
rögről latinra változtatta és modernné tette."/ s olyan
művek mutatják a folyamatosságot mint C. Ripa Iconolo-
giája /1593/, amelyben a képeknek a hieroglifák módjára
kötött jelentését magyarázza. Teljes áttekintésre itt
természetesen nincs mód.
- 31 A koherenciának ez a szintje tulajdonképpen bővülő: mint
azt emberi testben a csontváz, keresése vagy éppen az
irtózás tőle akár fóbivá is válhat. És valóban, a vizuá-
lis művészetek területén régi hagyománya van a koheren-

cia visszavitelének a naturális környezetbe, mint ezt a /K13/-/K18/-as képek is mutatják.

- 32 Az alábbi igen vázlatos áttekintés csak Dijk néhány munkájára támaszkodik /1976, 1977a 1977b/. Ez természetesen általában megengedhetetlen. A tanulmány problémafelvető céljával azonban talán, mint kiindulópont, összeegyeztethető.
- 33 A keret koncepció Minskytól /1975/ származik, pontosabban ő volt az, aki elsőként koncipiálta az itt bemutatott értelemben. Az ehhez hasonló koncepcióknak immáron se szeri se száma. Áttekintésük egy másik alkalomra marad.
- 34 Az igazság koherenciaelméletéről vö. The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 2.: Sós 1978.
- 35 vö. Strawson 1971: 170-250. - Visszakanyarodva a keret problémához: nem világos például, hogy várható-e a terminus használata mögött meghuzódó kép-fogalom "naivitásának" megszüntetése pl. a keretnek a wittgensteini nyelv-játék koncepció szerinti újraértelmezése által. Én magam ilyen próbálkozással eddig még nem találkoztam, de - mint tudjuk - a Tractatus kép-fogalma a Vizsgálódások nyelv-játék koncepciójában van továbbgondolva.
- 36 Searle 1969: 41.
- 37 Pusztán megemlítem, hogy Goffman 1974, 1976, 1981/ keret fogalma éppen abban különbözik a Dijk féleltől, hogy szabály alapúnak tűnik.
- 38 A 'képes beszéd' /T81/ típusú kontextusra és a benne megvalósuló használatra itt nem térek ki. A 'kép'-nek sem vizsgáltam azt a használatát, amely megalapozza ezt a 'képes'-t.
- 39 A '-ság. -ség' képzőről tudjuk, hogy többiközt állapotot jelez, így a 'képesség'-ben levő 'képes'-re vonatkozó kérdés semmiképpen sem jogtalan. Ezt mutatja a Történeti-Etimológiai Szótár rendszere, az Értelmező Szótár viszont homonimiaként kezeli a 'képes' itt vizsgált kétféle ér-

- telmét. Az Etimológiai Szótár szemléletével értve egyet az ott 4.-nek és 8.-nak feltüntetett jelentés helyes etimológiájának további kutatását látom helyénvalónak.
- 40 A 'szalonképes kifejezés'-t /T75/ sem vizsgálom itt.
- 41 A 'x,vmilyen képet tartalmazó ember' /T70/ noha adható neki értelem, erőszakoltnak tűnik. Itt most ezzel nem foglalkozom.
- 42 Ez azt jelenti, hogy grammatikailag nem szintagma a feloldó szerkezet, hanem mondat. Mig a szintagmatikus felbontások besorolhatók Nagy /1969/ által adott táblázatba /a 3.1., illetőleg a 3.2.-es csoportba, esetleg a 3.4.2-be+ a mondatértékű feloldások csak kivételesen /igy pl. a 3.3.1-be/: 'Kép van a könyvben.' /T54/
- 43 Ez különösen tagadó használatban van így: 'Pista nem képes megtenni azt, hogy...' /T62/, 'Pista nem tudja megtenni azt, hogy ...' /T63/ stb.
- 44 Viszont van zavarbaejtően közvetlen is, például ez a pár:
- 'Képes vagy arra, hogy...?' /T59/
- 'Van képed ahhoz, hogy...?' /T60/
Igaz, az Értelmező Szótár szerint ez a 'kép' az 'arc'-cal szinonim. De vajon tartható-e ez az álláspont történetileg?
- 45 A probléma logikai rekonstrukciója éppen azért igényel körültekintő óvatosságot, mert egyszerre mutatkozik a feltetelelesség és a nyitottság. A rekonstrukcióban számomra Ryle /1974/ informálisan, formálisan pedig Wright /1963/ lesz útmutató.
- 46 A 'lát' ige, amely legalábbis a 'lát egy képet' /VH/ esetén a /VHM6/-ba tartozó igének mutatkozik, igen bonyolult szemantikájú. Bizonyos használataiban belső tárgyas /ezért rossz a/T50/.

Irodalom

- Anscombe 1959, G.E.M.: An Introduction to Wittgenstein's
Tractatus, Hutchinson and Co. LTD., London
- Barthes 1964, R.: Rhétorique de l'image
in: Communications 4:40-51
- Black 1975, M.: The Nature of Representation
in: Caveats and Critiques
Cornell Univ. Pr, Ithaca - London pp. 139-179
- Dijk 1976, T.A. van: Frames, Macro-structures and Discourse
Comprehension
in: Carpenter and Just /eds./ 1977
Cognitive Processes in Comprehension
Hillsdale, N.J., Erlbaum
- Dijk 1977a, T.A. van - W. Kintsch: Cognitive Psychology and
Discourse. Recalling and Summarizing Stories.
in: Dressler, W.U. /ed./ 1977
Trends in Textlinguistics
Berlin - New York, de Gruyter
- Dijk 1977b, T.A. van: Text and Context. Explorations in
the Semantics and Pragmatics of Discourse
London - New York, Longman
- Goffman 1974, E.: Frame Analysis
New York, Harper and Row
- Goffman 1976, E.: Picture Frames
in: Studies in the Anthropology of Visual Commu-
nication 3:2:79-91
- Goffman 1981, E.: A hétköznapi élet szociálpszichológiája
/Tanulm./ Bp., Gondolat
- Goodman 1960, N.: The Way the World Is
in: Review of Metaphysics 14:48-56.
- Goodman 1968, N.: Languages of Art
Indianapolis, The Bobbs-Meril Co.
- Griffin 1964, J.: Wittgenstein's Logical Atomism
Seattle - London, Univ. of Washington Pr.
- Guthrie 1975-1978, W.K.C.: A History of Greek Philosophy
Vol IV. Plato. The Man and his Dialogues: Earlier
Period

- Vol. V. The Later Plato and the Academy
Cambridge, Cambridge Univ. Pr.
- Horányi Ö. 1976; Peirce az ikon terminusról
in: Fotóművészet 3:10-13
- Horányi Ö. 1981, A nyelvről való gondolkodás történetének
egyik állomása: Charles Sanders Peirce
in: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII: 65-90.
Bp., Akadémiai K.
- Kenny 1973, A.: Wittgenstein
Cambridge, Mass., Harvard Univ. Pr.
- Lindekens 1976, R.: Essai de Sémiotique Visuelle
Paris, Éd. Klincksieck
- Marin 1971, L.: Études Semiologiques. Ecritures, Peintures
- Marosi 1969, E.: A középkori művészet világa
Bp., Gondolat
- Minsky 1975, M.: A Framework for Representing Knowledge
in: Winston, P. /ed./ The Psychology of Computer
Vision New York, McGraw Hill
- Németh 1980, L.: Baalbek
Bp., Képzőművészeti Alap Kiadón.
- Peirce 1931-1958, C.S.: Collected Papers of...
Cambridge, Mass., Harvard Univ. Pr.
- Platon 1943, Összes művei I-II.
Bp., Magyar Filozófiai Társaság
- Ripa 1993, C.: Iconologia .
- Ryle 1974, G.: A szellem fogalma
Bp., Gondolat
- Sabrin 1972, T.R.: Imagining as Muted Role-Taking: A His-
torical-Linguistic Analysis
in: Sheehan, P.W. /ed./ 1972
The Function and Nature of Imagery
New York, Academic Pr., 333-354
- Schaff 1955, A.: A marxista igazságelmélet problémája Bp.
- Searle 1969, R.J.: Speech Acts
Cambridge, Univ. Pr.
- Sós 1978, V.: Modern igazságelméletek. Filozófiai-logikai
elemzés Bp., Gondolat

Strawson 1971, P.F.: Logico-Linguistic Papers

London, Methuen

Szabó 1979, J.: Néhány ikonográfiai előzmény Csontváry

cédrus festményeihez

in: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve /Pécs/ XXIII:

363-387

Vendler 1977, Z.: Can I mean you?

Előadás a 12. nemzetközi nyelvészkongresszuson,

Bécs, kézirat

Wittgenstein 1963, L.: Logikai-filozófiai értekezés

Bp., Akadémiai K.

Wittgenstein 1961, L.: Notebooks, 1914-1916

New York - Evanston, Harper and Row

Wright 1963, G.H.: Norm and Action. A Logical Inquiry

New York, Routledge and Kegan Paul

Nagy 1969, F.: A lexikális szóképzés

in: Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI: 329-357

Bp., Akadémiai K.

Edwards 1967, P. /ed.: The Encyclopedia of Philosophy

New York, Macmillan

Ballagi 1873, A magyar nyelv teljes szótára

Pest, Heckenast

Czuczor 1862, G. - Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára

Pest, Emich G.

A magyar nyelv értelmező szótára I-VII.

Bp., Akadémiai K., 1959-1962.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1-3.

Bp., Akadémiai K., 1967

A magyar nyelv értelmező kéziszótára

Bp., Akadémiai K., 1972.

C 432181

A Studia Poetica sorozat eddig megjelent kötetei:

Studia Poetica 1

Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései. Szerkesztette:
Kanyó Zoltán (1980)

Vajda György Mihály: ELŐSZÓ / Németh G. Béla: RÉSZKUTATÁSOK ÉS SZINTETIZÁLÓ TÖREKVÉSEK KÖLCSONÖS SZÜKSÉGE / Szili József: LÁTÓPONT, KOMMENTÁR ÉS ÉRTÉKEKÉLÉS AZ ELBESZÉLÉSBEN / Radnóti Sándor: ELBESZÉLÉS VAGY LEIRÁS? Egy régi vita új megvilágításban / Voigt Vilmos: AZ ELBESZÉLÉS KOPAI ÉS EGYSZERŰ FORMÁINAK TIPOLOGIÁJA. Az irodalmi elbeszélés folklórelméleti kérdései / Szabó Zoltán: NARRATIVIKAI KUTATÁSOK ROMÁNIÁBAN / Zsilka Tibor: NARRATIVIKAI KUTATÁSOK CSEHSZLOVÁKIÁBAN / Bányai János: NARRATIVIKAI KUTATÁSOK JUGOSZLÁVIÁBAN / Bojtár Endre: A NARRATOLÓGIA LENGYELORSZÁGBAN / Bernáth Árpád: GOTTLÖB FREGE JELENTÉSELMÉLETÉNEK IRODALOMELMÉLETI VONATKOZÁSAI / Ruzsa Imre: INDIVIDUUMOK A "LEHETSÉGES VILÁGOK" SZEMANTIKÁJÁBAN / Kanyó Zoltán: AZ IGAZSÁGFOGALOM AZ IRODALMI ELBESZÉLÉSBEN ÉS A "LEHETSÉGES VILÁGOK" SZEMANTIKÁJA / Csúri Károly: A "LEHETSÉGES VILÁGOK" SZEMANTIKÁJA ÉS AZ IRODALMI ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK ELMÉLETE / Masát András: DRÁMA ÉS KONVERZÁCIÓ. A beszédaktus és a konverzációelmélet néhány aspektusa irodalmi szöveg elemzésében / Bókay Antal: A VILÁGKÉPRŐL / Józsa Péter: A GÖRÖG TRAGÉDIA NARRATIV MODELLJE / Király Gyula: A NARRATIV EPIKA POÉTIKAI ÉRTELMEZÉSEI. A narratív funkció többlete az alak, elbeszélő és szerzői jelentésszintek differenciálásában / Kovács Árpád: ÁBRÁZOLT SZÓ, EPIKAI TÁRGYIASSÁG ÉS A MŰFAJ A NARRATIV FORMÁBAN / Fejér Ádám: ETIKA ÉS REGÉNY. Kant etikája és az Anna Karenina / Baróti Tibor: NÉZŐPONT ÉS ÉRTÉKEKÉLÉS PUSKIN "BELKIN-ELBESZÉLÉSEIBEN" ÉS "DON JUAN KÖVENDÉGE" C. KISDRÁMÁJÁBAN / Dénes Imre: AZ ELBESZÉLŐ IRODALMI SZÖVEGEK REDUKÁLÁSA / Bánréti Zoltán: SZÖVEGTÉMA ÉS NYELVHASZNÁLAT / Martonyi Éva: REALISTA SZÖVEGEN VÉGZETT SZEMIOTIKAI GYAKORLATOK PROBLÉMÁI. A.J. Greimas Maupassant-elemzése / Szegedy Maszák Mihály:

AZ ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK RÉTEGEI / VITA / Szabolcsi Miklós:
ZÁRSZÓ.

Studia Poetica 2

Literary semantics and possible worlds / Literatursemantik
und mögliche Welten. Ed. Csúri Károly (1980)

M.J. Cresswell: POSSIBLE WORLDS / Z. Kanyó: NARRATIVIK UND
"MÖGLICHE WELTEN" / Z. Kanyó: DIE VERWENDUNG DER SEMIOTIK
DER "MÖGLICHEN WELTEN" IN DER ANALYSE LITERARISCHER NARRATIVER
TEXTE / L. Doležel: NARRATIVE SEMANTICS AND MOTIF THEORY /
Á. Bernáth - K. Csúri: "MÖGLICHE WELTEN" UNTER LITERATUR-
THEORETISCHEM ASPEKT / Á. Bernáth: HEINRICH BÖLLS HISTORISCHE
ROMANE ALS INTERPRETATIONEN VON HANDLUNGSMODELLEN / K. Csú-
ri: HUGO VON HOFMANNSTHALS SPÄTE ERZÄHLUNG: DIE FRAU OHNE
SCHATTEN (STRUKTUR UND STRUKTURVERGLEICH) / Z. Kanyó:
PROBLEME DER LITERARISCHEN KOMMUNIKATION IN LINGUISTISCHER
SICHT / G. Bonyhai: WERTSPRACHE / Z. Kanyó: ÜBER "MATERIALE"
UND "PHILOSOPHISCHE" ÄSTHETIK

Studie Poetica 3

Studies in the semantics of narrative / Beiträge zur Semantik
der Erzählung. Ed. Kanyó Zoltán (1980)

Z. Kanyó: SEMANTIK FÜR HEIMATLOSE GEGENSTÄNDE. DIE BEDEUTUNG
VON MEINONGS GEGENSTANDSTHEORIE FÜR DIE THEORIE DER FIKTIO-
NALITÄT / Z. Kanyó: THE MAIN VIEWS ON FICTIONALITY IN THE
LOGICO-SEMANTIC TRADITION / G. Székely: MONTAGUE-GRAMMATIK
UND LITERARISCHE SEMANTIK / Z. Kanyó: SPRACHLICH-GEDANKLICHE
BEDINGUNGEN DER ABBILDUNG DER SPRICHWORTSTRUKTUR / E. Lang:
DIE SPRACHE EDGAR WIBEAS: GESTUS, STIL, FINGIERTER JARGON.
EINE STUDIE ÜBER ULRICH PLENZDORFS 'DIE NEUEN LEIDEN DES
JUNGEN W'. / K. Csúri: MODELL-STRUKTUREN UND MÖGLICHE WELTEN.
(EINE LITERATURTHEORETISCHE UNTERSUCHUNG ZU BORCHERTS
KURZGESCHICHTE: DIE KÜCHENUHR) / Á. Bernáth: HEINRICH BÖLLS

HISTORISCHE ROMANE ALS INTERPRETATIONEN VON HANDLUNGSMODELLEN.
EINE UNTERSUCHUNG DER WERKE 'DER ZUG WAR PÜNKTLICH' UND 'WO
WARST DU, ADAM?' / M. Szegedy-Maszák: LEVELS OF MEANING IN
NARRATIVE TEXTS / Gy. Király: THE PLUS FUNCTION OF NARRATIVE
IN DIFFERENTIATING THE SEMANTIC LEVELS OF THE CHARACTERS,
THE NARRATOR AND THE AUTHOR / L. Tarnay: SECRET AND COMMU-
NICATION. PRELIMINARY REMARKS TO A THEORETICAL APPROACH /
A. Masát: INHALT, FORM ODER KOMMUNIKATION? ZUR FORSCHUNGS-
LAGE IN DER LITERATURTHEORIE

Studie Poetica 4

Simple forms / Einfache Formen. Ed. Kanyó Zoltán
(1982)

Z. Kanyó: NARRATIVE AND COMMUNICATION. AN ATTEMPT TO FORMULATE
SOME PRINCIPLES FOR A THEORETICAL ACCOUNT OF NARRATIVE /
G.L. Permyakov: THE TRICKSTER STORY (ITS STRUCTURE AND
HEROES) / G.L. Permyakov: THE LOGICAL STRUCTURE OF SOME
RUSSIAN RIDDLES ON THE BASIC FUNCTION OF FOLK RIDDLES AND
THEIR SCIENTIFIC CLASSIFICATION / N.V. Barabanova: LOGICAL
ANALYSIS OF RIDDLES / L. Tarnay: A GAME-THEORETICAL ANALYSIS
OF RIDDLES / A. Kertész: GRUNDLAGENPROBLEME EINER THEORIE
DES WITZES (EIN WISSENSCHAFTSTHEORETISCHES EXPERIMENT) /
L. Tarnay: SECRET AND COMMUNICATION. A NEW APPROACH TO THE
CONVERTIBILITY OF DE DICTO TO DE RE / I. Fehér: COMPUTER
ANALYSIS OF FOLK-BELIEFS / J. Dombi: EVALUATION THEORY AND
LITERARY THEORY;

Studia Poetica 5

Fictionality. Ed. Kanyó Zoltán (1984)

Z. Kanyó: INTRODUCTION I. REFERENCE AND FICTIONALITY:
Z. Kanyó: REFERENCE IN FICTIONAL TEXTS, INTRODUCTION /
J. Woods: ANIMADVERSIONS AND OPEN QUESTIONS: REFERENCE,

INFERENCE AND TRUTH IN FICTION / T. G. Pavel: ON THE
EXISTENCE OF NON-EXISTING ENTITIES (ISSUES IN THE ONTOLOGY
OF FICTION) / J. Pelc: SOME THOUGHTS ON FICTITIOUS ENTITIES /
G. Rauh: DEICTIC REFERENCE IN FICTIONAL TEXTS / Á. Bernáth -
K. Csúri: ON THE RELEVANCE OF POSSIBLE-WORLDS SEMANTICS
FOR LITERARY THEORY II. FICTIONALITY AND NARRATOLOGY:
H. H. Lieb: QUESTIONS OF REFERENCE IN WRITTEN NARRATIVES /
A. Steube: TEMPORAL RELATIONS IN INTENSIONAL SEMANTICS /
K. Csúri: MODEL-STRUCTURES AND POSSIBLE WORLDS (A LITERARY
THEORETIC ANALYSIS OF THE BORCHERT-STORY: DIE KÜCHENUHR) /
Á. Bernáth: NARRATOLOGY = THE THEORY OF THE EPIC? / A. Bókay:
UNDERSTANDING AS CREATING NARRATIVE STRUCTURE (THE CONCEPT
OF "WORLD" IN A THEORY OF INTERPRETATION) / L. Doležel:
NARRATIVE STRUCTURE AND NARRATIVE STYLE III. STUDIES ON
FICTIONALITY: Z. Kanyó: ACQUAINTANCE WITH NON-EXISTING
ENTITIES: RUSSELL'S VIEWS ON FICTIONALITY / L. Tarnay:
"PRETENDS", LINGUISTICS, AND GAME-THEORY (A PARADIGM CASE
OF GENERATING FICTION).

Fk: Dr. Kocsondi András rektorh.

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged

Engedélyszám: 133/85.

Méret: B/5

Példányszám: 500

Fv: Lengyel Gábor

STUDIA POETICA 7

Az egyszerű formák szemiotikája

Szerkesztette: Bernáth Árpád és Csúri Károly

Tartalom:

Kanyó Zoltán: Az egyszerű formák rendszerezéséről

Voigt Vilmos: Egy nem egyszerű és nem formai kérdés: az egyszerű forma

Kertész András: Kognitív anomáliák az egyszerű formákban.

Megjegyzések a logikai konzisztencia problémájához az irodalomelméletben

Surányi Ágnes: Az egyszerű formák elmélete és a vicc

Kocsány Piroska: Az aforizma mint szövegtípus és Lichtenberg aforizmái

Tarnay László: Megjegyzések a találós egyszerű formájához

Simonffy Zsuzsa: Implikátúrák és lánckérdések mint nyelvi játékok

Szigeti Csaba: Hajnóczy Péter találós kérdése: Hol léteznek a kopt nők?

Odorics Ferenc: Megjegyzések az egyszerű formák pragmatikájához

Horváth Alpár Szilamér: Egyszerű narratív szövegek világsemantikai elemzése

Rubovszky Kálmán: Egy szépirodalmi egyszerű narratív forma adaptációs ismétlődéséről

Pléh Csaba: A történet szerkezet és a felidézés kapcsolata

Horányi Özséb: A 'kép' szó használatáról a mai magyar köznyelvben — II.

Ez a kiadvány a Tudományszervezési és Informatikai Intézet támogatásával készült